

PDF Compressor Free Version

АХРОР
МУХТОРОВ

АЗ ТАЪРИХИ
ФАРҲАНГИ
МОВАРОУННАХР

Маҷмуаи мақолаҳо)

ИЗ ИСТОРИИ
КУЛЬТУРЫ
МОВАРОУННАХРА

(Сборник статей)

ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ АИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН

PDF Compressor Free Version
АҲРОР МУХТОРОВ

**АЗ ТАЪРИХИ
ФАРӢАНГИ
МОВАРОУННАӢР**
(Маҷмӯаи мақолаҳо)

**ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ
МАВАРОУННАХРА**
(Сборник статей)

Душанбе 2001

АҲРОР МУҲТОРОВ

PDF Compressor Free Version

АЗ ТАЪРИХИ ФАРҶАНГИ МОВАРОУННАҲР
(Маҷмӯаи мақолаҳо) Душанбе, "Амри илм", 2001 - 153 с.

ИЗ ИСТОРИИ КУЛТУРЫ МАВАРОУННАХРА
(Сборник статей)

(Маҷмӯаи мақолаҳо)

**ИЗ ИСТОРИИ КУЛТУРЫ
МАВАРОУННАХРА**

(Сборник статей)

Нашриёти "Амри илм", кӯч. Борбад 48/13.

Дар матбааи нашриёти "Амри илм" ҷоп шудааст.
Когзи офсетӣ. Андозаи 60x84 1/16.
Ҷопи офсетӣ. Ҷузъи ҷопӣ 9,75. Адади нашр 250.
Супориши № 20. Нарҳаш шартномавӣ.

ПЕШГУФТОР

Сарзамини зархеи тоҷикон на фақат аз лиҳози сарвату самараи баландаш, балки аз ҷиҳати ба оламиён эҳдо намудани олимон, шуварову фузало ва соири ҳунармандони мумтози худ шухрати офоқ гардидааст. Дар тули асрҳо аз ҳар гушаву канори он донишмандони ин ё он соҳа қадам ба арсаи эҷод гузошта, дар фанни худ ба муваффақиятҳо комёб гардидаанд. Аз ҷумла навоиҳои кӯҳистон, ки аз Марву Бухоро, Самарқанду Балх барин пойтахти ин ё он давлати феодалӣ ва марказҳои калони илму санъат фарсангҳо дуранд, низ ба олами тамаддун бисёр фарзандони барумандро эҳдо намудаанд. Бисёре аз онҳо дар Ҳисор, Хонақоҳ, Қаратоғ, Дехнав Масчоҳ ва Фалғар барин марказҳои на чандон калони водии Ҳисору Зарафшон зиндагӣ ва эҷод карда, шухрати хешро ба атрофу акноф расонидаанд. Афсӯс, ки номи аксари онҳо бо сабабҳои гуногун аз мадди назари тадқиқотчиён берун мондааст.

Ба хонандагони муҳтарам маълум, ки то соли 1999 бахшида ба таърих ва таърихи тамаддуни Ҳисори Шодмон се китоби муаллифи ин сатрҳо аз ҷоп баромадааст¹. Онҳо таърихи ин мулкро аз охири асри XV то соли 1921 дарбар кардаанд. Дар ин китобҳо номи ҳокимони Ҳисор, солҳои ҳукмронӣ, лашкаркашии онҳо ба сарзамини ҳамсоя, мақоми мулки Ҳисор дар таърихи мулкҳои дар Бухорои Шарқӣ воқеъ гашта, алоқамандии таърихи Ҳисорро бо таърихи мулкҳои ҳамсоя тадқиқ намудасм. Дар ин китобҳо сухан аз илму маърифат, санъати меъморӣ, ҳунармандӣ, санъати хаттотӣ, шоирон ва дигар ашхоси маъруфи водии Ҳисор рафтааст.

Баъд аз ҷопи китобҳои номбурда ҷамъовариҳои маъводҳои тоза оиди таърих, муносибатҳои фарҳангии Ҳисори Шодмон бо мулкҳои дигар давом кард. Ҳоло маълумотҳои ба тозагӣ дастрас гаштаре мехоҳем манзури хонандагон гардонем.

Илова бар он, дар ин китоб баъзе маълумотҳо дар бораи шахсони бомаърифати мулкҳои ҳамсояи Ҳисор, ки

¹ Мухторов А. Ҳисор. Очерки таърихӣ / охири асри XV – аввали асри XX/. Душанбе, "Адиб", 1995; Ҳокимони Ҳисор. Душанбе, 1996; Ҳисор. Очерки таърихӣ. /Охири асри XV – аввали асри XX/, кит.2, Душанбе, 1999 ва ҳоказо.

дар таърихи халқи тоҷик мақоми худро доштанд, ҳамроҳ намудем.

Моҳи мав соли 2000 фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Раҳмонов дар бораи санъати мусиқии тоҷикон "Шашмақом" баромад. Ба ҳамин муносибат мо зарур донистем, ки бори дигар ба таърихи ин санъат назар андохта, номи бастакорон, ҳофизон ва навозандагони гумноми асрҳои гузаштаро ба руи қоғаз оварда, манзури хонандагон ва мухлисони ин санъат гардонем.

Мусиқӣ ҳақду сарҳад надорад. Бинобар он ба кадом асари илмие, ки ба фарҳанги халқи тоҷик бахшида шуда бошад, ин мақомҳо ҷои худро ишғол хоҳанд кард.

Ба муносибати 90-солагии академик Бобоҷон Ғафуров, бо супориши президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон шоҳасари у "Тоҷикон" дар Техрон ба ду алифбо аз ҷоп баромад. Бо хоҳиши ноширони Эрон муаллифи ин сатрҳо, ҳамчун муҳаррири "Тоҷикон", ба ин китоб муқаддима навишта будем. Бо кадом як сабаби ба мо номаълум муқаддимаи мазкур ба шакли мухтасар танҳо дар матни арабии ин асар баъд аз пешгуфтори муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонов, нашр гашт. Ҳоло матни пурраи муқаддимаи барои "Тоҷикон"-и Б.Ғафуров пешбинӣ шударо, дар ин маҷмуа дохил намудем. Мақсади ҷопи мазкур ба хонандагон равшан гардонидани баъзе паҳлуҳои наовени ба ҷоп омода гаштани асари маъруфи академик Б.Ғафуров мебошад.

Тадқиқотҳо собит намуданд, ки дар асрҳои XV-XVI шахсони номдори куҳистони тоҷик, алаҳхусус Фалғар, дар таърихи тамаддуни Осиёи Марказӣ мақоми арзандаеро соҳиб буданд. Зарур дониста шуд, ки татқиқоти пешакӣ худро перомуни онҳо (Мавлоно Муҳаммади Парғарӣ ва Бобои Парғарӣ) дар ин маҷмуа дохил намоем.

Чанд мақолаи дигар, мансуб ба таърихи фарҳанги вилоятҳои дигари Мовароуннаҳр, ки ба забони русӣ навишта будем ба ин маҷмуа низ дохил намудем. Ҳадаф аз ин кор ба халқҳои гуногуни забони ин сарзамин дастрас гардонидани тадқиқотҳои тозаи муаллифи ин сатрҳо мебошад.

Мо боварӣ дорем, ки маҷмуаи мазкур, на танҳо ба таърихи фарҳанги Ҳисор, балки ба мавзӯҳои гуногуни таърихӣ бахшида шуда, барои хонандагони сершумор, даставвал барои мухлисони таърихи халқҳои Осиёи Миёна писанд меояд.

МАРДОНИ БУЗУРГИ ҲИСОР

Маълум, ки водии Ҳисор, ҳудуди ин мулки зархез, дар чорроҳаи Рӯи Суғор ва Рӯи Ҳисор. Ин роҳ аз қадимулайём, яъне аз қушода шудани "Роҳи Бузурги Абрешим" то кунун амал мекунад. Дар таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ мулки Ҳисор мақоми хосро ишғол кардааст. Инро мо аз ташифи мардони бузург ба ин сарзамин низ тасаввур карда метавонем.

Маълум, ки дар мулки Ҳисор олими асри миёна Мавлоно Яъқуби Чархӣ /вафот соли 1446 ё 1447/, мувофиқи дастури пири худ — Ҳоча Баҳовалдин /1309—1332/ омада, то охири умр дар ҳамин ҷой ҳаёт ба сар мебарад. Инчунин маълум, ки барои аёдати Мавлоно Яъқуби Чархӣ, марди маъруфи замон Ҳоча Аҳрори Валӣ /1404—1490/ ба Ҳисор омада буд.

Аз шоирон ва арбобони маъруфу машҳури замони худ — Алишер Навоӣ бо супориши Султон Ҳусайни Мирзо /подшоҳи Ҳирот/ ба Балх меояд, то ки бо натиҷаи ҳафрияти шоҳзода Бойқаро Султон /бародари Султон Ҳусайн Мирзо/ шинос шавад.

Алишер Навоӣ натиҷаи ҳафриетро тасдиқ намуда, бо назм мактуб тартиб дода, онро ба Султон Ҳусайн Мирзо ирсол намуд, ки ҳазрати Алия дар назди Балх /шаҳри Мазори Шариф/ мадфун гаштааст. Тахмин меравад, ки А.Навоӣ аз Балх ба Ҳисор омадааст. Чунки дар Файзобод бародари ӯ — Дарवेश Алия аз Хуросон омада ба корҳои деҳқонӣ машғул буд. Подшоҳи Ҳирот, охирин намоёнҳои хонадони сулолаи Темурӣ Султон Ҳусайн Мирзо нисбати Ҳисор нақшаи махсуси худро лошт. Бесабаб набуд, ки ӯ ду маротиба дар қасди ишғоли ин мулк ба Ҳисор лашкар кашидааст. Вале ишғоли ин сарзамин ба ӯ муяссар нагашт. Танҳо як нафар духтари ҳисорӣ насиби ӯ гашта, издивоҷ намуд.

Мақсади забти Ҳисор аз тарафи Султони номбурда на танҳо васеъ кардани ҳудуди мулки худ, балки соҳиб шудан ба хоки муқаддаси бузургоне буд, ки мисли Мавлоно Яъқуби Чархӣ дар ин ҷо мадфун гаштаанд. Шояд Султони мазкур Ҳисорро мулки меросии аҷдодони худ низ ҳисобида бошад. Чунки дар замони ҳукмронии Темури Ланг /1370—1405/ Ҳисор дар зери тасарруфи яке аз фарзандони ӯ — Муҳаммад Ҳумоюн буд.

Дар ҳамин аср, яъне асри XV, яке аз мардонии маъруфи хонадони Темурӣ — Султон Маҳмуд Мирзо, аз Хурӯсон ва баъдтар аз Самарқанд, ронда шуда ба Ҳисор меояд.

Дар зери тасарруфи ӯ Ҷогонӣен то Тирмиз, Хутал, Кундузу Бадахшон то қаторкӯҳи Ҳиндукуш дохил мешуданд. Ин солҳо /1459—1466/ вазири Султон Маҳмуд Мирзо Ҳоҷа Хумомуддин Муҳаммад ибни Ҳоҷа Ҷалолиддин Муҳаммад ибни Ҳоҷа Бурҳониддин Муҳаммади Шерозӣ ном дошт. Писари вазир, муаррихи маъруфи асри миёна, Ғиёсидуддин ибни Хумомуддини Хусайнӣ, маъруф бо Хондамир² соли 1475 таваллуд ёфта, соли 1535 вафот кардааст. Қабраш дар шаҳри Дехля, дар ҷуворӣ оромгоҳи Низомиддин Авлиё /таваллуд соли 1252/ ва Хусрави Дехлавӣ /1253—1325/ мебошад. Хондамир аввалҳо дар дарбори Темуриёни Ҳирот хизмат мекард. Баъд, соли 1528 ӯ ба Ҳиндустон рафта, дар дарбори Бобур Мирзо /1487—1530/ ва писари ӯ Хумоюн /1530—1556/ зиндагӣ ва эҷод кардааст.

Хондамир 13 асар навишта, ба хонандагонии имрӯза танҳо номи 8 асари ӯ маълум гаштааст. Мероси маъруфи Хондамир чунин номҳо дорад: “Маъосир ул-мулк”, “Хулосат ул-фй баён ул-аҳвол ул-аҳёр”, “Макорим ул-ахлоқ”, “Номаи номӣ”, “Ҳабиб ус-сияр фй ахбор ул-башар”, “Хумоюннома” ва ҳоказо.

Илова бар ҳамаи ин, Хондамир қисми хотимавии асари Мирхонд (ҷилди ҳафтуми) “Равзат ус-сафо”—ро навиштааст. Хулоса, дар таърихи илмӣ асри миёна Хондамир чун муаррихи номӣ мақоми бузург дорад. Бе сабаб набуд, ки Алишер Навоӣ ба ӯ китобхонаашро боварӣ намуда, супорида буд.

Дар таърихи илм қабул шудааст, ки Хондамир дар Ҳирот таваллуд ёфтааст. Азбаски падари ӯ вазири ҳокими Ҳисорро дар уҳда дошт, шояд писари донишмандаш дар ҳамин мулк ба дунё омада, баъд барои таҳсилу кор соқини Ҳирот гашта бошад. Ӯ худ ин марди бузург барои аёдати падару модари худ, ҳатман ба мулки Ҳисор омадааст.

Мисолҳои мазкур гувоҳӣ медиҳанд, ки натавоҷ дар асри XV, балки дар асри XVI ҳам шахсони маъруфи замон ва подшоҳони номи ба Ҳисор омада сукунат кардаанд, Ӯ худ дар қасди нигоҳи ин мулк буданд. Яке аз чунин тоҷдорони маъруф Бобур Мирзоеи Темурӣ мебошад, ки саргузашти ӯ дар Ҳисор ба таври муфассал дар китоби якуми муаллифи ин сатрҳо тасвир ёфтааст.

² Юсупова Д.Ю. Хондамир икҷони ҳақиқа. Шарҳишиносӣ, №1. Тошкент, “Фан” 1990, с. 92—97.

Аз ҳокимони маъруфи асри XVI—и Ҳисор Темур Аҳмад Султонро мебояд номбар намуд. Амалиёти у дар Ҳисор муфассал дар китоби якуми таърихи Ҳисор низ тасвир ёфтааст. Дар ин ҷо танҳо ҳаминро мебояд таъкид намуда гузарем, ки то чандгоҳ “ба номи он хони мамлакатпаноҳ дар Мовароуннаҳр /на танҳо дар Ҳисор— А.М./ сикка зада хутба мехонданд”.

Дар нимаи дуюми асри XV ва нимаи аввали асри XVI, яке аз донишмандони мулки Ҳисор, ки Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғӣ ном дошт, ҳаёт ба сар бурдааст. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар дар асари маъруфи худ “Таърихи Рашидия” дар ҳаққи ин шахс суҳанони нек гуфта, баъзе маълумотҳо овардааст. У навиштааст, ки Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғӣ муллозими Маҳдумӣ Хоҷа Муҳаммад Юсуф буд. Ин шахс аз авлоди Хоҷа Аҳрор буда, номи пурраи авлодаш дар таърихи номбурда чунин зикр ёфтааст: Хоҷа Муҳаммад Юсуф писари Хоҷа Муҳаммад Абдулло писари Хоҷа Носираддин Убайдуллоҳ. У аз Самарқанд ба Қошғар омада, соли 1530, дар ҳамин ҷо вафот кардааст³.

Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғиро Мирзо Муҳаммад Ҳайдар марди порсо ва нисбати расму оини мусулмон шахси боэътимод номидоаст. У аз назди Хоҷа Муҳаммад Юсуф ба назди Мирзо Ҳайдар омада буд. Сабаби омадани ин донишманд шояд дар он бошад, ки эшон забони тибетиро хуб медонист. Мирзо Ҳайдар бошад, мақсади ишғоли Тибетро карда, ба тарҷумони ин забон ниёз дошт.

Дигар ҳамин, ки Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғӣ на танҳо марди забондон, балки мувофиқи маълумоти “Таърихи Рашидия, бо ҳаман ҳокимони /сарварони/ Тибет муносибати дӯстона дошта, масъалаҳои пеш омадаро ба осонӣ ҳал мекард⁴”.

Муаллиф бори дигар дӯстии Мавлонои мазкурро бо сарварони Тибет қайд намуда, навиштааст, ки бо ҳамин сабаб у 70 нафар одами худро /шояд сипоҳиен бошанд/ бо сарварии Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғӣ ба ҳузур Танги Сакаб ном шахс равон кардааст. Бо у марди сипоҳӣ Нур Али девон ҳамроҳ буд⁵.

Ин сафар бе натиҷа анҷомид. Чунки Нур Али девон ба хонин даст зада, Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғиро асир намуда, ба яке аз душманонаш, ки дар Баған ном яке аз вилоятҳои Тибет менишаст, супорид. Ҳокими ин мулк, ки як

³ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Таърихи Рашидия, Тошканд, 1996, с.469,490.

⁴ Ҳамон ҷо, с.574—575.

⁵ Ҳамон ҷо, саҳ. 577

вақтҳо аз Мавлонои мазкур ранҷида буд, ваҳшиёна уро ба қатл расонид. Ин ҳодиса тақрибан солҳои 30—юми асри XVI сураат гирифтааст⁶.

Саргузашти Мавлоно Дарвеш Муҳаммади Қаратоғӣ ва марги ӯ баъди у шайхонаи мединҳад, ки ин мард дар Самарқанд, Қошғар ва Тибет шуда, забони мушқили Тибетиро⁷ аз худ намуда, дар байни сарварони Тибет ва подшоҳони мусулмони Қошғар обрӯю эътибор пайдо карда буд. Дар оянда саргузашти Мавлонои забондон ва кордон бояд омӯхта шавад.

Аз ҳокимони маъруфи Ҳисор дар асри XVIII мебояд Муҳаммадамини юзро номбар намоем. Корномаи ӯ дар соли 1754, бо мақсади аз дасти хонҳои Бухорову Хуқанд ва қипчоқҳо раҳо додани мулки Уротеппа дар китобҳои ҷоп кардаи мо муфассал тасвир ёфтааст /Нигаред: "Ҳокимони Ҳисор", с.15—30/.

Дар асри XIX ҳокимони маъруфи Ҳисор, ба ғайр аз ҷанд нафари он, ҳешовандони амирони Бухоро буданд. Яке аз онҳо Саидбӣ духтарашро ба амир Ҳайдар /1800—1825/ дода, ба рутбаи атолиқя соҳиб шуда буд.

Дар таърих бештар номи писари ӯ Абдулкаримбӣ маъруф гашта, шоир Парии Ҳисорӣ "Зафарнома"—и худро ба ӯ бахшида навиштааст.

Барон Бухоро мулки Ҳисор мақоми хоса дошт. Бинобар он амир Музаффар /1860—1885/ писараш Абдулмуъминро ҳокими Ҳисор таъин кард. Ӯ дар давоми 15 соли ҳукмронияш /1871—1886/ Ҳисорро худсарона ба харобазор табдил дод: норозигӣ ва ҷунбишҳои халқ афзуданд. Абдулаҳадхон /1885—1910/ бародарашро аз ҳукумати Ҳисор азл намуда, ба ҷои ӯ Остонақул қушбегиро ҳоким таъин намуд. Ин шахс яке аз маъруфтгарин касон на танҳо дар Ҳисор, балки дар тамоми қаламрави аморати Бухоро буд. Амалиёти Остонақул қушбегӣ,

⁶ Ҳамон ҷо, сах. 579.

⁷ Забони мазкур аз тарафи забоншиносон тунил тасвир ёфтааст. "Забони тибетӣ. Аз гуруҳи тибетӣ—бирмагии ондан забонҳои тибетӣ—хитой, дар Хитой паҳн шудааст. Забони тибетӣ аз забони полисиллаби (бисёрҳаҷфӣ) ба забони моносиллаби (якҳаҷфӣ) табдил ёфтааст. Дар забони ҳолиран тибетӣ муносибатҳои грамматикӣ бо ёрии калимаҳои еридиканда ва тартиби калимаҳо дар ҷумла ифода меёбад.

Тибетиро хитеро истифода мебаранд, ки дар асри VII дар асоси алифбон девонагарии тартиб дода шудааст (Хусейнов Х., Шужурова К. Лутати терминологии забоншиносӣ. Душанбе, 1983, с.66)".

сафарҳои чандкаратаи ӯ ба Русия дар китоби дуҷуми таърихи Ҳисор муфасссал тасвир ёфтааст.

Маълумоти мухтасар оиди дар боло номбурдагон шоҳиди он аст, ки ҳокими Ҳисор дар ҳама асрҳо насиби онҳое ме-
гашт, ки бо ҳукумати марказӣ созиш карда тавонанд, бо онҳо
хешу тавори дошта бошанд ё худ часорат пайдо намуда,
мардонавор ба муқобили ҳукумати марказӣ истодагӣ карда
тавонанд /ба нисли Муҳаммадамини юз дар асри XVIII/.

Дар ҳамаи асрҳо мулки Ҳисор дар мадди назари под-
шоҳони Ҳироту Балх, Бухорову Самарқанд ва дигар
ҳамсоягонаш буд. Онҳо кушиш мекарданд, ки ин сарзаминро
соҳиб шаванд. Вале ин кор на ҳамавақт ба онҳо муяссар ме-
гашт, чунки рӯи озодихоии мардуми ин диёр сабаби асосии
садди роҳи онҳо мешуд.

Мулки Ҳисор танҳо бо ҳокимони худ маъруфу машҳур
нагаштааст. Дар ин сарзамин шахсоне ҳаёт ба сар мебуданд,
ки эҷодкор буданд. Маҳсули онҳо дар мулкҳои дигар паҳн
гашта, номи ватанашро маълум ва машҳур гардондааст.
Оиди аксари онҳо мо дар ҳарду ҷилди очерки таърихи худ
нисбатан муфасссал истода гузаштаем.

Ҳоло меҳодем тарҷимаи ҳоли баъзе аз онҳоро равшантар
намуда, иловаҳо намоем ва номҳои ба тозагӣ дастрас гаштаи
дигаронашро манзури хонандагон гардонем.

Дар асри XVIII, равобити илмӣ ва адабӣ байни Ҳиндустон
ва Мовароуннаҳр беш аз пеш инкишоф ёфта буд. Як зумра
адибону донишмандон азми сафари Ҳиндустон карда, бо
намоёндагони доираҳои илмӣю адабии он ҷо алоқа бастаанд.
Байни чунин шахсон донишманди мулки Ҳисор Мавлоно
Иброҳими Ҳисорӣ низ буд.

Дар боло мо оиди сафари Алишер Навоӣ ба Ҳисор
тахмини худро изҳор намудем. Бояд гуфт, ки мухлисони
ашъори ин бузургвор дар Ҳисор зиёд буданд. Яке аз онҳо
Раҳимқул ибни Қодирқули Ҳисорӣ ном дошт. Ин марди до-
нишманд ва устои хати настаълиқ, хангоми дар Бухоро су-
кунат ихтиёр намудан, хело маълуму машҳур гашта, дар чо-
ряки аввали асри XIX ба рӯйнавис кардани асарҳои Алишер
Навоӣ шугл варзидааст.

Ба тадқиқотчиёни Ўзбекистон маълум гаштааст, ки
Раҳимқул ибни Қодирқули Ҳисорӣ асарҳои зерини А.Навоиро
солҳои 1822–1823 рӯнавис кардааст: “Таърихи анбие ва
ҳукамо”, “Таърихи мулуки Аҷам”, “Маҳбуб ул-қулуб”,
“Лисон ут-тайр” ва “Хамса”-и Навоӣ. Ин асарҳо, ба ифодаи
олими ўзбек Ҳакимов М. “XIX аср Бухоро бадий қулезма

санъатинин намуналаридан бир”. Тадқиқотчи ба хусни хати хаттот баҳои баланд дода илова намудааст: “Аниқ ва равон настаълиқ хат”.⁸

Дар таърихи Ҳисор /китоби аввал, с.242/ мо оварда будем, ки асари ба “Қалами муаллифи асри XVIII Муҳаммадтоҳир бини Муҳаммадтойиб тааллуқ дошта,” “Тазкираи нақшбандия ба тариқи назм” ۛ “Абёт ул-нақшбандия” ном дошта, соли 1893 бо хатти хуби настаълиқ аз тарафи мулло Абдусалом бини Мулло Неъматулло ал-Хоразми ал-Хонақоҳӣ рӯйнавис шудааст. Мутаассифона то ҳол мо намедонистем, ки муаллифи номбурда соҳиби чандин китобҳои дигар буда, дар Аврупо низ шӯҳрат доштааст.

Моҳи сентябри соли 1999 дар пойтахти Франсия – шаҳри Париж, конгресси умумичаҳони илми эроншиносони Аврупо баргузор гардид. Дар он ҷо олимони – шарқшиносони 25 мамлакати чаҳон, дар мавзӯҳои гуногуни таърихӣ ва адабӣ, дар панҷ бахш баромадҳо карданд. Дар панҷ рӯзи кори конгресс зиёда аз 200 маърузаҳои илмӣ шунавида шуд. Яке аз ин маърузачӣ Ҳиндол Мадраимов ном дошта, оиди асарҳои 27 муаллифи маъруфи асрҳои мухталиф суҳандонӣ намуд. Яке аз ин муаллифониро ӯ Муҳаммадтоҳир бини Мавлоно Муҳаммадтиб /шояд Тоиб бошад/ “ал-Хоразми ал-хонақоҳӣ” номид. Номбурда соҳиби 18 асар будааст. Мутаассифона, маърузачӣ ягон асари ӯро номбар накард ва саволи банди ҳам дар ин хусус бечавоб монд.

Чуноне ки дида мешавад, номи муаллиф ва номи котиби рӯнавис карда, дар варақи паҳн кардаи Ҳиндо Мадраимов, якхеланд. Шояд эшон ба иштибоҳ роҳ дода бошад. Ба ҳар ҳол ин ду ном ҷолиби диққат буда, саргузашт ва маҳсули марди Хонақоҳӣ мебошад дар оянда омӯхта шавад.

Дар маърузаи худ Ҳиндол Мадраимов олими дигари Ҳисориро зикр намуд, ки Муҳаммадсодиқ янғӣ /шояд бекӣ бошад/ Ҳисорӣ буд. ӯ соҳиби панҷ асари илмӣ будааст. Дар матни маърузаи номбурда Сайқали ном кас низ дохил шудааст.

Дар ҳамин шаҳр боз бо номи як нафар олими Ҳисорӣ шинос шудем. ӯ Ҳоҷӣ ал-Бадеъ ал-Ҳисорӣ ном дошта, дар асри XVII ҳаёт ба сар бурдааст. Рисолаи ӯ тартиб дода танҳо ба як масъала дахл кардааст: агар меросхур аз мероси бои ба ӯ тааллуқ дошта даст кашад, ҷӣ бояд кард? Ин асарро бо хатти

⁸ Ҳакимов М. Алишер Навоӣ асарларини кучиргат хаттотлар. Тошкент, “Фан”, 1991, с.25.

хуби настаълиқ соли 1681 Соқимуҳаммад ном хаттот рунавис кардааст.⁹

Аз маълумотҳои ба тозагӣ дар боло гирдовардаи мо маълум мешавад, ки авроқи парокандаи арбобони илму маърифати Ҳисори Шодмон, ном ва қорномаи мардони бузурги он ба қаллаи қалами талқиқотчиени муосир ва оянда ниёз дорад. Мо ин қорро мебоҷад ба олимони ҷавон ва шоғирдони худ талқин намоем.

МУНОСИБАТҲОИ ФАРҲАНГИИ ҲИСОРИ ШОДМОН БО ҲИРОТИ АСРИ XV

Хуросон бо шаҳрҳои қадима ва маъруфи худ — Балх, Марв, Машҳад, Нишопур /ё Нишобур/ ва Ҳирот дар қисмати натағно халқҳои Осиёи Марказӣ, балки дар таърихи тамаддуни инсонӣ ҳиссаи оламшумул гузоштааст. Дар асрҳои миёна махсусан Ҳирот, ки дар ҷорроҳаи тичорати, дар роҳи Бузурги Абрешими байни Шарқи Ғарб ва Шимолу Ҷануб воқеъ аст, мақоми хос ишғол мекард. Арабҳо Ҳиротро соли 652 ишғол кардаанд. Пас аз истилои арабҳо Ҳирот дучори ҳодисаҳои мудҳиши сиёсӣ, ҷангҳои хонумонсузӣ феодалия ва кашма-кашҳои дарборӣ шуд.

Дар асри X Хуросон яке аз вилоятҳои давлати Сомониён буда, онро сипаҳсолор идора мекард. Сулолаи хонадони Ғазнавиён ва Салҷуқиён дар талоши салтанат бо зарби тег ҷои якдигарро ишғол намуда, ҳар қадом кушиш мекарданд, ки Хуросон дар қаламрави онҳо бошад.

Дар миёнаи асри XII дар вилояти Ғур сулолаи нав — Ғуриён худро аз ҷиҳати иқтисодӣ мустақкам намуда, аз итоати Ғазнавиён берун мешаванд. Солҳои 1175–1176 Ғиёсиддин Муҳаммади Ғур шаҳри Ҳиротро ишғол намуд. Аз давраи ҳукмронии Ғуриён дар Ҳирот якҷанд осорҳои атиқӣ то замони мо омада расидааст. Вале ҳукмронии ғуриён дер давом накард. Дар қисмати шимол — дар Хоразм давлати тавоное пайдо шуда, қасди ишғоли Мовароуннаҳру Хуросон мекард. Ба хона-

⁹ Ниг.: Собрание восточ. рукоп. АН Республ. Узбек. Точные и естественные науки. "Фан". Составитель А.Б.Вильданова. Ташкент, 1998, с.35. /Ин китоб дар намоишгоҳи китобҳо дар Париж гузошта шуда буд/.

дони ин мулк — Хоразмшоҳиён муяссар шуд, ки дар ибтидои асри XIII ҳукмронии хонадони гуриёнро барҳам диҳад.

Ҳукмронии Хоразмшоҳиён низ дер напояд. Мугулҳо баъди хунрезӣҳо, харобкорӣ ва хоку тӯроб намудани шаҳру деҳаҳои Мовароуннаҳр дохили сарзамини Афғонистон гаштаанд. Аҳолии Ҳирот ба мугулҳо муқобилияти сахт нишон дод. Ба истилогарони мугул лозим омад, ки Ҳиротро ду мартаба забт кунанд.

Баъди забти дуюм, соли 1222 шаҳри Ҳирот ба ҳок яксон карда шуд, аҳолиаш ҳарсу фирор намуд. Дар давоми 14 сол / аз соли 1222 то соли 1236/ Ҳирот ба қабристон табдил ёфт.

Зулми мугулҳо то барқарор шудани сулолаи хонадони Курдҳо /соли 1248/ давом кард. Онҳо Ҳиротро маркази давлати худ интихоб намуданд.

Дере нагузашта Ҳирот ба зери итоати Хулағуҳои Эрон гузашт. Дар ибтидои асри XIV хулағуҳои Эрон ба ҳокимони Курд тан дода, бо онҳо созиш карданд ва аз ҳуҷумҳои харобиовар ба Ҳирот даст кашиданд.

Давраи ҳукмронии Курдҳо дар Ҳирот давраи оҳиста-оҳиста аз шикасту реҳт ва харобиҳои замони мугулия раҳо ёфтани Хуросон мебошад.

Дар солҳои нисбатан сабзишу оромӣ ҳуҷуми Темуриланг сар зад. Темур бо ҳар хел ваъдаҳои фирефта, соли 1381 шаҳрро ишғол кард ва Ҳирот маркази маъмурия гашт. Дар ин ҷой писари ӯ Мироншоҳ ҳукмронӣ мекард. Дар замони ҳукмронии писари дигари Темур — Шохруҳ /ваф. 1447/ Ҳирот маркази давлати Темурӣ ба шумор рафта, яке аз шаҳрҳои калони сернуфуз, маркази тиҷорати дар шарқи наздик ва миёна мубаддал мегардад.

Дар Ҳирот касбу касбия ба дараҷаи баланди тараққиети замони худ расида буд. Зарфҳои биринҷӣ, сафояӣ, матоҳои бофандагон ва ашъи заргарон, санъати хаттотӣ, наққошӣ, ҳаҷҷорӣ ва миниатюраи писанди мамлакатҳои ҷаҳон гардида буданд.

Меъморони соҳибистеъдоди Ҳирот иморатҳои боҳашамате бино кардаанд, ки ҳоло ҳам вайронаҳои онҳо бинандаро ба ҳайрат мегузорад. Инкишофи санъати меъморӣ, касбия, наққошӣ ва ғайра дар асри XV, дар замони ҳукмронии султон Ҳусайн Бойқаро /1469—1506/ ва вазирӣ донишманди ӯ Алишер Навоӣ /1441—1501/ ранги нав мегирад. Дар асри XV ва ибтидои асри XVI олимони ва шоирони Ҳирот асарҳои безаволи худро офаридаанд. Бехтарин намунаи ин асарҳо мероси га-

ронбаҳои Мавлоно Абдурахмони Қоми, Алишер Навоӣ ва даҳҳо мардони номдори дигар мебошад.

Дар ин асарҳо шӯҳрати Ҳирот ҳамчун маркази илму маърифат, шеърӯ шоирӣ дар ҷаҳон паҳн шуда буд. Садҳо мардони маърифатпарвар аз гушаву канори гуногуни ҷаҳон ба Ҳирот, барои донишомӯзӣ, тиҷорат ва зиёрати бузургон меомаданд.

Чунин касон аз Мовароуннаҳр, алалхусус аз Ҳисори шодмон ҳам ба Ҳирот омада буданд. Баъзеи онҳо таҳсилро тамом карда, ба ватанашон бармегаштанд. Қисми аз онҳо дар Ҳирот зиндагии муқимӣ ихтиёр карда буданд.

Дар асари Зайниддин Маҳмуди Восифӣ “Бадоеъ—ул—вақоеъ” муҳимтарин воқеоту ҳаводиси таърихӣ, ҳаёти адабию маданияи солҳои 1497—1551 дар Мовароуннаҳру Хуросон тасвир ёфтаанд. Дар китоби якуми худ мансуб ба таърихи Ҳисор мо аз ин асар фаровон истифода намуда будем.

Масалан, Восифӣ навиштааст, ки Ҳоҷа Исмоили Ҳисорӣ ва падари ӯ бо Мавлоно Қоми наздики доштанд. Онҳо аз ҳаёти ҳамдигар воқиф буда, Мавлоно Қоми дар ҷанозаи падари Ҳоҷа Исмоили Ҳисорӣ иштирок доштанд, ки ин барои ҳисориёни дар Ҳирот маскан дошта ва умуман барои Ҳисори Шодмон шарафи бузург буд ва ҳаст.

Мувофиқи маълумоти Восифӣ аз Ҳирот ба Ҳисор ва аз Ҳисор ба Ҳирот қорвонҳои тоҷирон омаду рафт мекарданд.¹⁰

Мушоҳидаҳои мо дар бораи рафту омади ҳисориён ба Ҳирот ба ҳулосае меоварад, ки дар асри XV, дар замони Мавлоно Абдурахмони Қоми ва Алишер Навоӣ, дар Ҳирот маҳалла ё гузари Ҳисориён вучуд дошт. Дар навбати худ ҳисориёни дар ин маҳал истиқомат дошта, рафту омади аҳли илму адаб ва тоҷиронро аз як мулк ба мулки дигар имконпазир ва сабуктар мегардонид. Барои исботи чунин фарзия далелҳои иловагии зайл гувоҳӣ медиҳанд.

Масалан, Алишер Навоӣ оиди шаш тан шоирон ва фозилони Ҳисорӣ сухан рондааст, ки онҳо барои таҳсил аз Ҳисор ба Ҳирот омада буданд. Инҳо Мавлоно Солеҳ, Мавлоно Ҳолидӣ, Мавлоно Баёзӣ, Мавлоно Майлӣ ва Мулло Туфайлӣ буданд. Онҳо дар ҳамин шаҳр шӯҳрат ёфта, ба Қомию Навоӣ писанд омада, сазовори зикрэфтани ному эҷодиёташон дар асари Алишер Навоӣ гаштаанд.

Аз номбурдагони мазкур Мавлоно Баёзӣ бо ёрии Алишер Навоӣ дар Ҳирот табобат ёфта, ба ватанаш — Ҳисор барме—

¹⁰ Мухторов А. Ҳисор. Очерки таърихӣ /охири асри XV — ибтидои асри XX/. Душанбе, 1995, с.257—259.

гардад. Мавлоно Майля бошад дар Ҳирот толибилмон дошта, то ба вазифаи мударрисии мадраса расида буд.

Шахси дигар, ки ба Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ ҳамсабақ буда, то ба дараҷаи баланди мансабдорӣ расидааст, Мавлоно Довуди Ҳисорӣ ном дошт.

Мирзи Умар хуш навиштааст, ки дар замони ҳукмронии Шохрух Мирзо /вафот 1447/ дар қаламрави Мо-вароуннахр ва Хуросон ҳамагӣ панҷ тан буданд, ки олимони онҳоро “панҷ нафар уламони бузург” номидаанд. Инҳо аввало Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ, дуввум – Мавлоно Довуди Ҳисорӣ, саввум – Мавлоно Шайх Ҳусайнӣ муҳтасиб, чаҳорум – Мавлоно Шамсиддини Баҳрободӣ ва панҷум – Мавлоно Бурҳониддин¹¹ буданд.

Олимони ховаршиносии Ўзбекистон, онҳос, ки “Таърихи Рашидӣ”-ро ба ҷои омода сохтаанд, навиштаанд, ки ба панҷ тан бузургвор Восифӣ як боби асари худро бахшидааст.¹² Вале Восифӣ номи ин панҷ танро бо ҷунин низом ва каме ди-гаршакл овардааст:

1. Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ; 2. Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайнӣ; 3. Мавлоно Шамсиддини Соҳибқашф; 4. Мавлоно Довуд; 5. Муини Туния.¹³

Ҷуноне, ки дида мешавад, Мавлоно Довуди Ҳисорӣ, ки дар асари Мирзо Муҳаммад Ҳайдар баъд аз Мавлоно Ҷомӣ номнавис шудааст, дар асари Восифӣ бо номи Мавлоно Довуд дар ҷои чаҳорум гузошта шудааст.

Шахси панҷум дар “Таърихи Рашидӣ” Мавлоно Бурҳониддин номида шуда, Восифӣ ӯро низ дар ҷои панҷум гузошта, Мавлоно Муини Туния номидааст. Аммо дар “Рашиҳот” ин шахс Мавлоно Бурҳониддини Хутталонӣ номида шудааст.¹⁴

Бобур Мирзо навиштааст, ки ӯ файласуф ва олими бу-зурги фақеҳ буда, дар замони ҳукмронии Султон Абусаъид Мирзо /1451–1469/ вазифаи муҳтасибро дар уҳда дошт. Вале дар замони ҳукмронии Султон Ҳусайн Мирзо /1469–1506/ ӯ таҳқиқ шуда зорӣ мекашид.¹⁵

¹¹ . Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Таърихи Рашидӣ. Пешгуфтор ва тарҷума аз забони форсӣ А.Урузбосв, Р.П.Ҷалилова ва Л.М.Эпифорова. Тошканд, “Фан”, 1996, с.243.

¹² Ҳамон ҷо, с.644–645.

¹³ Зайнуддин Восифӣ. Бадоеъ ул-Вақоъ. Ба ҷои ҳозиркунанда А.Н.Болдырев. М., 1961, с.1177.

¹⁴ Таърихи Рашидӣ, с.644.

¹⁵ Бобур-наме. Ташкент, 1958, с.206.

Аз ин маълумотҳо бармеояд, ки панҷ тани номбурда ҳануз дар нимаи аввали асри XV шухрат пайдо карда буданд ва чун олимони забардасти замони худ дар Хуросону Мовароуннаҳр эътироф гаштаанд.

Дар китоби якуми худ “Ҳисор. Очерки Таъриҳи” мо аз асари Восифӣ дар мақоми Ҳоҷа Исмоили Ҳисорӣ ва падари уро дар Ҳирот ва дар ҳузури Ҷомӣ нишон дода будем /с.258—259/. Ҳоло барои равшанӣ андохтан ва дарк намудани мақоми Мавлоно Довуди Ҳисорӣ зарур донистем, ки ин порчаро тақроран манзури хонандагон гардонем. Яке аз бобҳои асари Восифӣ “Достони хамсаи мутаҳайира” ном дошта, чунин ҳикоятро дорост.

Соли 933, моҳи ҷумодиulloҳир /моҳҳои феврал—марти соли 1527/ Султон Муҳаммад Баҳодурхон ба қасди шикор мутаваҷғи канори оби Парак гардиданд, ки дар як фарсахи шаҳри Тошканд аст. Дар миёнаи роҳ ба ин камина /Восифӣ/ гуфтанд, ки хотир мутаваҷғе аст, бо истеъмои ҳикояти “Хамсаи мутаҳайира”, ки аз фӯҳули /фаҳми/ уламо ва раъси /бузургони/ фузалои Хуросон буданд, маъруза дошта шуд. /Шоҳо/ то “Хамсаи мутаҳайира” фалаки лочуварди дар равишу рафтори худ дар бурҷи забарҷали мутаҳайиранд. Душманони ҷоҳучалол дар биебони Ҳазлон сарғанга ва саргардон бод. Маъмули рои анвар буда бошанд, ки сари ин силсилаи оля ҷониби ҳақиқат интисоб, офтоби фалаки фазлу камол, кутби сипеҳри дониш ва афзоли камомлул миллат ваддин Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ буда, дигар Мавлоно Камолиддин шайх Ҳусайн, дигар Мавлоно Шамсиддин Соҳибқашф, дигар Мавлоно Довуд, дигар Мавлоно Муини Туния. Ин панҷ кас будаанд, ки ҳеҷ зави ул—уқуд /одамони наздик/ шашуми эшонро таҷвиз /озмоиш/ намекарда. Ин ҷамоат /аз ҷумлаи/ таломизи /шогирди/ Мавлоно Муҳаммад Ҷочурмӣ будаанд. Мавлонои мазкур ҳамчунон касе буда, ки дар синни ҳаждаҳсолагӣ, дар вақте ки Амир Сайид Шариф, қуддусу сирра, дар боғи Зоғон дарс мефармуданд, дар ҳавзаи дарси эшон ҳозир будаанд, маъсалан куҳл дар миён буда. Чунин гӯянд, ки Мир Сайид Шарифро ҳафт навбат аз суҳан баргардонида будаанд. Ин ҷамоат дар пеши Мавлонои мазкур шарҳи таҷриди /танҳо/ Мавлоно Аля Қушҷа мехондаанд.

Машҳур аст, ки ин ҷамъро бар мударрис ба навъи истило даст дода буда, ки як суҳанро ба эшон ба итмом наметавонист расонида. Мавлоно шабе дар таамул шуда, бо худ гуфт: “агар ҳол бадин минвол бошад ва иштиҳор ебад, ман, ки аълам ул—

уламон ин замонаам ва дар мизмори /майдони/ донишварӣ қасабуссабақ /пешдасти/ аз шаҳворони майдон баён мерабоям, чунон зоҳир шавад, ки аз ӯҳдаи шоғирдони худ намебароем, зиҳн /“офарин” ба/ шармандагӣ ва зиҳн /расвой/. Пас фикри тадбир он аст, ки таморуз /худро ба беморӣ андохтан/ бояд қард ва узре пеш овард, ки чанд рузе эшонро бекор созем ва дар водии лавандӣ андозем. Чун ба вақти дарс ҳозир шуданд ва чуқҳоро бароварданд, чаноби Маҳдуми /Ҷочурми/ фармуданд, ки эй азизон, чандгоҳ аст, ки /фақир/ дар худ сиқлӣ /вазнинӣ/ ва таъвиш меёбем. Ба хотир расида, ки танқид /дарунро тоза/ бояд қард. Йлло мараз мустваккӣ /толиб/ мегардад. Баъд аз истилон дафъи он мутаазир аст. Толибилмон гуфтанд, ки “Маҳдумо! маозаллоҳ, ки он зоти шариф ва унсури латифро оризас /ҳодисас/ даст диҳад, заҳматхон мо фақирон ... мегардад. Мавлоно фармуданд ... чиҳил рузе мулоҳиза лозим аст”¹⁶.

Аз навиштаҳои Восифӣ фаҳмида мешавад, ки устоди панҷ нафар дар боло номбаршудагон Мавлоно Ҷочурми аз таълими толибилмони донишманди худ ба танг омада, ба худ сабабе меҷуст, ки аз саволу ҷавоби пурмазмунӣ онҳо фориғ гардад. Бо ин мақсад ӯ худро бемор шуморида, ба толибилмон озодии чиҳилруза додааст. Аз байни панҷ нафар толибилмони зирак Мавлоно Ҷомӣ мақсади устод ё худ беморини қалбакии уро фаҳмида, ба ҳамсабақони худ гуфтанд, ки беморини /дарди сари/ устод моёнем.

Давоми ин навъ ҳодисаро Восифӣ чуни ба қалам овардааст: “Чун аз хонаи Мавлоно берун омаданд, ҳазрати Мавлоно Ҷомӣ фармуданд, ки “эй азизон! Шумо ҳеҷ донистед, ки ҳазрати Маҳдуми /Ҷочурми/”-и моро чӣ ориз /чӣ воқеа/ рӯй шуда? /Ҳамсабақон/ гуфтанд: надонистем”. Ҳазрати Мавлавӣ /Ҷомӣ/ фармуданд: моёнем марази Мавлоно, ки ба мо дармондаанд, ҳеҷ илоче намеёбанд. Меҳоҳанд, ки моёиро чанд рузе бекор созанд ва ба худ пардозанд. Баъд аз он ҳамон нисбати собиқ пайдо мешавад:

Ҳама гуфтанд, ки ёрон! Ҳеҷ маъни надорад, ки моёи худро зоеъ созем. Муносиб чунон аст, ки мо низ машғул бошем ва наҳди авқоти худро дар пон арозил /пастҳиммати/ напояем.

Мавлоно Довуд фармуданд, ки ба чуз ин нтавонад буд, ки ба дарси яке аз мударрисони ин шаҳр ҳозир шавем, гуфтутуғиро қоим созем.

¹⁶ Восифӣ, асарӣ номбурда, с.1176-1179

Ҳазрати Мавлавӣ /Ҷомӣ/ фармуданд, ки қадом мударрис аст /дар ин шаҳр/, ки тоби мунозира ва мубоҳисаи мо дошта бошад?.. Эшонӣ Мавлонозодаи Баҳрободӣ аст. Ҳама ҳозир будед, ки дар рӯзи таъзияи падари Хоҷа Исмоили Ҳисорӣ бар у чи дорутире гузашт. Маслиҳат он аст, ки мо ҳам иттифоқ кунем ва ҳар рӯз ба таъинӣ қуръа яке аз моён мударрис шавем. Бар ҳамин қарор ёфт /анд/. Ҷои дарс Бодғисак, масҷиди /ҷомеъӣ/ Маликон муқаррар шуд. Он ҷо рафтанд. Қуръа ба номи Мавлави Ҷомӣ афтод. Он рӯз эшон дарс фармуданд, ки дар тасаввури эшонон дарнаёмада буд.

Ҳар рӯз яке аз он ҷамъ /панҷ нафар/ мударрис мешуданд, то муддати чихил рӯз. Ҷаноби мударрис дар ин муддат /шабу рӯз/ машғул менамуданд ва муқаддимоти ғолибӣ бар ғами худ бар шоғирдон тартиб мекарданд. Чун чихил рӯз гузашт Мавлавӣ хотирҷамъ шуд, ки он миқдор суҳан мурағиб гардид, ки то як сол шоғирдон дар зери бори он мубоҳиса забун ва мағлуб хоҳанд буд”.

Баъд аз чихил рӯз Мавлоно Ҷочурмӣ он панҷ нафар шоғирдони худро ба ҳузури худ талабида, чунин суҳанони рост ва арзандаро ба онҳо изҳор намуд:

“Эй фарзандон! Маро ҳеҷ маразе набуд. Дар иқоли /побанди/ сарпанҷаи шумо очиз шудам. Аз уҳдаи сабақ гуфтани шумо берун наёмадам. Тадбире карда будам. Акнун бидонед, ки аз он ҷо ки шоҳбози торуми ҷаҳорум /осмони ҷаҳорум/, ки иборат аз Хуршед аст, аз ошёнӣ лочувардӣ парвоз менамояд, то ба онҷо, ки пар ба дарёи мағриб мезанад, ҳеҷ аҳде сабақи шуморо дар ҳеҷ илме наметавонанд гуфт. Равед ва дар кучо, ки хоҳед ва ҳар ҷаъ хотири Шумо хоҳад, дарс гуед.

Чун аз пеши Мавлавӣ /Ҷочурмӣ/ берун омадам, ҳазрати Мавлоно Ҷомӣ ба водии ишқ ва тасаввуф афтоданд. Мавлоно Шайх Ҳусайн ва Мавлоно Муини Тунӣ ба таҳсил ва мутолиа машғул шуданд. Мавлоно Довуд ба мансаби садорати Султон Маҳмуд ибни Султон Абдусаъид мустанад гардиданд. Мавлоно Шамсиддини соҳибкашф садри Султон Абусаъид Мирзо шуд. Чунин гуянд, ки Мавлоно Шайх Ҳусайн ба мартабаи ҷадду ҷаҳд намуд ва абвоби улумро ба навъе кушуд, ки шўҳрати тамоми ёфт, ки дар мубоҳиса ва мунозира ҳеҷ кас ҳарифи у набуд. Ба дарси ҳар мударрис, ки рафти бинои фазилат ва илм уро мундарис /куҳна/ гардонид. Мударрисин иҷтимоъ на-муданд ва гуфтанд, ки моро аҷаб мушқиле пеш омада, ки Шайх Ҳусайн, ки аз шоғирдони Мавлоно Муҳаммад Ҷочур-мист, ба навъе тараққӣ намуда, ки дар шаҳр ҳеҷ касро бо у

маҷоли муҷодила ва мунозира нест. Ин сабаби беномусии ҳамаи донишмандон мешавад".¹⁷ Оқибат бо маслиҳат шайх Хусайни донишмандро ба девонағӣ айбдор намуданд. Кор барои Мавлонои мазкур душвор гардид. Муддати як сол бар ин минвол гузашт.

Оқибат бо китобҳои худ ӯ ба назди Султон Абусаъид Мирзо омада, арзи ҳол намуд. Султон ба Шайх ул-ислом муроҷиат карда ба ростии суханони Шайх Хусайн боварӣ кард. Баъди инъомҳои зиёд ӯро мударрисии мадрасии Мирзо Шохрух таъин намуданд.

Аз маълумотҳои нисбатан муфассали Восифӣ сабаби дар ҷои дуҷум гузоштани Мавлоно Камолиддин Шайх Хусайн, аз тарафи ӯ маълум мешавад. Яъне баъд аз Ҷомӣ марди донишманд ӯ буд. Инчунин равшану возеҳ аст, ки панҷ тан донишмандоне, ки бузургони он замон номиди шудаанд, дар давоми таҳсил аз Мавлоно Муҳаммад Ҷочурмӣ пешсафтар гашта, устод ба онҳо таълими ояндаро кори изофӣ шуморида худро бемор эълон мекунад. Баъд аз чихил рӯз ба хулоса меояд, ки ба шогирдони пурдони худ фотиҳа диҳад, то ҳар кадоми онҳо аз рӯи хоҳишашон ба коре машғул шаванд.

Чунин ба назар мерасад, ки муносибати устоду шогирдон, ки Восифӣ хеле хуб тасвир кардааст, ба нимаи аввали асри XV, ба замони ҳукмронии Шохрух Мирзо ва Султон Абусаъид тааллуқ дошта, ба вазифаҳои гуногун шугл варзида, номбаровардани онҳо ба нимаи дуҷуми асри XV мансуб аст.

Нисбати Мавлоно Довуди Ҳисори Восифӣ навиштааст, ки ӯ ба мансаби садорати Султон Маҳмуд ибни Султон Абусаъид мустанад гардид.

Аз таърихи Ҳисор маълум, ки Султон Маҳмуд Мирзо писари Султон Абусаъид Мирзо /1451-1469/ яке аз хонҳои номбаровардаи замони ҳукмронии Темуриен буд. Ӯ соли 857 ҳиҷрӣ /1453-1454/ таваллуд ёфта, дар 43-солагиаш вафот кардааст.

Дар ибтидои амалияти худ Султон Маҳмуд Мирзо дар Астаробод ҳукм меронд. Баъд аз ин ӯ ба Хуросон меояд. Ҳангоми ба Хуросон лашкар кашиданиаш подшоҳи Ҳирот Султон Хусайн Мирзо, мардуми Хуросон Султон Маҳмуд Мирзоро аз мулки худ ронданд. Ӯ маҷбур мешавад ба Самарқанд, ба назди бародари худ Султон Аҳмад Мирзо ояд. Баъди якҷанд моҳ Султон Маҳмуд Мирзо ҳамроҳи Сайид Бадр, Хусравшоҳ ва якҷанд йигитҳои дигар, бо сардорони

¹⁷ Ҳамон ҷо, с.1183-1184.

Аҳмад Муштоқ гурехта, ба Ҳисор, ба назди Қамаралибек меоянд. Қамаралибек аз Ҳисор ронда шуда, Султон Маҳмуд Мирзо дар Тирмиз, Чоғониён, Ҳутал, Қундуз ва Бадахшон, то қаторкӯҳи Ҳиндукуш ҳукмрони мутлақ мешавад.¹⁸ Шояд дар ҳамин маврид Мавлоно Довуди Ҳисорӣ аз тарафи Султон Маҳмуд Мирзо, чун марди донишманди зодаи Ҳисор, ба сардорати ин мулки васеъ даъват шуда бошад.

Мутаассифона дар бораи донишманди Ҳисорӣ — Мавлоно Довуди Ҳисорӣ то ҳол маълумоти дигаре дастраси мо нагаштааст. Баҳои баланд ва тасвири ин шахс аз тарафи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ва Восифӣ тадқиқотчиёно водор менамояд, ки ба омӯхтани ҳаёт ва фаъолияти илмии ин марди маъруф, ҳамсабақ ва ҳамнишастии Мавлоно Абдурахмони Чомӣ, машғул шаванд.

Саргузашт ва шарҳи ҳоли чунин касони номдор муносибати илмӣ ва фарҳангии Ҳисори Шодмонро бо Ҳироти бостон ва овозадор дар асрҳои миёна равшану возеҳ мегардонад.

ШУАРОИ ҲИСОР ДАР АСАРИ АЛИШЕР НАВОЙ

Шоирони Ҳисор дар асарҳои X–XVI то алҳол татқиқ нашудаанд. Дар се асари ба шуаро бахшидаи А.Ҳабибов суҳан аз шоирони асрҳои XVII–XIX рафтааст. Ҳол он ки ҳанӯз дар замони ташаққули анвои шеъри форси (асри X — нимаи аввали асри XI) дар ин сарзамин шоирони соҳибном ҳаёт ба сар бурдаанд. Яке аз онҳо Тоҳир ибни Фазли Чағонӣ буд.

Мувофиқи навиштаҳои профессор Худои Шарифов “Амир Абуяҳё (Абулҳасан ё Абулмузаффар) Тоҳир ибни Фазл ибни Муҳаммад ибни Муҳтоҷи Чағонӣ аз хонадони амирони оли Муҳтоҷи Чағониён буд. Вай писари амаки амир Абулмузаффар Фаҳруддавла Аҳмад ибни Муҳаммади Чағонӣ — мамдуҳи шоирон Мунҷиқ, Дақиқӣ ва Лабибӣ мебошад. Дар баробари мансубият ба мақоми волои давлатӣ шоири машҳур ҳам буд. Дар мадҳаш Мунҷиқи Тирмизӣ ва Бадеи Балхӣ шеър

¹⁸ Муфассал дар бораи Султон Маҳмуд Мирзо нигаред. Мухторов А. Ҳисор, очерки таърихӣ, Душанбе, 1995, с.36–37.

маҷоли муҷодила ва мунозира нест. Ин сабаби беномусии ҳамаи донишмандон мешавад".¹⁷ Оқибат бо маслиҳат шайх Ҳусайни донишмандро ба девонағӣ айбдор намуданд. Кор барои Мавлоно мазкур душвор гардид. Муддати як сол бар ин минвол гузашт.

Оқибат бо китобҳои худ у ба назди Султон Абусаъид Мирзо омада, арзи ҳол намуд. Султон ба Шайх ул-ислом мурочиат карда ба ростии суханони Шайх Ҳусайн боварӣ кард. Баъди инъомҳои зиёд уро мударрисии мадрасани Мирзо Шохрух таъин намуданд.

Аз маълумотҳои нисбатан муфассали Восифӣ сабаби дар ҷои дуҷум гузоштани Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайн, аз тарафи у маълум мешавад. Яъне баъд аз Ҷомӣ марди донишманд у буд. Инчунин равшану возеҳ аст, ки панҷ тан донишмандоне, ки бузургони он замон номида шудаанд, дар давоми таҳсил аз Мавлоно Муҳаммад Ҷочурмӣ пешсафтар гашта, устод ба онҳо таълими ояндаро кори изофӣ шуморида худро бемор эълон мекунад. Баъд аз чихил рӯз ба хулоса меояд, ки ба шогирдони пурдони худ фотиҳа диҳад, то ҳар кадоми онҳо аз рӯи хоҳишашон ба коре машғул шаванд.

Чунин ба назар мерасад, ки муносибати устоду шогирдон, ки Восифӣ хеле хуб тасвир кардааст, ба нимаи аввали асри XV, ба замони ҳукмронии Шохрух Мирзо ва Султон Абусаъид тааллуқ дошта, ба вазифаҳои гуногун шугл варзида, номбаровардани онҳо ба нимаи дуюми асри XV мансуб аст.

Нисбати Мавлоно Довуди Ҳисори Восифӣ навиштааст, ки у ба мансаби садорати Султон Маҳмуд ибни Султон Абусаъид мустанад гардид.

Аз таърихи Ҳисор маълум, ки Султон Маҳмуд Мирзо писари Султон Абусаъид Мирзо /1451-1469/ яке аз хонҳои номбаровардаи замони ҳукмронии Темуриен буд. У соли 857 ҳиҷрӣ /1453-1454/ таваллуд ёфта, дар 43-солагиаш вафот кардааст.

Дар ибтидои амалиёти худ Султон Маҳмуд Мирзо дар Астаробод ҳукм меронд. Баъд аз ин у ба Хуросон меояд. Ҳангоми ба Хуросон лашкар кашиданиаш подшоҳи Ҳирот Султон Ҳусайн Мирзо, мардуми Хуросон Султон Маҳмуд Мирзоро аз мулки худ ронданд. У маҷбур мешавад ба Самарқанд, ба назди бародари худ Султон Аҳмад Мирзо ояд. Баъди якҷанд моҳ Султон Маҳмуд Мирзо ҳамроҳи Сайид Бадр, Ҳусравшоҳ ва якҷанд йигитҳои дигар, бо сардорин

¹⁷ Ҳамон ҷо, с.1183-1184.

Аҳмад Муштоқ гурехта, ба Ҳисор, ба назди Камаралибек меоянд. Камаралибек аз Ҳисор ронда шуда, Султон Маҳмуд Мирзо дар Тирмиз, Чогониён, Хутал, Кундуз ва Бадахшон, то қаторкуҳи Ҳиндукуш ҳукмрони мутлақ мешавад.¹⁸ Шояд дар ҳамин маврид Мавлоно Довуди Ҳисорӣ аз тарафи Султон Маҳмуд Мирзо чун марди донишманди зодаи Ҳисор, ба садорати ин мулки васеъ даъват шуда бошад.

Мутаассифона дар бораи донишманди Ҳисорӣ — Мавлоно Довуди Ҳисорӣ то ҳол маълумоти дигаре дастраси мо нагаштааст. Баҳон баланд ва тасвири ин шахс аз тарафи Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ва Восифӣ тадқиқотчиёро водор менамояд, ки ба омӯхтани ҳаёт ва фаъолияти илмӣ ин марди маъруф, ҳамсабақ ва ҳамнишастӣ Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ, машгул шаванд.

Саргузашт ва шарҳи ҳоли чунин қасони номдор муносибати илмӣ ва фарҳангии Ҳисорӣ Шодмонро бо Ҳироти бостон ва овозадор дар асрҳои миёна равшану возеҳ мегардонад.

ШУАРОИ ҲИСОР ДАР АСАРИ АЛИШЕР НАВОЙ

Шоирони Ҳисор дар асарҳои X–XVI то алҳол тағқиқ нашудаанд. Дар се асари ба шуаро бахшидаи А.Ҳабибов сухан аз шоирони асрҳои XVII–XIX рафтааст. Ҳол он ки ҳануз дар замони ташаққули анвои шеърӣ форсӣ (асри X — нимаи аввали асри XI) дар ин сарзамин шоирони соҳибном ҳаёт ба сар бурдаанд. Яке аз онҳо Тоҳир ибни Фазли Чагонӣ буд.

Мувофиқи навиштаҳои профессор Худои Шарифов “Амир Абуяҳё (Абулҳасан ё Абулмузаффар) Тоҳир ибни Фазл ибни Муҳаммад ибни Муҳтоҷ Чагонӣ аз хонадони амирони оли Муҳтоҷи Чагонӣен буд. Вай писари амаки амир Абулмузаффар Фаҳруддавла Аҳмад ибни Муҳаммади Чагонӣ — мадҳухи шоирон Мунҷик, Дақиқӣ ва Лабибӣ мебошад. Дар баробари мансубият ба мақоми волои давлатӣ шоири машҳур ҳам буд. Дар мадҳаш Мунҷики Тирмизӣ ва Баден Балхӣ шеър

¹⁸ Муфассал дар бораи Султон Маҳмуд Мирзо нигаред. Мухторов А. Ҳисор, очерки таърихӣ, Душанбе, 1995, с.36–37.

гуфтаанд. Аз анъори у як газал, се дубайти, ду қитъа, ду рубоӣ ва ҳашт фардбайт, ҳамъ 31 байт боқи мондааст”.¹⁹

Дар маҷмуаи ба муносибати 1100 солагии давлати Сомониён нашр гашта 26 байти шоири мазкур гирд омадааст. Инак чанд намуна аз ин маҷмуа:

*Дилдори mano, туро садаф хоҳам кард,
Охир ба мадорот ба каф хоҳам кард.
Ё он ки туро ба меҳри худ ром қунам,
Ё умр ба ишқи ту талаф хоҳам кард.*

*Луъбате сабзҷехри тангдаҳон,
Бифизояд нишоти пиру ҷавон.
Мизҷарӣ сар чу з-он бариҳна кунӣ,
Ҳашим гирад, каф афканад зи даҳон,
В-ар бихоҳӣ варо, ки бӯса кунӣ,
У бихандад, туро қунад гирён.*

Бозефт ва тадқиқи шоирони асрҳои X–XIV Ҷағониён (водии Ҳисор)–ро барои адабиётшиносон во гузошта, ҳоло меҳохем, ки ба шоирони ҳисорие назар андозем, ки онҳо дар асри XV ва /шояд пеш аз он/ зиндагӣ ва эҷод карда буданд.

Маводи асосии мо асари маъруфи шоири кабир, арбоби давлату асосгузори адабиети классикии ўзбек, Алишер Навоӣ мебошад, ки “Маҷолис ун-нафоис” ном дорад. Ин тазкира бори аввал соли 1491 ва варианти дуюми он соли 1498, се сол пеш аз вафоти муаллиф, навишта шудааст. Дар ин асари нодир шарҳи ҳол ва намунаи осори 459 нафар шоирон, олимон, мусиқидонон, хаттотон, ҳомиёни илму адабиети Мовароун-наҳру Хуросон ва дигар кишварҳои ҳамсоя гирд омадааст.

Алишер Навоӣ асарашро ба 8 маҷлис /боб/ тақсим кардааст. Мутаассифона шарҳи ҳоли шахсони дар ин тазкира зикр ёфта хеле мухтасар, намунаи эҷодиёташон хеле кам /як-ду байт/ ихтибос шудааст. Бидуни ин асари мазкур маводи муҳими ҳаёти адабии асри XV–ро тасвир кардааст. Муаллиф ҳамчун адабиётшиноси нуқтасанҷ ба эҷодиёти ҳар як шоир баҳонӣ мухтасар, вале ҳолисона додааст.

Асари маърури Алишер Навоӣ баъд аз вафоти ӯ, дере нагузашта, маъруф гашт. Аввалин тарҷимаи форсии “Маҷолис ун-нафоис” бо номи “Латоифнома” ба қалами Фаҳрии Ҳи-

¹⁹ Шоирони аҳди Сомониён. Душанбе, 1999, с.105.

²⁰ Мизҷар – рӯймол.

²¹ Шоирони аҳди Сомониён. с.105–106.

роғия тааллуқ дорад. Олими Эрон Али Асғари Ҳикмат тасдиқ кардааст, ки “Латоифнома” соли 928 ҳичрии қамари /1521–1522/ таълиф шудааст.²²

Нусхаи дигари тарчима дар музей Бритония мавҷуд аст, ки дар таърихи моҳи Рамазони соли 965 ҳичрии қамарӣ /моҳҳои май, июни соли 1558/ навишта шуда, ба қалами Муҳаммад Мубораки Қазвинӣ тааллуқ дорад.

Ба тарчима изофати бисёр аз тарафи мутарҷим ба асли “Маҷолис ун-нафоис”-и туркӣ илҳоқ шудааст. Дар охири китоб фасли хос ба унвони “Маҷлиси нуҳум” ба асл илова сохтааст. Дар ин қисм феҳристе аз 189 тан шоир, ки Алишер Навоӣ исми онро набурдааст, зикр кардаанд. Сабаби тарҷумаи асарро мутарҷим чунин ба қалам додааст: “... Аммо ба сабаби он, ки баъзе аизза /азизон/ ва маҳодиме, ки ба иборат иттилои туркӣ надоранд, аз латофати амвоҷи алфози он дарён бадеъ ва умқ /амиқӣ/ маъонии он муҳити санӯъ баҳра надоштанд, таассуфи тамои даст меод ва муносиби он меид, ки ин пардаро аз пеши ҷамоли он дилафруз, ки чун мушки тотор дар мартабаи турки пардадор монда, бардорад ва он сурати зеборо, ки таҳрири ҳомаи бадоеъ нигори ҳаёл аст, бе ҳичоб ба назари аҳли фазилат ва камол даровард”.

Али Асғари Ҳикмат ин суҳанро тақвият дода навиштааст: “Чунон маълум аст, ки шаҳри Ҳирот хонадони асли “Маҷолис ун-нафоис”-и туркӣ барои хос мушқил ва мутааззир /номумкин/ будааст. Бо он ки аз ҳукумати Мирзо Шоҳруҳ /ба соли 800 /1397–1398// то соли тарчима – /928/, /1521–1522/ шаҳри Ҳирот тахтгоҳи теуриён, маскуни умароъ ва бузургони чағатой буда, маазалик /бо вучуди он/, забони форсӣ ба қадри мутадовул ва голиб будааст”.

Али Асғари Ҳикмат ҳарду нусхаи тарҷимаи “Маҷолис ун-нафоис”-ро дар як ҷилд бо як муқаддима ва ду феҳрист, ба ҷоп омода сохтааст. Маълумотҳос, ки оиди шоирон дар ҳарду қисми асар зикр ёфтаанд, каму беш аз ҳамдигар фарқ мекунаанд. Мо ҳам оиди шоирони Ҳисор аз ҳарду қисми тарҷимаи асар истифода намуда, онро манзури хонандагон мегардонем.

“*Мулло Биҳиштӣ* – аз вилояти Ҳисор аст, марди бадеист ва таъаш низ нек аст. Ин матла аз уст

*Дар каманди ту на ҳар бесарупо афтадаст,
Ин балоест, ки дар гардани мо афтадаст”.*

²² Алишер Навоӣ. Маҷолис ун-нафоис. Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғари Ҳикмат. Тоҳрон, 1323.

Дар қисми дуюми тарҷиман “Маҷолис ун-нафоис” оиди Мулло Бихишти чунин омадааст:

Мавлоно Бихишти – аз вилонти Ҳисор аст.²³ Чихати таҳсили улум ба Ҳирӣ омад. Таъби хуб дошт ва халқу хулқи марғуб ва билҷумла Бихишти Хилқат /сиришта/ буд. Ин мағлаъ аз уст.

*“Ҳангоми иду мавсими гулҳо шукуфтаи аст,
Соқя биёр бода, чӣ ҳоҷат ба гуфтаи аст”.*

Чуноне ки дида мешавад, ин ду маълумот ҳамдигарро пурра намура, таъби балеңди Бихиштиро ифода карда мета-вонад. Чолиб аст, ки ду байти иқтибос шуда, гуногун мазмун мебошанд. Илова бар он, дар порчаи аввал шоир Мулло Бихишти ва дар порчаи дуюм эшон Мавлоно Бихишти ном гирифтааст. Сарфи назар аз ин, маълум мешавад, ки Мавлоно Бихишти ҳам шоиру ҳам олим буда, бо Алишер Навоӣ ҳамсӯхбатаи доштааст. Дар ин бора иборани муаллифи тазкира “Марди баде нест”, гувоҳ аст.

Ғайр аз ин, маҷлиси /боби/ сеюми “Латоифнома”, “зикри шуарое, ки Миралишер ба мулозимати эшон рафта ё ба хизмати Мир омадаанд” ном дошта, Мавлоно Бихишти ба ҳамин қабил шоирон дохил шудааст.²⁴

Дар тарҷуман дигари ин асар бихишти сеюми /боби 3/ он “зикри шуарое, ки муосири Миралишер будаанд ва Миралишер ба сӯхбатаи эшон расида”, ном дошта, номи Мавлоно Бихишти низ зикр ёфтааст.²⁵

Аз ин ду маълумот хулоса мешавад, ки Алишер Навоӣ бо мулозимати Мавлоно Бихишти рафта, дар навбати худ шоири мазкур ба хизмати Миралишер мерасидааст. Яъне онҳо бо ҳам дӯстӣ ва ҳамкорӣ доштаанд.

А.Ҳабибов дар тадқиқоти худ оиди Бихишти чунин навиштааст: “Муаллифи тазкирани “Рузи равшан” Мавлавӣ Муҳаммад Музаффар Ҳусайни Сабо доир ба ду нафар шоири Ҳисор Бихишти Ҳисорӣ ва Муҳаббати /Меҳнатӣ/ маълумот додааст”.²⁶

Аз маълумоти мазкур маълум намешавад, ки Бихишти шоири қадом асру замон буд. Аз номи китоби А.Ҳабибов бармеояд, ки у шоири асри XIX ё аввали XX пиндошта аст.

²³ Навоӣ А. Маҷолис ун-нафоис, с.80, 251.

²⁴ Ҳамон ҷо, с. 448.

²⁵ Ҳамон ҷо, с. 460.

²⁶ А.Ҳабибов А. Доирани адабии Бухорони Шарқӣ /Асри XIX ва ибтидои XX/, с.35.

Вале аз ҷумлаи иқтибос шудаи зерин хулоса кардан мумкин, ки ду шоири номбурдаи Ҳисорӣ тахмин дар асри XVIII ҳаёт ба сар бурдаанд. /Масалан, А.Ҳабибов навиштааст: “Ҳоҷа Абдурахим ибни Ҳоҷа Абдуррахмони Ҳисорӣ, ки низ дар асри XVIII зиндагӣ кардааст, яке аз шоирон ва фозилони замони худ буд.”

Дар асари муаллифи мазкур шояд сухан аз Биҳишти рафтааст, ки якҷанд аср баъд аз Мавлоно Биҳишти дар асари Алишер Навоӣ зикр ёфта, ҳаёт ба сар бурда бошад.

Шоири дигари асри XV *Мавлоно Солеҳ* ном дошта, Алишер Навоӣ дар ҳаққи ӯ чунин маълумот овардааст:

“Мавлоно Солеҳ аз Хуросон аст. Баъд аз шухрат назми аруз хонд ва аз саноъе шеър вуқуф шуд ва уро ба банноӣ /меъмор/ мансуб медоранд. Муддатҳост, ки муттаваттини вилоти Ҳисор шуда: Гуянд китобдори подшоҳи онҷост.

Аз ӯст ин матлаъ:

*Агар, эй шамъ, шабе ҳамнафаси ман бошӣ,
Чӣ дуо беҳтар аз ин аст, ки равшан бошӣ.”*

Дар қисми дигари тарҷимаи “Маҷолис ун-нафоис”-и Алишер Навоӣ оиди ин шоир чунин омадааст:

“Мавлоно Солеҳ, агарчӣ Хуросонист, лекин бисёр солест, ки дар Ҳисори Шодмон аст ва китобдори подшоҳи Ҳисори Шодмон аст. Ин матлаъ аз ӯст”.

Дар ин ҷо ҳамон байти дар ҳаққи шамъ гуфтаи Мавлоно Солеҳ омадааст.

Баъд аз байти мазкур аз мероси шоир газале бо чунин пешгӯфтор хонда мешавад.

“Ва тарзи ин газал ихтирои ӯст ва фақир /яъне Алишер Навоӣ — А.М./ аз касе шундаам:

Нозам ба чашми худ, ки ҷамоли ту дидааст,

Афтам ба пой худ, ки ба қуят расидааст.

Ҳардам ҳазор буса занам дасти хешро,

Ку доманат гирифта ба сӯям кашидааст.

Хушу хирад фидои дили хештан кунам,

К—аз ҷомӣ ту шароби муҳаббат кашидааст.

Вобастагӣ ба Солеҳ аз он шуд дили маро,

К—аз ҳарчӣ гайри туст, ба кулӣ рамидааст.

Ва ин ду байт низ аз ӯст, ки бисе неку аст:

Асири ҳичр шудам ҳар қучо ки дил бастам,

Фитод тарҳи ҷудой ба ҳар кӣ пайвастам.

*Гузаштам аз талаби ҳар муроду осудам,
Кашидам аз ҳама дасти умеду ворастам.*

Ва мегӯянд, ки ин ду байт дар вақти тарки дунё гуфта”.

Аз маълумотҳои иқтибос шуда чунин хулосаҳо ҳосил мешаванд. Мавлоно Солеҳ илми аруз, яъне санъати шеърӣ классификация ба таври комил омӯхта, бо таҳаллуסי Солеҳ шеър гуфтааст. Алишер Навоӣ аз эҷодиёти ин шоир доимо огоҳ буда, ҳатто медониастааст, ки баъд аз сокини Ҳисори Шодмон шудан, у вазифаи китобдори подшоҳи ин мулкро дар уҳда дошт. Азбаски Мавлоно мазкур меъмор ҳам буд, шояд баъзе аз иморатҳои нодири Ҳисор маҳсули ин марди донишманд бошад.

Мавлоно Солеҳ шоири асри XV буда, дар ҳамин аср муқимӣ Ҳисори Шодмон гаштааст. Мутаассифона номи ҳаман ҳокими ин мулк дар асри мазкур омӯхта нашудаанд. Вале мо гуфта метавонем, ки дар нимаи аввали асри XV Ҳисор мулки Темур ва теуриен буда, аз нуқтаи назари сиёсӣ ҳаёти нисбатан оромона дар ин ҷо ҳукмфармо буд. Яке аз писарони Теури Ланг, Шоҳзода Муҳаммад Ҳумоюн, мувофиқи маълумоти асари Каюл Ром “Тазкират ул-умаро”,²⁷ ба ҳукумати Ҳисор таъин шуда буд. Мавлоно Солеҳ шояд дар ҳузури ҳамин шоҳзода вазифаи китобдориро адо карда бошад.

Мавлоно Солеҳ шоири маъруфи замони худ ва эҷодиёташ дар байни касибон шӯҳрат ёфта буд. Мисоли зерин тасдиқи чунин хулоса шуда метавонад.

Дар асрҳои XIV–XV оро додани зарфҳои сафоя қимати худро гум намуда, касибон бештар барои сабт намудани порчаҳои шеър ва насри гуногун зарфҳои мисӣ интихоб мекунанд.

Сабаби ин кор дар он буд, ки зарфҳои биринҷӣ нисбат ба мисӣ арзиши зиёд дошта, барои оммаи васеъи аҳоли дастнорас буданд. Чунин ба назар мерасад, ки мардуми оддӣ ба шеърҳои форсӣ–тоҷикӣ бештар майл пайдо карда буданд. Чунки аз рӯи ҳисоби олимони шеърҳои Ҳофизи Шерозӣ ба рӯи 17 намуд /вале садҳо адал/, шеърӣ Саъдӣ дар рӯи 3 намуд зарф сабт шудааст.

Дар Эрмиҷаки шаҳри Санкт–Петербург хурмаҷаи биринҷие нигоҳ дошта мешавад, ки он гулкорӣ шуда, бо чунин байти Абдурахмони Чомӣ оро ёфтааст:

Хуққан лаъли ту аз гавҳари ҷон сохтаанд,

²⁷ Дастхати ягонаи ин асар дар китобхонаи миллии шаҳри Калкаттаи Ҳиндустон маҳфуз аст.

Коми ҳар ҳаста дар он ҳуққа ниҳон сохтаанд.

Хурмаҷаи мазкур соли 880 ҳичрии қамарӣ /1475–1476 мелодӣ/, вақте, ки Мавлоно Ҷомӣ дар қайди ҳаёт буд, сохта шудааст. Дар таърихи санъат ин ҳодисаи дуввумест, ки шеърӣ шоир пеш аз вафоташ аз тарафи касибон барои зеб додани маҳсули ~~PDF Compressor Free Version~~ шудааст. Дуввум шоире, ки шеърӣ у ҳанӯз дар вақти зиндагиаш ба рӯи табақҷаи шамъдон сабт гаштааст, Мавлоно Солеҳ ё худ Солеҳи Хуросонӣ мебошад. /Азбаски Мавлоно Солеҳ аз Хуросон буд, у бо ин ном ҳам шуҳрат ёфтааст/.

Мо дар китоби худ “Санг ҳам диле дорад”²⁸ байти Мавлоно Солеҳро, ки ба рӯи табақҷаи шамъдони асри XV сабт гаштааст, чоп кардаем:

*Гар ту, эй шамъ, шабе ҳамнафаси ман бошӣ,
Чӣ дуо бехтар аз ин аст, ки равшан бошӣ.*

/Чуноне ки мушоҳида мешавад, калимаи аввали мисраи якум бо ҷои “Агар”, “Гар” омадааст/. Вале то алҳол мо на-медонистем, ки ин байти Мавлоно Солеҳаст. “Маҷолис ун-нафоис”-и Алишер Навоӣ ба ҷопи мо равшанӣ андохта ислоҳ намуд.

Мо боварӣ дорем, ки чунин шоири маъруф аз худ мероси гаронбаҳое гузоштааст. Адабиётшиносон вазифадоранд, ки мероси /шояд девони Мавлоно Солеҳ/ ё худ Солеҳи Хуро-сониро пайдо намуда, онро барои ҷоп омода созанд.

Шоири дигари Ҳисорӣ, ки дар “Маҷолис ун-нафоис”-и Алишер Навоӣ шарҳу баён ёфтааст, Мавлоно Ҳолидӣ ном дошт. Дар ҳаққи у навиштаанд: “Мавлоно Ҳолидӣ аз вилояти Ҳисори Шодмон аст. Ба шаҳри Ҳирот ба ҷихати таҳсил омад ва муддати мадид сабақ хонд, бисёр ба салоҳият аст. Ҳамоно аз авлоди Ҳолиди Валид аст. Аз уст ин матлаъ:

*Матарс аз тани хокӣ ба вақти куштани ман,
Агар ба теги ту гарде расад ба гардани ман,*

Мушорунилайҳ марди фақир буд ва дар сурати қаландарӣ мегашт. Ин матлаъ низ аз уст:

*Нимехоҳам, ки баргирад сабо аз кӯи у гарде,
Мабод он тӯтиёро афканад дар чаҳими бедарде”.*

²⁸ Муфассал дар ин бора нигаред: Мухторов А. Санг ҳам диле дорад. Душанбе, 1999, с.93–95.

Дар тарҷиман дуввуми “Маҷолис ун-нафонс” оиди Мавлоно Холидӣ маълумот нисбатан муфассал омадааст:

“Мавлоно Холидӣ — аз Ҳисори Шодмон аст, аз фарзандони Холид ал-Валид аст, ки яке аз кубори саҳобан аҳер аст. Сайфулло Масъуд лақаби ӯст. Аз ин ҷиҳат Холидӣ тахаллус мекард.

Чун ҷиҳати таҳсилӣ улум ба шаҳри Ҳиря /Хирот/ омад, дар андак замоне тақмили таҳсилӣ улум намуд ва анвои фазоили камолот дар нафси худ ҷамъ фармуд ва филвоқеъ марди солеҳ ва мутаҷийн /боимон/ буд. Ин матлаъ аз ӯст:

*Матарс аз тани хокя ба вақти куштани ман,
Агар ба теги ту гарде расад ба гардани ман”.*

Аз навиштаҳои болоӣ бармеояд, ки Мавлоно Холидӣ марди донишманд, шоир ва дар навбати худ хоксор буд. У аз авлоди ҳамнишастони ҳазрати Муҳаммад (с), яъне саҳоба буд, Халид ибни Валид — лашкарқашӣ маъруфи араб дар замони ҳазрати Муҳаммад /с/ шинохта шуда, баъд аз вафоти пайгамбар, ҳангоми паҳш кардани исёни қабिलाҳо сарварии лашқари мусулмонро дар ӯҳда дошт. Дар солҳои ишғоли Ироқ, Сурия ва Фаластин /соли 634/ низ дар ҳамин вазифа буд. Ҳазрати Умар ӯро аз вазифаҳои озод кард. Холид ибни Валид соли 642 вафот кард.²⁹

Таърихи дар мулки Ҳисор сокин гаштани авлоди Холид ибн Валид маълум нест. Тахмин мешавад, ки баъд аз бо ҳазрати Умар носоз шудани номбурда ё худ баъд аз тобеъи арабҳо гаштани мулки Ҳисор, ин авлод дар ҳаминҷо муқимӣ ҳаёт ба сар бурда бошад. Аз тасвири Алишер Навоӣ бармеояд, ки наслҳои ин авлод мардони порсо ва соҳибфаҳм гузаштаанд.

Боқд илова намуд, ки авлодони Холид ибни Валид, ба гайр аз Ҳисори Шодмон, дар ҳудуди Панҷакент ҳам зиндагӣ мекарданд. Дар ин бора катибаи аз деҳаи Шингак дастрас гашта, шаҳодат медиҳад. Тахтасанги мрамари зардҷаранги ниҳоят зебо ҳаҷҷорӣ шуда, аз ҳарду тараф хати барҷастаи хоно дорад. Оро ба забони арабӣ хаттоти гумнои 20 моҳи шаабони соли 812 ҳиҷрӣ /29 декабри соли 1409/³⁰ бо хатти сулс оро

²⁹ Хрестоматия по истории халифата. Составил и перевел Л.И.Надирадже. Из-во Московского Университета, 1968, стр.240.

³⁰ Дар бораи ин катиба нигаред:

Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана, Душанбе, 1979, кн. 2, с.28-29.

додааст. Силсилаи номҳо дар ин санг бо чунин низом ома-
даанд.

“... Мавлоно Шамсиддин бини садрул Холидия ибн ал-
Имом ул-Муқаддам Мавлоно Шаҳобиддин ал-мақтул ибн
Наҷмиддин Абулфазл бини Чамолиддин Абулфатҳ Умар бини
Мухаммад бини Аббас бини Алия бини Чаъфар бини Солеҳ
бини Хотам бини Авфя бини Сулаймон бини Чаъфар бини
Мухаммад бини Холид бини Муҳочир бини Холид бини Валид
сайфуллоҳаву расулаҳу, Ризвонуллоҳи таолий, алҳаму ачмаъин”.

Ҳар кадом аз номҳои дар инҷо зикрефта, тадқиқоти
махсус ва алоҳида-алоҳидаро талаб мекунад. Азбаски яке аз
номбурдагон Муҳочир ном доштааст, шояд дар замони ӯ ав-
лодони Холид ибни Валид сокини Ҳисори Шодмону
Панҷакент гашта бошанд.

Санаи катибаи мазкур моро водор менамояд хулоса на-
моем, ки ин авлод аввало дар ҳудуди Панҷакент сокин шуда
/соли 1409 вафот кардааст/, баъд ба Ҳисор рафта бошад.
Чунки маълумотҳои Алишер Навоӣ доир ба Холиди Ҳисорӣ ба
миенаҳои асри XV рост меояд.

Маводҳои тозае, ки дар онҷо дастрас мегардад, шояд
хулосаи моро дигар кунанд. Яъне авлоди Холид ибни Валид
дар як вақт ҳам дар Панҷакенту ҳам дар Ҳисор сокин шуда
бошанд.

Бихишта /боби/ шашуми “Маҷалис ун-нафоис”, “зикри
шуарон соирӣ мамолик, ки шеършон ба Хуросон расида ва
шӯхрат ёфта” номида шудааст. Ба ин боб Мавлоно Солеҳ ва
Мавлоно Холидия дохил шудаанд. Яъне эҷодиёти ин ду тан
ҳануз дар асри XV аз доираи Мовароуннаҳр берун рафта, дар
Хуросони бузург шӯхрат ёфтааст.

Маҷлиси шашуми “Латоифнома” чунин номида шудааст:
“Зикри латоифи фузало ва зурафон мамолики гайри Хуросон,
ки дар замони Мир /Алишер/ будаанд ва дархур /сазавори/
ҳоли гуфтори ширин дошта ва соҳиби девон буданд”. Ба ин
маҷлис Мавлоно Баёзӣ дохил шуда, дар ҳаққи эшон Алишер
Навоӣ чунин навиштааст:

“Мавлоно Баёзӣ — ҳамоно, ки аз Ҳисор аст ва дар
маҳалле, ки Маҳмуд Барлоси Бойлачигаря ба шаҳри Ҳирот
омад ва ӯ /Мавлоно Баёзӣ/ ҳамроҳ омад. Дар ҳини мурочиат
Мавлоно бемор шуд ва бимонд. Баъд аз он, ки муҳофизати ӯ
карда шуд ва сӯхат ёфт, боз ба Ҳисор рафт. Аз уст ин матлаъ:

*Бизан бар синаи ман ханҷару афкан сар аз тан ҳам,
Дари ин хонаи торикро бикшову равзан ҳам”.*

Дар тарчимаи дигари “Маҷолис ун-нафоис” оиди Мавлоно Баёзӣ маълумоти зайли нисбатан мухтасар омадааст:

Мавлоно Баёзӣ ба тариқи рисолат бо Маҳмуд Барлос ба Ҳисори Шодмон омада, бо ҳамин шодмон шуда, дар Ҳисор монда.

PDF Compressor Free Version

Баъди чунин суханон, ки ба бозгашти шоир аз Ҳирот дахл дорад, байти иқтибос шуда омадааст.

Аз ин порча хулоса мешавад, ки Маҳмуд Барлос шояд ҳокими Ҳисор буда, ба Ҳирот сафар карда, то табобат ёфтани ҳамсафари худ – Мавлоно Баёзӣ, он ҷо мондааст.

Аз маҷлиси шашуми “Латифнома” равшану возеҳ, ки Мавлоно Баёзӣ шоири соҳибдеворон буд.

Оиди ду шоири дигари Ҳисорӣ маълумоти “Маҷолис ун-нафоис” хеле кӯтоҳ, вале пурмазмун аст. Яке аз онҳо *Мавлоно Майлӣ* ном дошт. Дар ҳаққи ӯ чунин хонда шуд: “Мавлоно Майлӣ аз вилояти Ҳисор аст, толибилме дорад, муамморо низ нек медонад. Аз ўст ин матлаъ:

*Ҷафо ҳамин, на аз он шуҳи бевафо дидам,
Зи ҳарки чаҳми вафо доштам, ҷафо дидам.”*

Маълум мешавад, ки Мавлоно Майлӣ мударрис буда, толибилм доштааст. Ӯ аз қабили мударрисоне будааст, ки муамморо нек медонист.

Панҷ нафар шоирони дар боло номбаршуда ба унвони баланди “Мавлоно” соҳиб буданд. Шоири шашуми Ҳисорӣ дар асари номбурдан Навоӣ Мулло Туфайлӣ номида шуда мухтасаран чунин шарҳ ёфтааст:

“Мулло Туфайлӣ аз Ҳисор аст. Марди номурод аст. Таъби ҳуб дорад. Ин матлаъ аз ўст:

*Ҳисон пинҳон шабе дар кун он нозукбидан бошам,
Ки барқи оҳ равшан мекунад ҷоғ, ки ман бошам”.*

Дар асари А.Ҳабибов “Аз ганҷинаи адабии Ҳисор” /Душанбе, 1995, с.20/ Туфайлӣ Ҳисорӣ ном шоир бо чунин матн зикр ёфтааст:

“Туфайлӣ Ҳисорӣ. Паризодони маънӣро дар Ҳисори сухан мутаҳиз мекунад ва аз туфайлӣ хушқаломии ӯ сомеъонро завқе ҳосил мешавад. Аз ўст:

Ҷя сон пинҳон шабе дар кун он оташифтан бошам,

Ки барқи оҳ равшан мекунад ҳос, ки ман бошам”.

Муаллиф маълумоти мазкурро аз таъкираи “Наштари ишқ” иқтибос кардааст. Матни байти мазкур бо каме фарқият дар мисраи аввал ба Мулло Туфайлис, ки Алишер Навоӣ онро тасвир кардааст, монанд аст.

Чӣ дар “Маҷолис ун-нафоис” ва чӣ дар “Наштари ишқ” сухан шояд доир ба як шоир рафта бошад. Вале А.Ҳабибов Туфайли Ҳисориро ба қатори шоирони асри XVII дохил кардааст. Аз маълумоти Навоӣ бармеояд, ки ӯ дар асри XV ҳаёт ба сар бурдааст.

Ҳамин тариқ, дар асари маъруфи Алишер Навоӣ онди шаш тан шоирон ва олимони Ҳисор маълумотҳои муфид ва ҷолиб зикр ёфтааст. Панҷ нафари онҳо ба унвони “Мавлоно” сазовор гашта, таъби баланди шоириро доро буданд. Танҳо як нафари онҳо — “Мулло” номида шудааст. Номҳои шоирони дар ин таъкира зикрфта бори аввал манзури хонандагон мешавад. Ҳамаи онҳо ҳамзамонҳои Алишер Навоӣ буда, дар асри XV ҳаёт ба сар бурдаанд.

Ин марди бузург бо баъзе шоирони Ҳисорӣ наздикӣ дошт, ба аёдати онҳо мерафт ё худ ҳар кадомро дар ҳузури худ пазируфтааст.

Алишер Навоӣ ба онҳо маслиҳатҳо меод ва аз суҳбати онҳо, дар навбати худ, баҳраманд мешафт. У ҳатто Мавлоно Баъзиро дар Ҳирот таъбат қунонида, баъд ба ватанаш — Ҳисор гуселонидааст.

Шарҳи ҳоли шоирони номбурда далелат мекунад, ки дар асри XV Ҳисорӣ Шодмон бо пойтахти овозадори Теҳриён, бо ватани Абдурахмони Ҷомӣю Алишери Навоӣ ва даҳҳо бузургони дигар, алоқамустаҳкамӣ илмӣ ва фарҳангӣ дошт.

Азбаски Алишер Навоӣ аз ҳолу аҳволи шоирон ва олимони Ҳисорӣ огоҳ буд, устои ӯ Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муносибат бо чунин мардонӣ маъруф набояд беҳабар бошад. Ҳисорӣ, ки бо Алишер Навоӣ рафту омад мекарданд, бо Мавлоно Ҷомӣ низ чунин алоқамандӣ доштанд. Онҳо ашъорашонро аз назари мубораки Мавлоно мегузарониданд, бо ӯ ҳамсуҳбат шуда, оқибат худ ба унвони баланди “Мавлоно” соҳиб гаштаанд.

Хулоса, ашъори шаш тан шоирони Ҳисорӣ ба марди до-нишманди асри XV — Алишер Навоӣ писанд омада, лоиқи таърифу тавсифи ӯ гашта, дар асари нодири эшон ҷои сазовор ёфтаанд.

ШУАРОИ АСРҶОИ XVI—XVII ҲИСОР

То солҳои наздик аҳвол ва ашғори шоирони Ҳисори Шодмон баъди баъд шоирони дигари Кӯҳистон, ба таври васеъ омӯхта нашуда буд. Доктори илми филология А.Ҳабибов чандин сол кори худро дар ҷамъ намудани мероси манзуми шоирони Ҳисор, ки аз чандин нусхаҳои хаттии баъзеҳо, тазкираҳо, маҷмуаҳои гуногун ва ҷунгҳо ба даст оварда, се асари мукамал ба таъби расонидааст.

1/ Мероси адабии шоирони Ҳисор, Душанбе, 1974;

2/ Доираи адабии Бухорои Шарқӣ, Душанбе, 1964;

3/ Аз ганҷинаи адабии Ҳисор, Душанбе, 1995.

Дар давоми 20 сол панҷам ба ҷоп омода сохтани ин китобҳо ба он сабаб аст, ки муаллифи номбурда тадқиқоти худро давом дода, маводҳои нав ба нав ба даст овардааст. Аз тарафи дигар, чунин натиҷаи кори тадқиқоти гувоҳи медиҳад, ки маводҳои тозаи адабии, ки аз назари А.Ҳабибов дур мондаанд ё худ дастраси ӯ нашудаанд, ҳоло ҳастанд ва тадқиқотчиени оянда онҳоро ҳатман омӯхта, номҳои тозаи арбобони илму адабро манзури хонадагон мегардонанд.

Баъд аз вафоти А.Ҳабибов, соли 1998 дар Техрон ду асари Султон Муҳаммади Мутрибии Самарқандӣ ба ҷоп омода гашт. Яке аз ин асарҳо, ки “Тазкират уш-шуаро” ном дошта, бо муқаддима ва тасҳеҳи А.Ҷонфидо нашр шуд, ҳаёти адабии солҳои 1558–1630—ро дарбар кардааст.

Аз китобҳои ба ҷоп омода сохтаи А.Ҳабибов маълум мешавад, ки эшон ин асарро истифода кардааст. Шояд нусхаи қалами аз назари ӯ гузашта нопурра будааст, ки на ҳамаи маълумотҳои Мутрибиро овардааст ё худ онҳо нопурра иқтибос шудаанд.

Асари дигари Мутрибии Самарқандӣ “Нусхаи зебон ҷаҳонگیرӣ” ном дошта, ба подшоҳи Ҳиндустон Ҷаҳонگیر /1605–1628/ бахшида шудааст. Ин нусха дар тадқиқотҳои А.Ҳабибов ба ҷашм нарасид.

Ҳоло мо мехоҳем бо мақсади пурра гардонидани маълумотҳои гирдовардаи шодравон А.Ҳабибов доир ба шуарои нимаи дуюми асри XVI ва нимаи аввали асри XVII Ҳисор, ба чунин масъалаҳо дахл намоем. Ҳокимони Ҳисор, ки таъби шоирӣ доштанд; шоироне, ки номҳоиашон дар се китоби номбурдаи А.Ҳабибов зикр нафтаанд ва иловаҳо ба он маълумотҳо, ки номбурда ба ҷоп омода сохтааст.

Ҳокимони соҳибқалам

Яъни PDF Compressor Free Version
Яърихи Ҳисор ном гузошта Ҳошим Султон, писари Бурундук Султон, набераи Ҳамза Султон буд. Муаллифи “Шарафномаи шоҳя” Ҳофиз Таниш ибни Мирмуҳаммади Бухорӣ оиди Ҳошим Султон маълумотҳои дақиқ овардааст. Дар асари ба Абдуллоҳони Шайбонӣ /1583–1598/ бахшидаи худ, ӯ навиштааст, ки модари Ҳошим Султон – Робия Султонхоним ном дошта, духтари амаки Абдуллоҳон – Дуст Муҳаммад Султон буд.

Мутрибии Самарқандӣ навиштааст, ки ӯ Ҳошим Султонро надидааст ва эҷодиёти “дуррарбори эшонро аз гайра шундааст”. Шояд бо ҳамин сабаб Ҳошим Султонро писари Темурихони Ҳисорӣ номидааст.

Ҳофиз Таниш низ навиштааст, ки Ҳамза Султон – бобои Ҳошим Султони Ҳисорӣ буда, ҳатто яке аз чор писаронашро Ҳисорӣ Султон ном ниҳода буд. Мувофиқи маълумотҳои муфассали Ҳофиз Таниш Бухорӣ дар асари Мутрибӣ оиди авлоди Ҳошим Султон иштибоҳ ҷой дорад.

Иштибоҳ дар он аст, ки Ҳошим Султонро Мутрибӣ ба – родари Фулод Султон номида аст. Дар асари Ҳофиз Таниш Бухорӣ ин ном дучор намешавад. ӯ навиштааст, ки Бурундук Султон соҳиби паш писар буд. Номи ҳар яки онҳоро бо номи модаронашон ӯ бо чунин низом зикр кардааст.

1. Султон Шукуралӣ, модараш Бика Султонхонум, духтари Маҳди Султон.
2. Писари дуҷуми далери ӯ Шоҳ Муҳаммад Султон. Модараш аз авлоди чағатой буд.
3. Ҳошим Султон, модари ӯ Робия Султонхонум, духтари Дуст Муҳаммад Султон, амаки Абдуллоҳон.
4. 4 ва 5 писарон: Дуст Муҳаммад Султон ва Фақир Султон, модари онҳо аз қабилаи мангит буд.
5. Амин Султон, модари ӯ Тойиба Султоним, духтари Бубай Султон.

Баъзеҳо шояд андеша ронанд, ки Ҳофиз Таниш Бухорӣ ва Мутрибии Самарқандӣ оиди шахсони гуногун сухан рондаанд. Вале ҳардун номбурдагон корнамоӣ ва қисмати ояндан Ҳошим Султонро як мазмун тасвир кардаанд. Инро мо аз маълумотҳои зерин пай мебарем. Илова бар он, дар асарҳои маълуми муаллифони асрҳои XVI–XVII ҳокими дигари Ҳисор бо ин ном дучор намешавад.

Ҳошим Султон аз насли аслзода, марди часур, дурандеш ва баҳодур буд. Натанҳо мардон, ҳатто занони ин хонадон бо хислатҳои баҳодурӣ овоза баровардаанд. Ҳофиз Таниши Бухорӣ чунин воқеаи ҷангиро дар асараш тасвир кардааст.

Дар он замоне, ки Шайбониҳон бо сипоҳи бекарон бар сари Хоразм гирифт, баъд қатъан онро муҳосира карда, рӯзе, ҳангоми разм, Байроқ Баҳодур, ки аз мулозими наздики Ҳамза Султон буда, дар шеваи ҷалодат /ҷобукӣ/ ва тариқан шӯҷоат ягона менамуда. Дар ҳини ҷанг муқобили шахсе афтода /ки/ бағоят ҷусту ҷолок ва дар ин хунрезӣ дар бими фитнаангезӣ, ҷу тарки ду ҷашми хубруғени бебок. Баъд аз он, ки уро ба ҳарби бисёр ва таъну /найза задан/ зарби бешумор ба ҷанги иқтидор /тавоноӣ/ оварда, асир гирифт, зоҳир шуда, ки он занаст, на мард. Дар гояти тааҷҷуб уро ба мулозимати Султони хеш бурда, қиссаи диловарӣ ва ҳазини баҳодурии варо як ба як бар шумурда. Ҳамза Султон бинобар шӯҷоат, аз ҷалодат /аз ҷазо/ худдорӣ намуда /уро/ бағасарруфи худ дароварда, аз гояту ниҳояти маводдат /муҳаббат/ бо ӯ никоҳ низ кард.

Мутаассифона, муаллиф номи ин зани ҷасуру қаҳрамонро наовардааст ва фарзандони уро номбар накардааст. Бидуни ин, бечуну ҷаро, чунин зани шӯҷоъ ҳатман дар оиладорӣ ва тарбияи насли аслзодагон саҳми арзанда гузошта метавонист.

Оиди Ҳошим Султон дар китоби муаллифи ин сатрҳо /Ҳокимони Ҳисор, Душанбе, 1996, с.10–11/ чунин маълумотҳо гирд омадааст.

Ҳошим Султон ҳокими Кеш /Қаршия/, баъд ҳокими Шаҳрисабз буд. /Соли 1554/, баъд аз забти Шаҳрисабз аз тарафи Абдуллоҳони Шайбонӣ ӯ ба ватанаш – Ҳисор баргашт. Соли 1573 Абдуллоҳон ба сӯи Ҳисор лашкар кашида, назди Ҳошим Султон якҷанд талабҳо гузошт. Бо чандин мулоҳизаҳо Ҳошим Султон талабҳои Абдуллоҳонро қабул накард /муфассал ба китоби номбурда нигаред/. Моҳи май соли 1574 Ҳисор аз тарафи Абдуллоҳон забт шуд. Ҳошим Султон асир афтод ва қатл шуд.

Мутрибии Самарқандӣ дар ҳарду асараш оиди Ҳошим Султон суҳан ронда, онро бештар чун шоир пешхани хонадагон кардааст. Дар “Нусхаи зебои ҷаҳонگیرӣ” муаллиф навиштааст:

“Муҳаммад Ҳошим подшоҳзодаи соҳибфазилат буд. Баъзе аз китоби мутодоваларо гузаронида, аҳамияти тамом ҳосил карда буд. Бо он ки нисбати пайвастаги бо Абдуллоҳон дошт, сабаби сафогии он, аслан ва қатъан ба итлоати ӯ сар дарна-

меовард. Замоне, ки Абдуллохон лашкар ба тасхири Ҳисори Шодмон кашид дар он муҳориба кушта шуд”.

Чуноне ки пай бурдем, Мутрибӣ низ аз тарафи Абдуллохон кушта шудани Ҳошим Султонро тасвир кардааст. Фарқи маълумоти ӯ аз дигар сарчашмаҳо дар он аст, ки Султони мазкур **PDF Compressor Free Version**шудан, балки дар ҷанг ҳалок шудааст.

Мутрибӣ як газали Ҳошим Султонро бо чунин суҳанон иқтибос кардааст: “Ин газал аз гуфтори ин подшоҳзода аст:

*Оташзада рухсори ту дар хонаам имруз
В-аз дасти ғамат сокини вайронаам имруз.
Дя хокнишини ҳараму савмаъа будам,
Бигрифта сабу бар дари майхонаам имруз,
Бегонасифат аз назарам дя бигузаштя,
Эй шух зи савдои ту девонаам имруз.
Умрест, ки Ҳошим ба ғами ишқи ту месухт,
Аз дасти ғамат сокини вайронаам имруз”.*

Дар асари дигари Мутрибӣ “Тазкират уш-шуаро” маълумот оиди Ҳошим Султон каме зиёдтар омада, намунаи эҷодиёти ӯ ҳам бештар аст:

“... Шоҳзодаи олиҷаноб Муҳаммад Ҳошим Султон оини Темурхони Ҳисорӣ, аз подшоҳони фазилатшиори вилояти Ҳисор аст. Шеърро ба ғоят санҷида ва покиза мегуфт ва ҳамвор дар иқтибоси /касби/ фазоил мекушида, дар ҳаводиси вилояти мазкур ба ҳукми ҳоқони маъруфӣ — Абдуллохон, шарафати шаҳодат ҷашида”.

Чуноне, ки мебинем, дар инҷо Мутрибӣ ишора ба он кардааст, ки Ҳошим Султон бо фармони Абдуллохон қатл шудааст /на дар размгоҳ/.

Оиди мероси Султони мазкур Мутрибӣ гуфтаҳояшро давом дода навиштааст. Ин ду байт аз гуфтори он шахриёр аст:

*Ба як дидан чу сад бечораро шайдо тавонад кард,
Аҷаб гэр созгорӣ бо мани расво, тавонад кард.
Ба ҳантоми тағофил сайди хешам кард он бадху,
Маҳол аст ин ки дигар тарки истиғно тавонад кард.*

Мутрибӣ, чуноне ки дар боло гуфта гузаштем, Ҳошим Султонро надида буд. Бинобар он нақли зеринро ӯ аз забони дигарҳо овардааст:

“Чунин гӯянд, ки шоҳзодаи мазкур бағоят муҳибби фузало ва шуаро буда, ҳамеша ҳиммати бағоят мутаваҳҳим буда,

хатто ки ба умарое, ки муттасиф ба сифати омигаря будаанд ва аз хату савод хатт надоштанд, зиёда илтифоте надошта. Умарои соҳибфаълро ба гояг дуст медошта ва риоятҳои хуб менамуда. Аксар авқот ин қитъаро мехонда ва завқи гариб мекарда:

PDF Compressor Free Version

*Пири хирад зи руи насиҳат бигуфт душ,
Ҳарфе ки назди мардуми доно муқаррар аст.
Ҳаргиз ту эҳтиёҷ мабар пешни омиё,
Омй агар ба мартаба, э—афлок бартар аст.
Омй агар чй кутб бувад, муътақал мабоиш
Омй хар асту муътақалаш камтар аз худост.*

Қитъаи дигар:

*Агар ба рақсу ба бозй касе шуда ориф,
Имоми шаҳр будй хирс дар нақуномй,
Саге, ки тар шуд аз бавл, поктар бошад,
Аз он касе, ки кунад ихтилот бар омй”.*

Чуноне, ки маълум мешавад, Ҳошим Султон мансабдорони бесаводно ниҳоят саҳт зери танқид гирифта, онҳоро бо сагу хирс монанд кардааст. Мутаассифона, эҷодиёти ин марди соҳибтаъбу соҳибқад, монанди садҳо гузаптағони дигар, хануз омӯхта нашудааст.

Донишу фазилати Ҳошим Султон сабаб шудааст, ки у на танҳо марди маъруф, балки чун ҳоким шухрат ёфта, чун шоири соҳибтаъб маъруф гардида, номаш дар саҳифаҳои таърих ба дилсӯзй сабт гардидааст.

Гайр аз ин, часорату қордонии Ҳошим Султон дар давоми зиёда аз 20 сол сабаб шудааст, ки вазифаи ҳокими Қаршия, Шаҳрисабз ва махсусан Ҳисорро адо намояд, мудлати тулонӣ ба муқобили хонҳои тавонии Бухорою Самарқанд—Искандархону писари у Абдуллоҳон, мубориза бурда, оқибат қурбони ин мубориза гардад.

Ҳокими дигари соҳибқалам Абдол Султон буд. Дар китоби “Ҳокимони Ҳисор” омадааст:

“Баъд аз қатли Ҳошим Султон ҳокими Ҳисор Узбек Султон таъин шуд. Ин шахс дар ибтидои давлатдории худ ба Абдуллоҳон майл дошт, барои исботи садоқатин ба Абдуллоҳон, Узбек Султон соли 1577 дар Чузй Абдол Султонро, ки аз Уротеппа омада буд ва бо Абдуллоҳон адоват дошт, ба қатл расонид” /с.11/.

Мутрибии Самарқандӣ дар бораи Абдол Султон навиштааст: Абдол Султон подшоҳи фазилатнишон, писари

Абдулатифхони Самарқандӣ. Исми соми ва номи номнаш Абдулмалик аст, вале бо тахаллуси хеш /Абдол Султон/ машҳур гардида, подшоҳе буд фозил ва таъби латифаш ба гуфтани шеър моил. Аҳли фазлро риоятҳои хуб ва иноятҳои марғуб мекард.

Рӯз ба доҳе мутриб Иттифоқан назари кимеасараш ба фақир /Мутриби/ афтод. Дар дастам китобе дид.

Пурсид, ки чӣ китобе аст? Гуфтам, маҷмуаест. Гирифта кушод. Ин рубоии Мирзо Маҷҳадӣ зоҳир шуд:

*Лулибачае ба ишва қурбонам кард,
Бо ғамзаву ноз горати ҷонам кард.
Бар доира аз пардаи дил пуст кашид,
Санҷиш зи саводи ҷашми гиринам кард.*

Ба андак таамуле Абдол Султон гуфт:

*Оинаи рухсори ту ҳайронам кард,
Ошуфтагии зулфи парешонам кард.
Дар ишқи ту доштам сару сомонӣ,
Ҳаҷри ту аҷаб бе сару сомонам кард.*

Маълумотаҳои давом дода Мутриби илова кардааст: таъби санҷида ва гуфтори писандидаи хуб дошта ва ин мағла ба ҷиҳати хона неку гуфта:

*Ин хона аз латофати хубон бихишти мост,
Ҳиште зи остонаи у сарнавишти мост.*

Дар охир Мутриби илова намудааст, ки Абдол Султон соли 988 ҳиҷрия /1580–1581/ дар Ҳисори Шодмон ба дасти муонидон /душманонаш/ шаҳид гашт. Ҷасадашро ба Самарқанд оварда, дар мадрасаи ҷаддаш, дар ҷувори волиди олия мадфун кардаанд. Ҷуноне, ки маълум мешавад, соли қатли Абдол Султонро Мутриби 988 овардааст. Ин ду сана /1577 ва 1580/ моро водор менамояд, ки барои соли қатли уро равшан кардан боз ба чанд сарчашмаи таърихӣ дигар муроҷиат намоем.

Дар охир мебояд илова намуд, ки Абдол Султон китобхонае дошт. Ҳама Калони Пухтаи Самарқандӣ китобдори у буд.

хатто ки ба умарое, ки муттасиф ба сифати омгаря будаанд ва аз хату савод хатт надоштад, зиёда илтифоте надошта. Умарои соҳибқаздро ба гоят дуст медошта ва риоятхон хуб менамуда. Аксар авқот ин қитъаро мехонда ва завқи гариб мекарта:

PDF Compressor Free Version

*Пири хирад зи рӯи насихат бигуфт душ,
Ҳарфе ки назди мардуми доно муқаррар аст.
Ҳаргиз ту эҳтиҷ мазбар пешни омиё,
Омй агар ба мартаба, э—афлок бартар аст.
Омй агар чя қутб бувал, муътақал мазош
Омй хар асту муътақалаш камтар аз худост.*

Қитъаи дигар:

*Агар ба рақсу ба бозя кесе шуда ориф,
Имоми шаҳр будя хирс дар накуномя,
Саге, ки тар шуд аз бавл, поктар бошад,
Аз он кесе, ки қувал ихтилот бар омй”.*

Чуноне, ки маълум мешавад, Ҳошим Султон мансабдорони бесаводно ниҳоят саҳт зери танқид гирифта, онҳоро бо сагу хирс монанд кардааст. Мутаассифона, эҷодиёти ин марди соҳибтаъбу соҳибқад, монанди садҳо гузаштағони дигар, ҳануз омӯхта нашудааст.

Донишу фазилати Ҳошим Султон сабаб шудааст, ки ӯ на танҳо марди маъруф, балки чун ҳоким шухрат ефта, чун шоири соҳибтаъб маъруф гардида, номаш дар саҳифаҳои таърих ба дилсӯзӣ сабт гардидааст.

Ғайр аз ин, часорату қордонии Ҳошим Султон дар давоми зиёда аз 20 сол сабаб шудааст, ки вазифаи ҳокими Қаршия, Шахрисабз ва махсусан Ҳисорро адо намояд, муддати тулоня ба муқобили хондон тавоноӣ Бухорону Самарқанд—Искандархону писари ӯ Абдуллоҳон, мубориза бурда, оқибат қурбони ин мубориза гардад.

Ҳокими дигари соҳибқалам Абдол Султон буд. Дар китоби “Ҳокимони Ҳисор” омадааст:

“Баъд аз қатли Ҳошим Султон ҳокими Ҳисор Узбек Султон таъин шуд. Ин шахс дар ибтидои давлатдории худ ба Абдуллоҳон майл дошт, барои исботи садоқаташ ба Абдуллоҳон, Узбек Султон соли 1577 дар Чузи Абдол Султонро, ки аз Уротеппа омада буд ва бо Абдуллоҳон адоват дошт, ба қатл расонид” /с.11/.

Мутрибии Самарқандия дар бораи Абдол Султон навиштааст: Абдол Султон подшоҳи фазилатнишон, писари

Абдулагифхони Самарқандӣ. Исми соя ва номи номиаш
Абдулмалик аст, вале бо тахаллуси хеш /Абдол Султон/
машҳур гардида, подшоҳе буд фозил ва таъби латифаш ба
гуфтани шеър моил. Аҳли фазлро риоятҳои хуб ва иноятҳои
марғуб мекард.

Рузе ба роҳе мегузашт. Иттифоқан назари кимёасараш ба
фақир /Мутрибӣ/ афтод. Дар дастам китобе дид.

Пурсид, ки чӣ китобе аст? Гуфтам, маҷмуаест. Гирифта
кушод. Ин рубоии Мирзо Маҷҳадӣ зоҳир шуд:

*Лулибачае ба ишва қурбонам кард,
Бо ғамзаву ноз ғорати ҷонам кард.
Бар доира аз пардаи дил пушт кашид,
Санҷиш зи саводи ҷашми ғиренам кард.*

Ба андак таамуле Абдол Султон гуфт:

*Ойнаи рухсори ту ҳайронам кард,
Ошuftагии зулфи парешонам кард.
Дар ишқи ту доштам сару сомоне,
Ҳаҷри ту аҷаб бе сару сомонам кард.*

Маълумоташиро давом дода Мутрибӣ илова кардааст:
таъби санҷида ва гуфтори писандидаи хуб дошта ва ин мағлаъ
ба ҷихати хона неку гуфта:

*Ин хона аз латофати ҳубон биҳишти мост,
Ҳиште зи остонзи у сарнавишти мост.*

Дар охир Мутрибӣ илова намуздааст, ки Абдол Султон
соли 988 ҳиҷрӣ /1580—1581/ дар Ҳисори Шодмон ба дасти
муонидон /душманонаш/ шаҳид гашт. Ҷасадашро ба Са-
марқанд оварда, дар мадрасаи ҷаллаш, дар ҷувори волиди олия
мадфун кардаанд. Чуноне, ки маълум мешавад, соли қатли
Абдол Султонро Мутрибӣ 988 овардааст. Ин ду сана /1577 ва
1580/ моро водор менамояд, ки барои соли қатли уро равшан
кардан боз ба ҷанд сарчашмаи таърихӣ дигар мурочиат на-
мосм.

Дар охир мебояд илова намуд, ки Абдол Султон китоб-
хонае дошт. Ҳама Калони Пухтаи Самарқандӣ китобдори у
буд.

хатто ки ба умарое, ки муттасиф ба сифати омигаря будаанд ва аз хагу савод хатт надошганд, зиёда илтифоте надошта. Умарои соҳибфазлро ба гоят дуст медошта ва риоятҳои хуб менамуда. Аксар авқот ин қитъаро мехонда ва завқи гариб мекарда:

PDF Compressor Free Version

*Пири хирад зи руи насихат бигуфт душ,
Ҳарфе ки назди мардуми доно муқаррар аст.
Ҳаргиз ту эҳтиёҷ мабар пеши омиё,
Омй агар ба мартаба, 3—афлок баргар аст.
Омй агар чй кутб бувад, муътақал мабош
Омй хар асту муътақалаш камтар аз худост.*

Қитъаи дигар:

*Агар ба рақсу ба бозй касе шуда ориф,
Имоми шаҳр будй хирс дар накуномй,
Саге, ки тар шуд аз бавл, поктар бошал,
Аз он касе, ки кунал ихтилот бар омй”.*

Чуноне, ки маълум мешавад, Ҳошим Султон мансабдорони бесаводро ниҳоят сахт зери танқид гирифта, онҳоро бо сагу хирс монанд кардааст. Мутаассифона, эҷодиёти ин марди соҳибтаъбу соҳибакл, монанди садҳо гузаштагонии дигар, ҳануз омӯхта нашудааст.

Донишу фазилати Ҳошим Султон сабаб шудааст, ки у на танҳо марди маъруф, балки чун ҳоким шухрат ёфта, чун шоири соҳибтаъб маъруф гардида, номаш дар саҳифаҳои таърих ба дилсӯзия сабт гардидааст.

Ғайр аз ин, часорату қордонии Ҳошим Султон дар давоми зиёда аз 20 сол сабаб шудааст, ки вазифаи ҳокимии Қаршия, Шаҳрисабз ва махсусан Ҳисорро адо намояд, муддати тулонӣ ба муқобили хонҳои тавонии Бухорову Самарқанд—Искандархону писари у Абдуллоҳон, мубориза бурда, оқибат қурбони ин мубориза гардад.

Ҳокими дигари соҳибқалам Абдол Султон буд. Дар китоби “Ҳокимони Ҳисор” омадааст:

“Баъд аз қатли Ҳошим Султон ҳокими Ҳисор Узбек Султон таъин шуд. Ин шахс дар ибтидои давлатдорӣ худ ба Абдуллоҳон майл дошт, барои исботи садоқаташ ба Абдуллоҳон, Узбек Султон соли 1577 дар Чузия Абдол Султонро, ки аз Уротеппа омада буд ва бо Абдуллоҳон адоват дошт, ба қатл расонид” /с.11/.

Мутрибии Самарқандия дар бораи Абдол Султон навиштааст: Абдол Султон подшоҳи фазилатнишон, писари

Абдулагифхони Самарқандя. Исми сомй ва номи номиаш
Абдулмалик аст, вале бо тахаллуси хеш /Абдол Султон/
машхур гардида, подшоҳе буд фозил ва таъби латифаш ба
гуфтани шеър моил. Аҳли фазлро риоятҳои хуб ва иноятҳои
марғуб мекард.

Рузе *PDF Compressor* Иттифоқан назари кимёасараш ба
фақир /Мутрибй/ афтод. Дар дастам китобе дид.

Пурсид, ки чӣ китобе аст? Гуфтам, маҷмуаест. Гирифта
кушод. Ин рубоии Мирзо Машҳадя зоҳир шуд:

*Лулибачае ба ишва қурбонам кард,
Бо ғамзаву ноз горати ҷонам кард.
Бар доира аз пардаи дил пуст кашид,
Санҷиш зи саводи ҷашми гирёнам кард.*

Ба андак таамуле Абдол Султон гуфт:

*Оинаи рухсори ту ҳайронам кард,
Ошuftагии зулфи парсиёнам кард.
Дар ишқи ту доштам сару сомонё,
Ҳаҷри ту аҷаб бе сару сомонам кард.*

Маълумоташро давом дода Мутрибй илова кардааст:
таъби санҷида ва гуфтори писандидан хуб дошта ва ин матлаъ
ба ҷиҳати хона неку гуфта:

*Ин хона аз латофати хубон бихишти мост,
Ҳиште зи остонаи ӯ сарнавишти мост.*

Дар охир Мутрибй илова намудааст, ки Абдол Султон
соли 988 ҳиҷрӣ /1580–1581/ дар Ҳисори Шодмон ба дасти
муонидон /душманонаш/ шаҳид гашт. Ҷасадашро ба Са-
марқанд оварда, дар мадрасаи ҷалдаш, дар ҷувори волиди олия
мадфун кардаанд. Ҷуноне, ки маълум мешавад, соли қатли
Абдол Султонро Мутрибй 988 овардааст. Ин ду сана /1577 ва
1580/ моро водор менамояд, ки барои соли қатли уро равшан
кардан боз ба ҷанд сарчашмаи таърихӣ дигар мурочиат на-
моём.

Дар охир мебояд илова намуд, ки Абдол Султон китоб-
хонае дошт. Ҳоҷа Калони Пухтан Самарқандя китобдори ӯ
буд.

Шоҳзодаи шоиртабӣ дигар Мирзо Иброҳим, писари Сулаймоншоҳ Мирзо буд. Оиди ин марди кӯхистонӣ Мутрибӣ навиштааст:

Бисёр подшоҳзодаи хуштабъ, нуқтадон буд. Ашъори хушаш бехтар аз лаъли Бадахшон менамуд. Тахаллуси у Вафой аст. Бағоят шеърро хуб мегуфт. Табӣи баланд дошт ва бадеҳаро ба осонӣ мегуфт. Илоҷ ном аврате аз хуштабӣони Бадахшон буда, рӯзе дар роҳе бо Мирзо мулоқот карда. Мирзо гуфта: Илоҷ! Бадеҳа намегӯем? Илоҷ гуфта:

*“Шоҳо! Ту шоириву на дар пояи маня,
Ман офтоби аршаму ту сояи маня.”*

Мирзо дар ҷавоби у гуфта:

*Аз шутурони Вайси Қари³¹ як шутур манам,
Ман дар қатори нарам, ту моияи маня”.*

Мутрибӣ, ки бо Мирзо ҳамзамон буд, навиштааст, ки у соҳибдевор аст. Девони ашъори уро дар Самарқанд дидаам. Бағоят ашъори обдор буд. /Чанд намуна аз ашъори Вафой дар асари Мутрибӣ иқтибос омадааст/.

Замоне, ки Сулаймон Мирзо бар сари Балх лашкар кашид, дар он муҳориба Вафой кушта шудааст.

Бадеҳагӯни Илоҷ бо шоҳзодаи мазкур, байтбараки Мавлоно Қабули Бухороиро бо Зилоҳ ном заифа дар Ҳисор ба хотир меоварад, ки мо онро муфассал дар асари худ “Ҳисор”, /Душанбе, 1995, с.248/ тавсиф кардаем. Байтбараки тасвир офта шоҳиди он аст, ки Илоҷ чун шоираи хуштабӣ дар замонаш маъруф гашта, борҳо бо шоҳзода байтбарак кардааст. Вагарна шоҳзода ба зани тасодуфан дар сари роҳ дучор омада, таклифи шеъргӯя намекард.

Илоҷ, Зилоҳ ва аврати қаҳрамене, ки ба сабаби шӯҷоати худ, ба ивази ҷазои қатл сазовори издивоҷ бо Ҳамза Султон гаштааст, тақрибан дар як аср ҳаёт ба сар бурдаанд. Ҳаёту эҷодияти онҳо сазовори омӯхтани олимони мебошад. Мо бо-варӣ дорем, ки чунин занони порсо дар таърихи халқи тоҷик зиёд ҳаёт ба сар бурдаанд. Илоҷу Зилоҳ бояд ба қатори шоираҳон асри миёнаи тоҷик дохил шаванд.

³¹ Номи деҳа дар Арабистон.

Ҳамзамони Ҳошим Султон Қудсии Ҳисория буд. А.Ҳабибзода оиди у сухан ронда, уро ҳамзамони Мавлоно Абдурахмони Чомӣ (1414–1492) пиндошта чанд намунаи шеърро иқтибос овардааст.

Дар “Нусхаи зебои нахонгирия”-и Мутрибия ин ном низ дучор омада, муаллиф чунин навиштаанд: “Мавлоно Қудсии Ҳисори мадлоҳи Ҳошим Султон буд ва дар мадҳи он шоҳзода қасонди хуб дорад. Матлаъ ва гуфтори уст:

Матлаъ:

*Ғамзаат хунрезу миқгонат аз у хунрезтар,
Рез хунамо, ки баҳри тег бошад тезтар”.*

Бо вучуди мухтасар будани маълумоти мазкур маълум мешавад, ки Мавлоно Қудсии Ҳисория на он Қудси аст, ки дар китоби А.Ҳабибзода зикр ёфтааст. Ин шахс шоири охири асри XVI, замони ҳукмронии Ҳошим Султони мақтул буда, аз замони зиндагии Мавлоно Чомӣ дур аст. Яке аз шоироне, ки дар асарҳои ба шуарои Ҳисор бахшида номаш ба чашм нарасид, Туруқи Ҳисория мебошад. Дар асари Мутрибия у шоири садан қарни XVI номида шудааст. У машҳур бо номи Мулло Бобои Туруқ буда, фасоҳат дошта ва ашъорро неку мегуфта ва мазмунро ба ҷиҳати дарди пой манзуру марғуб адо карда:

*Дард омад чу ба танг аз дили беҳосили мо
Рафту дар пой ту афтод ба дарди дили мо.*

Ҳамасри Туруқи Ҳисория Муштоқи Ҳисория ном дошт. Дар бораи у Мутрибия чунин овардааст:

Муштоқи Ҳисория марди девонавазъ буд ва аз ҳарфои /қасби/ насочӣ вучуд дошт. Бо вучуди қосибтабиатӣ, таъби хуб дошт ва ашъори неку аз у сар бар мезад. Муддате шуд, ки ба ҷониби Балх рафта мутаваттин гардида ва ин газалро аҷаб неку гуфта:

*Агар дар базми май рухсори соқӣ дар назар бошад,
Дигар аз бодаи гулгун чаро қасро ҳазар бошад,
Шикоят кам куну имруз фурсатро ганимат дон,
Аз он тарсам, ки фардо коса дар дастӣ дигар бошад.
Мақун бо бистару болини ишратхона хурсандӣ,
Ки охир дар сарои хок хиште зерӣ сар бошад.
Чӣ донӣ ҳоли ин дилҳои мастӣ майпарастонро
Қасе донад, ки у аз ҳоли мастон бохабар бошад.
Чу ман ҳар қас, ки хоки мақдами пири Муғон бошад.*

*Аҷаб набвал агар дар ҳалқаи аҳли назар бошад.
Қабули баъзи соқя чун нагардад ҳамчу Муштоқя
Ба маҷлис чун суроҳя ҳар киро овози тар бошад.*

Байт:

*Бу нақунам гуле ки у даст ба даст меравал,
З—он ки ба дасти нокасон гул ба шикваст меравал.*

Дар асри XVI Ҳучуми Ҳисорӣ ном шоир ҳаёт ба сар бурдааст. У аз ҳабилӣ шоироне мебошад, ки Мутрибӣ “эшонро дида, ба мулозимати шарифи эшон мушарраф гашта. Номаш Ермаҳмад. Дар Бухоро кулчафурушия /нонфурушия/ мекард. Ба чиҳати издиҳомӣ халонқ Ҳучумӣ таҳаллуси худ сохта, шеър мегуфт. Гоҳе ашъори шуароро дуздида, дар ҳузури мардон ба таҳаллуси худ мехонд:

*Мақун дуздя, ки дуздя нест коре,
Агар дуздя куня, дурр дузлборе.
На он дурре, ки дар гуши занон аст,
Зи дарён сухан (дурри) шоҳворе.*

Рузе газале аз гуфтори Маҳдуми Ҳасанхоҷа Нисорино бо таҳаллуси худаш ҳамъе хонда. Маҳдумӣ баъд аз иттилоъ ин маъно фармудаанд:

— Чаро чунин кардӣ?

Гуфт: Ба чиҳати онки ин газалро ба хати шарифи шумо дар ҳошияи девон навишта дидем, ақидаам чунин шуд, ки мулозимони шуморо ба он газал илтифоте нест, ки бар ҳошия навиштаед, бинобар он вайро аз онӣ худ сохтам”.

Ҳазрати Маҳдумӣ табассум карда фармудаанд, ки “он газалро ба ту бахшидам!”.

Ҳикоят:

Овардаанд, ки аъробӣ аз дукони атторӣ қадре мушк бидузид. Уро пешин қозин шаҳр овардаанд, эътироф намуд. Гуфтанд: чаро ин кор кардӣ ва инкор накардӣ?

Гуфт: Ҳалисе дидаам, ки ҳарки чизе бидузид фардон қиёмат он чизро ба гардани ӯ даровезанд.

Байт:

*Чун дуздин ман ба гарланам хоҳал буд,
Бех з—он набувал, ки мушки анбар бошад.*

Ин газалро ба Ҳучумӣ нисбат мекунанд.

*Бесабаб рангида аз ман бадгумониرو бубин,
Меҳрубонам гайр шуд, номеҳробониرو бубин,
Чин дар абру, зери лаб пинҳон табассумро нигар
Шеър ноу тариқи меҳрубониро бубин.
Сар ба пеш афканда меояд ба маҳбубево ноз
Тарзи рафтору тариқи саргарониро бубин.
Сун ман мебинаду пинҳон табассум мекунад,
Илтифоти ошкорову ниҳониро бубин.
Ҳарфи гайр оғоз кардиву Ҳучумя узр гуфт,
Талхуириро нигар, ширинзабониру бубин.*

Шоири дигар Мулло Ҳисорӣ – номаш дар асари Мутрибӣ “Нусхай зебои Ҷаҳонگیر” зикр ёфтааст. Мувофиқи ин маълумот Мулло Ҳисорӣ дар масҷиди Пули Сафед имом буд ва таъби назм дошт. Аммо дар илми қабза комил буд ва тирро хуб меандоخت. Филмасал дидан мӯр ва мор дар шаби тор мақсади таваҷҷаи у мекард. Албатта тири тимсолаш бар ҳадафи мақсуд мерасид. Ба тақриби ба ҷониби Ҳиндустон сайр кард, ба нияти бандагии подшоҳи ғозӣ. Чун заъфи толеъ лозими моҳияти у буд, вақте ба Ҳиндустон расида, ки халифаи илоҳиро дарнаёфт.

Чун тири тадбириаш мувофиқи ҳадафи тадбир наёмала, сабаби он ба ҷониби Дакан рафтӣ, чандгоҳ дар он ҷо авқот ба усрат /машаққат/ мегузаронид.

Аҳду аёлаш ҳама дар Самарқанд буданд. Мактубе бар он ҷамоат фиристод, бар сабили шикоят аз рӯзгор, ин байтро гуфта, дар маросила навишта буд:

*Муғлис ба мулки Ҳинд пай иззу чоҳ рафт,
Охир зи мулки Ҳинд ба рузи сиеҳ рафт.*

Аз ҷумлаоти у ҳеҷ поке намонда, магар домоди у, ки Мулло Абдулмалик ном дорад ва ҳоло, ки санаи 1036/1626–1627/ аст, ҳанӯз дар қайди ҳаёт аст ва умраш ба навад расидааст. Дар қарияи Даҳбед мебошад. Ба сифати бофандагӣ иштигон дорад.

Ақнун назар меандозем ба он шоироне, ки номашон дар китобҳои номбурдан А.Ҳабибзода зикр шуда, мувофиқи маълумоти Мутрибӣ ва дигар сарчашмаҳои адабӣ иловаҳо меҳояд. Яке аз чунин шоирон Ғаҷрии Ҳисорӣ мебошад. Дар китоби “Аз ганҷинаи адабии Ҳисор” /с.20/ онди ин шоир маълумоте ниҳоят мухтасар, бо чор байташ зикр ёфтааст. Аз ин

маълумот маълум нашудааст, ки Ғаюрии Ҳисорӣ шоири кадом аср буд.

Мутаассифона, Ғаюрии Ҳисорӣ умри дарозе надидааст. У ба 40—солаги нарасида, соли 999 ҳиҷрии қамарӣ /1591 мелодӣ/ вафот мекунад. Бо вучуди ҷавон будан, эҷодиёти рангинаш дар Мовароуннаҳр Эрон машҳур гаштааст. Бесабаб нест, ки олимони маъруфу забардасти Эрон ном ва намунаи шеърҳои Ғаюрии Ҳисориро дар асарҳои зикр кардаанд. Масалан, Саид Нафисӣ дар асараш “Таърихи назм ва наср дар Эрон” /Теҳрон, 1363/, Забеуллоҳ Сафо дар китобаш “Таърихи адабиёт дар Эрон” /Теҳрон, 1963/, Абдулҳусейни Хайёмпур дар китоби “Фарҳанги суҳанварон” /Теҳрон, 1368/ ва инчунин дар китоби “Сафинаи хушгӯӣ” номи Ғаюрии Ҳисориро зикр кардаанд.

Мутрибии Самарқандӣ дар бораи Ғаюрии Ҳисорӣ чунин овардааст:

Ғаюрии Ҳисорӣ /мутаваффо 999/1591/ аз шуарои хушгӯи пурзӯр ва машҳур аст. Симои ғайрат аз ҷабини ӯ возеҳ ва осори фатанат аз замири ӯ лоёҳ менамуд. Ақзи ул—қуззот қозӣ Муҳаммадсодиқ мефармудааст, ки Мулло Ғаюрий дар мулоҳизоти хусрави мағфур Муҳаммадҳаким Мирзои Кобули аъзоге дошт ва аксар дар муҳорибати шаҳриёри мазкур ҳозир мешуд ва доди мардӣ ва мардонагӣ меод. Баъди фавти Муҳаммадҳаким Мирзо рикоби фалакфарсои шаҳриёри ҷаму чоҳ Акбар /1556—1605/ подшоҳ гардид ва дар мадҳи он ҳазрат қасоиди хуб ва ашъори марғуб мегуфт.

Чунин манқул аст, ки Мулло Ғаюрий дар яке аз муҳориботи Ҳиндустон кушта гашт ва ин ғазали ӯ шӯҳрати азим дорад.

Ғазал:

*Дар танам таби ҳиҷрат оташе чу шамъ афрухт
Мурда—мурда хоҳам зист, зинда—зинда хоҳам сӯхт.
Ман ба водии ишқат он касам, ки Мачнунро,
Бояд омаду аз ман шеваи ҷунун омӯхт.
Дида—дида ҷашмонам, сӯи меҳри рухсорат,
Дида хира шуд ҷоно, хирадидагӣ омӯхт.
Юсуфи ҷамолатро дида Мисриён донанд,
Нақди ҷон азизи ман моликаш, вале нафрухт.
Ғар Ғаюриё, хоҳӣ нақди хештан пинҳон,
Аз сиришки миҷтонат чоки сина бояд дӯхт.*

Мавлоно Хиргоҳӣ дар асари А.Ҳабибзода “Аз ганҷинаи адабии Ҳисор” /с.17–20/ ба номи Хиргоҳӣ омадааст. Муаллиф дар асоси тазкираи Мутрибӣ ва “Баҳр–ул–асрорӣ” Маҳмуд б. Амир Валии китобдор оиди ин шахси таърихи маълумотҳои ҷолиби диққат гирд овардааст. Ҳоло ба ин маълумотҳо ме–
хоҳем шӯриш. Мутрибӣро аз асари дигари у “Нусхаи зебои Ҷаҳонгирӣ” илова намоем. Ҳамсӯҳбат шудани муаллифи асар бо Мавлоно Хиргоҳӣ дониши моро дар бораи ин шоир пур–
ратар мегардонад. Бояд илова намуд, ки аз шеърҳои ба ҷоп омода сохтаи А.Ҳабибзода танҳо ду байт дар асари номбурдаи Мутрибӣ зикр ёфтаанд, ки мо онро ба қалам наовардем “Мавлоно Хиргоҳӣ – аз шоирони машҳуру муътабар аст. Чун таваллуд дар деҳоти Хиргоҳтарошони Ҳисор кардааст, баъд ҷаҳат Хиргоҳӣ таҳаллус менамояд. Халифани Турон–Имомҷули Баҳодурхон /1611–1642/ ба ашғори у завқи тамои дорад. Дар таърихи 1024 /1615/ бар атрофи ақобир ва умаро мегашт ва забон ба маддоҳи мекушод, сила /инъом/ ва ҷавоиз меёфт”.

Чанд гоҳе аст, ки тарки тағофил кардааст ва дар Балх мутаваттин гашта ба вазъи дарвеш ва номуроиди сулук мена–
мояд. Маҳосинаш тамои сафед шудааст. Асое дорад, дар сари он белҷае таъбир кардааст. Дар кучаву бозори Балх ҳар гоҳ тарадуд менамояд, ҳар амри ношоест ва ношоест, ки дар на–
зараш меояд, аз роҳ дур месозад. Ин сирати авлиёро шиори худ сохта, ба касе коре надорад. Бо вучуди /он/ аз дояи шоирӣ холи нест. Аммо шеърро дар ранги собиқ намегуяд, услуби дигареро риоят кардааст. Орифона ва муваҳҳидона мегуяд. Дар Балх дар манзили Ҳазрати Шохҳоҷа машориунилай мулоқот кардам, шеър талабидам. Ин байтро хонд:

*Аз дуо озад эй, в–з хоҳошу матлаб гусил,
Лаб ҳам аз лаббайк банд, аз гул–гул, ё раб, гусил.*

Гуфтам лаббайк аз ҷониби дай намебошад, пас фоидаи лаб гусил ҷист?

/Мавлоно Хиргоҳӣ/ сукут кард ва ҳагъан ҷавоб нагуфт.

Рузе ин манзумоташро ба валодат /писарам/ Шохалия навишта дод, ба расми ёдгорӣ.

Назм:

*На аз ҳараму дайру на аз бому дарс пурс,
Аз хеш дарунтар раву аз вай хабаре пурс.
Ишқ аст яке рангу дусад ранг дар у ном,*

Пас биниши борик зи соҳибназаре пурс.
З-ин хорадиллиҳо нагузорадат зи ишқ,
Ин тарбият аз ҳусни таҷалли асаре пурс.
Дидем рухашпрову ҳамон лаҳза налидем,
Ин зистану мурдани зуд аз шараре пурс.
Дил на ба раҳи қовану, миҷгонашу он гоҳ,
Ҳоли ҳадаф аз новаки ҷавшангузаре пурс.
Бо ер нагу, аз ҷи ба мо талхмизочӣ,
Ҳарҷанд ки мардуд, на наинқадаре пурс.
Ҳангоми тағофил чу ба мо ҷашм бипуши,
Бикшову ҳамин шева зи бодоми таре пурс.
Хоҳӣ, ки ба рафтори хзфӣ ҷилвагар оӣ,
Худ кабки дарӣ бошу хиром аз дигаре пурс.
Оҳе кашам оҳиста ба навъе ки бихандӣ,
Ин гулшукуфондан зи насими саҳарӣ пурс.
Ишқ он чи ба ман кард, фурумоя ҷӣ донад,
Мағлубии Доро зи Сикандарзафаре пурс.
Хиргоҳӣ агар хокнишини дари ишқ аст,
Расвоии ин пир зи раънописаре пурс.

Ин рубоиҳо низ аз уст:

Вақтест, ки хешро ба ғам восипарӣ,
Лаб бақдиву умри талх лаззат шумарӣ,
Дил гуйиу лаҳти лаҳан аз дила кашӣ.
Ҷон хониву тор-тораш аз тан бибарӣ.

Эй равшони гушам байтулҳазанам,
В-ай равнақи шамъи базми партавфиканам,
З-ин гуна тамоми ҳусну хубӣ, ки туӣ,
Сар то қалам орзу, зи уммед манам.

Эй ҷархи гарон мабин сабукборонро,
Дар бор макун дили вафодоронро.
Дарёб, ки солҳо дар ин олами хок,
Гардеву набёӣ асари ёронро.

Дар хотимаи маълумоти мазкур Мутрибӣ чунин овардааст:
“Алҳол дар Балх аст ва ба маҷлиси ашроф гоҳе тараллуд мекунад”.

Мебояд илова намуд, ки зикри Мавлоно Хиргоҳӣ дар асари дигари Мутрибӣ “Тазкират — уш-шуаро” омада, онро А.Ҳабибзода дар китоби худ истифода намулдааст.

Оиди Зардакии Ҳисори А.Ҳабибзода маълумоти Мутрибириро пурра за асари у “Тазкират-уш-шуаро” истифода кардааст. Онро мо такрор накарда, танҳо як газали шоирро иқтибос меоварем, ки он дар китоби муаллифи номбурда ба шакли нопурра ва ноқис омадааст.

PDF Compressor Free Version

*Гирйем чанд дар ғамат эй моҳ фанг-фанг,
Рубасифат ба боги фироқи ту панг-панг.
Бе офтоби руи ту чун зарра кайқвор,
То чанд барчаҳам ба ҳар гуша ванг-ванг.
Аз дасти ғам ба риштаи қон чанг мезанам,
Қонуни сина медиҳад овози чанг-чанг.
Ғар мурғи дил назод зи ҳичри ту чучас.
Варна ҷарост ин ҳама овози чанг-чанг.
Меналад аз фироқи руҳат зор Зардакӣ,
Чун гурба дар миёни сағони ту манг-манг.*

Ин буд чанд маълумоти тозае, ки оиди шуарои Ҳисори Шодмон дар асрҳои XVI–XVII, дар асарҳои Мутрибии Самарқандӣ ва дигар маъхазҳо зикр ёфтаанд. Мо боварии комил дорем, ки дар бораи ҳамаи ононе, ки дар инҷо номбар шудаанд, оянда маълумотҳои тозае дастрас гашта, олимони фикри андешаҳои мазкурро ислоҳ намуда, иловаҳо низ дохил менамоянд.

АҲЛИ ИЛМУ МАЪРИФАТИ ҲИСОР

Маълумоти зерин доир ба олимону хаттотони аз водии Ҳисор танҳо муште аз хирвор буда, кӯшиши аввалин дар эҳён ном ва гирд овардани осори хаттии онҳо мебошад.

Яке аз олимони гумноми асрҳои XIV–XV Ҳисор Абдулазиз мулақаб ба Муҳин ал-Ҳисорӣ буд. У соли 821 ҳичрӣ (1418 мелодӣ) иборат аз 12 маҷлис (боб) бо номи “Сийар ан-набӣ” асаре навиштааст. Дар ин китоб сухан аз вафоти ҳазрати Муҳаммад (с) ва таърихи ҷаҳорёрон меравад.³²

Яке аз асарҳои нодире асри XII “Фатвои Уттабӣ” ном гирифтааст, ки ба қалами Зайниддин Абунаср (Абу Умар) Аҳмад бини Муҳаммад бини Умар ал Уттабӣ (Ҳоҷа Халифа) ал-Бухорӣ мутахаллус ба “Ал-Уттабӣ” тааллуқ дорад. Вафоти

³² Стори Ч.А. Персидская литература. Библиографический обзор. Переработан и дополнен Ю.А.Брегель. М., 1972, кн.1, с.559.

у ба соли 586 ҳиҷрӣ (1190 мелодӣ) муайян шудааст. Алҳол ду нусхаи ин асар маълум аст, ки яки он дар Тошканд ва дигараш дар Истамбул маҳфузанд. Нусхаи Тошканд моҳи муҳаррами соли 884 ҳиҷрӣ (март—апрели соли 1479) руйнавис шудааст. Ин санаро дар болои мундариҷаи китоб, соҳиби он, ки аз Ҳисор **BDF Compressor Free Version** навиштааст: “Муҳаммад бини Мавлоно Ҳусайн ал-Балин (?) ал-Ҳисорӣ, Муҳаррами 884” (март—апрели 1479). Аз ин ном маълум мешавад, ки падари соҳиби китоб бо унвони “Мавлоно” сазовор гашта, Мавлоно Ҳусайн яке аз донишмандони асри XV (шояд пештар аз он ҳам) буд.

Баъди ду соли ин, яъне 23 моҳи рамазони соли 886 ҳиҷрӣ (15 ноябри соли 1481 мелодӣ) иборат аз 15 мисра шеър ба шарофати Мавлоно Султонмуҳаммади Ҳисорӣ ба забони форсӣ навишта шудааст. Тадқиқоти пешакӣ нишон дод, ки шахси ин шеърро собит карда марди куҳансол буда, дасташ меларзидааст.³³ Дар оянда мавқеи шахси номбурдаро, ки сазовори диққати шоир гаштааст, мебояд муайян намуд.

Дар асри XVI Алиқамол ибни Мавлоно Дарवेशмуҳаммади Ҳисорӣ “Аҷубатта ал-фатовӣ” ном асари тартибдодан Алоуддин ад-Диноварӣ Абубакр ал-Ҳасан аз-Самарқандиро руйнавис кардааст. Тадқиқотчиён муайян кардаанд, ки дар ин асари нодир ба забони форсӣ фатвоҳо гирд омадааст. Дар ин китоб асоси суннатҳои мусулмонии мазҳабӣ ханафӣ ба шакли саволу ҷавоб бо мисолҳо дарҷ ҷфтааст. Нусхаи ягонаи ин асар дар захираи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи ховаршиносии Тошканд маҳфуз аст.³⁴

Дар асри XVI, дар деҳаи Деҳнавози вилояти Чағониён, бо номи Қутбиддинаҳмад ал-Ҳиравӣ ибни Алишох шахсе ҳаёт ба сар мебурд. У моҳи раби ул-аввал соли 440 ҳиҷрӣ (моҳҳои сентябр—октябри соли 1583 мелодӣ) асари Имом Нававӣ шайх Саъдиддин Ҳамунро дар деҳаи номбурда руйнавис кардааст.³⁵

Дар асри XVII Чомеъ Абдулҳай бини Хоҷа Чоқари Ҳисорӣ маҷмуаи мактубҳоро бо номи “Мактуботи Аҳмади Форугӣ” тартиб додааст. Вафоти Аҳмади Форугӣ Сарҳинди ан-Нақшбандӣ тақрибан соли 1626 муайян аст. Мактубҳои у мазмуни панду-ахлоқӣ дошта, ба тасаввуф бахшида шудаанд. Дар ин маҷмуа 99 адад мактуб ба ҳамин мазмун дохил аст.³⁶

³³ Собрание восточных рукописей АН Узбекистана. т.8. Ташкент, 1967. № 5848.

³⁴ Ҳамон ҷо, № 5849.

³⁵ Китобхонаи Пудангуи Кобул, № 78976.

³⁶ Собрание восточ. рук. АН Узбек. Т.VIII, № 5283.

Шахси маъруф, донишманд, муаррих, арбоби давлатии асри XVII воқеи Ҳисор Ҳоҷа Самандарӣ Тирмизӣ буд. Тибқи маълумотҳо зодгоҳи ӯ Ҳонақоҳ муайян шудааст. Ҳоҷа Самандар умри дароз дидааст. Ӯ муаллифи якчанд асар, аз ҷумла асари маъруф — “Дастур-ал-мулук”³⁷ буд. Ҳоҷа шахси ба сулолаи Абдуллоҳи Афшонӣ, ба хонҳои Бухоро — Абдулазизхон (1645—1680) ва Субҳонқулихон (1680—1702) наздик буда, ҳамроҳи онҳо ба якчанд юришҳои алайҳи Хоразм ва Балх иштирок дошт. Солҳои 80-уми асри XVII Ҳоҷа Самандар ду маротиба ба вазифаи раиси шаҳри Насаф (Қаршия) таъин шуда ба унвони фахрии “раёсатпаноҳ” мушарраф гаштааст.

Ҳоҷа Самандар, ба қавли Малехои Самарқандӣ, зиндагии дарвешонаю либоси фақиронае дошта, сахтиҳои рӯзгорро ҳамчун марди пухтае ба камол расонидааст. Малехо навиштааст: “Муддате парешон ...буд. Кулоҳи намади дар сару жандаи сафед дар бару каманди ваҳдат дар камар буда ва аз ҳама канора гирифта ... худро дур аз таалуқот карда ... булдони (шаҳрҳои) мамлакатҳои машориқ (шарқ) ва мағориб (ғарб) тай карда, сарду гарми рӯзгорро дида, талху ширини айёмро чашилааст, дар замиру тинати хештан пухтагӣ ҳосил карда, сари мӯе хомӣ надорад”.³⁸

“Дастур ал-мулук” — калонтарин асари Ҳоҷа, ба хони Бухоро Субҳонқулихон бахшида шудааст. Ин асар тақрибан байни солҳои 1694—1696 таълиф ёфта, иборат аз 22 боб мебошад. 21 боби он (бобҳои 1—20 ва 22) мазмуни панду ахлоқӣ дошта, боби 21 асар воқеаҳои таърихӣ бо ҷашм дидаи муаллифро дар бар кардааст. Дар ҳамин асар тавоногии қабилан юз, ки сардорони онҳо дар Уротеппа ва Ҳисор ҳукмронӣ мекарданд ва мақоми юзҳо дар таърихи асри XVII дарҷ ёфтааст. Асари номбурда бештар бо насри мусаччаъ иншо шудааст, ки маҳорат ва донишмандии муаллифро нишон медиҳад. Масалан: “Азизи мағ, гули ин ҷаҳон рафиқи хор асту қарини хумор. Ганҷаш ба ранҷ пайваставу айшаш бо ғам барбасти ... Нуши меҳраш бо неши заҳр асту асари тарекаш ба зарари заҳр аст”.³⁹

Дар Ҳисор олимони соҳаи дини ислом кам набуданд. Яке аз онҳо Мулло Ермуҳаммади Ҳисорӣ ал-Бухорӣ буд. Аз рӯи ном маълум мешавад, ки ӯ аз Ҳисор буда, дар пойтахти

³⁷ Ҳоҷа Самандар Тирмизӣ. Дастур ал-мулук. Факсимилия старейшей рукописи. Перевод с персидского, предисловие, примечание и указатели М.А.Салхетдиновой. М., 1971, с. 3—19.

³⁸ Самандари Тирмизӣ. Дастур-ул-мулук, Душанбе, 1990, с.76.

³⁹ Ҳамон ҷо, с.78.

давлати Аштархониён — шаҳри Бухоро низ истиқомат ва ба илм шуғл доштааст. Аз ҳамин сабаб Бухоро нисбаи дуввуми ӯ гаштааст.

Мулло Муҳаммади Ҳисорӣ ал-Бухорӣ сураи 39 Қуръон, ки “Ал-Заммар” ном дошта, иборат аз 75 пора (оят) аст, тафсир **PDF Compressor Free Version** аз тарафи Соқӣ бини Мавлоно Муҳаммадамин соли 1105 ҳиҷрӣ (1694 мелодӣ) рӯйнавис мешавад.⁴⁰

Маҳмуд ибн Амирвалии Китобдор як силсила шахсони маъруфи асри XVII-ро ба қалам дода навиштааст, ки “дигар аз аъломи уламои рӯз дар ислом (олимони маъруфи рӯз дар ислом) Ҳасани Қабодиёни дигар аз уламои ирфоннишон Мавлоно Алибек, таваллуди он ҷаноб дар музофоти Ҳисори Шодмон”.

Ва ҳамчун як сулуки ин тариқ қавим (устувор) мустақим мебуд то ҳам дар айёми иртифоъи (баланд шудани) аъломи давлат, хоқони гардун, ғуломи алайа мувофиқ ул-ином ба таърихи санаи ҳазору сивуяк (1621–1622 мелодӣ) ... аз меҳнатсарои фонӣ ба масаррати ҷои ҷовидонӣ хиромид. Дар як вақт бо ӯ шахси дигар мезист, ки ӯро Маҳмуд бини Вали Мавлоно Марҳамӣ номидааст. Соли ҳаёти ин шахс маълум нест. Вале дар солҳои таснифи “Баҳр-ул-асрор” (1634–1641) ӯ дар қайди ҳаёт набуд, чунки муаллиф дар бораи ӯ ҳамчун шахси фавтида сухан рондааст.

Басо дурри ашъори обдор, ки аз он лучҷаи (миёнаи дарёи) асрор бар соҳили дӯш ва канор аз хони (тири) аҳолии рӯзгори имрӯза ба ёдгор аст ... Байт:

*Агар ба қоидаи дил равам, парешонист,
Ба тарзи дида равам, қору бори ҳайвонист.*

Рубоӣ:

*Аввал ситами фароғат аъло-аъло,
Андак ғами ҳиҷрони ту саҳро-саҳро..
Оташ ба даруни сина хирман-хирман,
Хуноба ба рӯи дида дарё-дарё.*

Маҳмуд бини Вали навиштааст, ки Мавлоно Марҳамӣ ҳамагӣ се соат сар ба болини таквин ниҳода таслими фармони карими кордон гардид.⁴¹

⁴⁰ Собрание восточн. рукописей АН Узбекиет. ҷ.IV, Тошканд, 1957, № 2893.

⁴¹ Маҳмуд б. Амирвалии китобдор. Таърихи баҳр-ул-асрор. Кобул, 1360 (1981), с.229–230.

Дар “Баҳр-ул-асрор” аз водии Ҳисор доир ба Мавлоно Шохмуҳаммади Деҳнавий чунин маълумот зикр ёфтааст.

Мавлоно Шохмуҳаммади Деҳнавий аст, ки муддатҳо ба мансаби тадриси мадрасаи Қулбобо Қуқалтош сарфароз буд. Вафоти **PDF Compressor Free Version** ҳам дар айёми фармонравии ҳокими сутудасифот самт (писандида) вуқӯъ ёфт. Байт:

*Дар ин зиндон, ки ҷои хурраи нест,
Ғиеҳе бевафотар з-одаи нест.
Агар сад сол монӣ, дар яке руз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафруз⁴²*

Мувофиқи маълумоти Маҳмуд бини Валӣ тахмин мешавад, ки Мавлоно Шохмуҳаммади Деҳнавий дар солҳои ҳукмронии Имомқулихон (1611–1642) вафот кардааст.

Шахсони дар боло номбаршуда иддае аз олиму фозилони мулки Ҳисор мебошанд, ки алҳол номашон дастраси илм гаштааст. Аксари онҳо бо мероси гаронбаҳои худ, ҳанӯз дастраси тадқиқотчиён нагаштаанд. Муаллифи асри XIX ва ибтидои асри XX – Гулшанӣ нисбати олимони, илму маърифат дар қаламрави Ҳисори Шодмон навиштааст: “Аҳли илм ва талабаи ин вилоят бисёр фаровон аст, мутаҷовуз (зиёда) аз даҳ ҳазор нафар талаба мавҷуд аст. Чаро ки дар ҳар дара ва қария як адад – ду адад мадрасаи ҷубин мавҷуд аст ... Аҳолии қуҳистон ба касби илмӣ сабақа (пеш рафтани) – ро аз аксари аҳолии соғри аёлоти Бухоро рабуданд”⁴³

Дар Ҳисор ва музофоти он дар як вақт олимони зиндагӣ доштанд, ки касби онҳо рӯйнавис кардани китобҳои қаламӣ буд. Яке аз ин зумра шахсони нимаи дувуми асри XVII ва аввали асри XVIII, ки забонҳои форсӣ–тоҷикӣ ва арабиро медонист, Ҳофиз Муҳаммад Муҳсин валади Ҳофиз Қосими Хонақоҳӣ буд. У соли 1117 ҳиҷрӣ (1705–1706 мелодӣ) асари Шайх Шаҳобиддини Шухравардӣ “Авориғ ул-маориғ” – ро рӯйнавис кардааст. Ин асар ба хатти зебои риқоъ ва унвони зебо оро ёфта, ба забони арабӣ навишта шудааст. Номи котиб ҷолиб аст. Падари у ва худаш “Ҳофиз” номида шудаанд. Шояд падару писар дар қироати Қуръон сазовори ин ном гашта бошанд. Ӯ худ ҳар дуи онҳо ҳофизии хушхони шеърҳои клас-сикӣ бошанд⁴⁴.

⁴² Маҳмуд б. Валӣ, с.251–254.

⁴³ Мухторов А. Ҳисор, к.2, с.20.

⁴⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекистана, т.VI.

Дигар шахси ба касби нусхабардории китоб шугл дошта низ аз Хонақоҳ буда, Муҳаммадризо бини Оллоҳқулини Хонақоҳ ном дошт. У соли 1180 ҳиҷрия (1766–1767 мелодия) бо ҳатти наस्ताълиқ асари муаллифи асри XVI Муҳаммадхочаи Ҳинду бини Хочакалон бини Муҳаммадбасир ал-Ҳузорино, ки “Маҳзар дар таълиқи мазҳабҳои муаллиф-шароиб” ном дошт, рӯйнавис кардааст. Ин асар ба таълимоти нақшбандия бахшида шудааст.⁴⁵

Дар нимаи дуввуми асри XVIII – ибтидои асри XIX Мирмуҳаммадшариф бини Охунд мулло Одинамуҳаммади Қаратоғӣ ҳаёт ба сар бурда, ба рӯйнавис кардани асарҳои муаллифони асри миёна шугл меварзид. Соли 1222 ҳиҷрия (1807 мелодия) у асари муаллифи асри VIII Абуҳанифа ан-Нумон бини Собит бини Зутаро, ки “Ал фиқҳ ал-акбар” ном дошт, рӯйнавис кардааст. Ин асари маъруф рисолаи онди таълимоти мазҳаби ҳанафия буд.⁴⁶ Мундариҷаи асар шоҳиди он аст, ки дар ибтидои асри XIX хонандагони ҳисорӣ, баҳусус толибилмони мадрасаҳо, ба ин мазмун асарҳо эҳтиҷ доштаанд.

Дар болои номи ҷанд донишмандони водии Ҳисор – аз Деҳнав, Қаратоғ ва Хонақоҳ зикр ёфтаанд. Маълум мешавад, ки ба ғайр аз Ҳисорӣ Шодмон ноҳияҳои номбурда дар гузашта низ маркази илму маърифат буда, дар ҳар кадоми онҳо мардонии соҳибмаълумоту ҳунарвар ҳаёт ба сар бурдаанд. Ин қабил ашхос на танҳо дар асрҳои XVII–XVIII, балки дертар ҳам зиндагӣ доштанд. Масалан, Шамсиддинхоча валади Мирзо Азизхочаи Саидатоғӣ, ки “сокини Хонақоҳ дар вилояти Варзоб” ном ҷой буд, асари Султон Муҳаммад ибни Дарвеш Муҳаммадро бо фармониши Нодирмуҳаммадшоҳӣ валади Нурмуҳаммад мироҳуршоҳӣ, дар моҳи шавволи соли 1274 ҳиҷрия (моҳҳои май–июни соли 1858 мелодия) рӯйнавис кардааст (манбаси шахси номбурда маълум нест). Шояд у яке аз ҳокимони вилоят бошад.⁴⁷

Дар китобхонаи шахсии сокини деҳаи Хондизан⁴⁸ ноҳияи Сарисеи Ҷумҳурии Тоҷикистон Ҳамроқул ду дастхате маҳфуз аст. Онҳо ба қалами котибони водии Ҳисор мансубанд. Яке аз ин китобҳо “Дурр ул-маҷолис” ном дошта, соли 1315 ҳиҷрия, моҳи раби ул-аввал (моҳҳои июл–август) соли 1897) аз тарафи Мулло Менглибой, писари Файзуллобон Ҳисорӣ рӯй-

⁴⁵ Ҳамон ҷо, ҷилди VI, 1963, №4810.

⁴⁶ Китобхонаи Пухангун Кобул, №115730.

⁴⁷ Китобхонаи Пухангун Кобул, №16598.

⁴⁸ Хондизан – қалъаи хон, ё кӯрғони хон.

навис шудааст. Номбурда хаттоти моҳир буда, хати настаълиқи калон ва хурдро хеле хуб навиштааст.

Китоби дигар бо номи "Китоб ул-виқоя" ба забони арабӣ, **PDF Compressor Free Version** 1331 ҳиҷрӣ (1912—1913) дар ҳамин ҷария аз тарафи Мулло Абдуҳаким, писари Муҳаммад Сиддиқи Хондизағӣ бо хатти настаълиқи калон руйнавис шудааст.

Соли 1294 ҳиҷрӣ (1877 мелодӣ) аз тарафи Саидқалан-даршоҳя Қандаҳорӣ ал-Ҳисорӣ, мутахаллис ба Чунунӣ, бо номи "Мадъан ал-ҳол" дар Ҳисор асари нодире навишта мешавад. Ин асар аз тарафи Мулло Мирзо Ҳамдами Балҳя бини Мулло Абдулвоҳид соли 1327 ҳиҷрӣ (1909 мелодӣ), дар замони амир Абдулаҳад (аз рӯи нусхаи мусаввада) руйнавис шудааст. Дар ин асар ривоятҳо аз ҳаёти пайгамбарон, маълумот перомунӣ шеър, шайхон ва дарвешони гузашта ва ҳамзамони муаллиф, дар бораи Машрабу Офокҳоҷа ва ғайра маълумот гирд омадааст⁴⁹.

Дар асри XIX Рукниддин Ҳусайн ал-Турӣ (вафоташ соли 1902 ё 1911) рисолаи суфиёна навиштааст. Хаттот Мулло Хоҷабадал ибни Хоҷа Исҳоқи Ҳисорӣ бо хати настаълиқ соли 1901 ин китобро руйнавис кардааст⁵⁰.

Ҷолиб, ки ду асари охирин номбаршуда, ҳамон баъди тасниф руйнавис шудаанд. Маълум мешавад, ки эҳтиҷ ба ин асарҳо будааст. Яъне ин китобҳо дар водии Ҳисор хонандагони худро доштаанд. Ҳаминро ба ҳисоб гирем, ки дар он айём дар Ҳисор мадрасаҳо амал мекарданд ва дастрас ғаплани чунин китобҳо барои муллобачаҳо зарурат дошт.

Дар асри XIX дар Ҳисор Мулло Саидабдунабӣ ал-Ҳисорӣ ҳаёт ба сар бурдааст. У соли 1268 (1851) асареро бо номи "Ҳалли лугати Навоӣ" руйнавис кардааст, ки ба забонҳои чағатоиву усмонӣ тартиб ёфта буд. Ин асарро шарҳиноси рус В.В.Вельяминов-Зернов солҳои 1868—1869 ба ҷоп ҳозир кардааст⁵¹.

Аз ин қорӣ худ пештар, яъне соли 1259 ҳиҷрӣ (1843 мелодӣ), Абдунабии Ҳисорӣ асари дигарро руйнавис кардааст, ки он "Юсуф ва Зулайҳо"—и Нозими Ҳиравӣ буд. Дар китоб-хонаи давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон қитъае маҳфуз аст, ки он бо хати ниҳоят зебои настаълиқ дар ибтидои асри XIX навишта шудааст. Аз рӯи тадқиқоти А.А.Семенов ин қитъа бо қалами Мулло Абдунабӣ ал-Ҳисорӣ тааллуқ дорад.

⁴⁹ Собр. восточ. рукописей АН Узбекистана, т. II, Ташкент, №1681—1682.

⁵⁰ Ҳамон ҷо, №5934.

⁵¹ Ҳамон ҷо, ҷилди I, Тошкент, 1952, №455.

Китоби дигари руйнавис кардан ин хаттот мутаассифона, ном надорад.

Аз руи санаҳои зикрефта ва қитъаи номбурда тахмин мешавад, ки Мулло Саидабдунабия ал-Ҳисорӣ дар нимаи аввали асри XIX ҳаёт ба сар бурда ва эҷод кардааст⁵².

Ҳардуи инушаҳои руйнавис кардан Абдунабии Ҳисорӣ ҳоло дар Тошқанд маҳфуз мебошанд. Онҳо далолат мекунанд, ки касби асосии Абдунабии Ҳисорӣ рунавис кардани асарҳои муаллифони гуногун буда, ӯ рӯзнашро аз ҷанми пеша пайдо мекардааст.

Асари дигаре, ки ба қатами муаллифи асри XVIII Муҳаммадтоҳир бини Муҳаммадтойиб тааллуқ дошта "Тазкираи нақшбандия ба тариқи назм" ё "Абети ал-нақшбандия" ном дорад, соли 1311 ҳиҷрӣ (1893 мелодӣ) бо хатти хуби настаълиқ аз тарафи Мулло Абдусалом бини Мулло Неъматулло ал-Хоразмӣ ал-Хонақоҳӣ руйнавис шудааст.

Дар Ҳисор мардони хушхати олимтаъ ба танҳо ба руйнавис кардани асарҳои олимону шоирон шугъл доштаанд. Дар байни онҳо касоне буданд, ки қитъа низ менавиштанд. Қитъа санъати хоси хаттотӣ мебошад, ки аксар аз чор хати ҷалӣ (калон-калон) иборат аст. Санъати қитъанависӣ, яъне хушхатӣ, ба ҳар кас муяссар намегашт. Ҳунари ин навъ устодони хатро подшоҳон ва шахсони ба хатту хаттотӣ диққода ба зар меҳариданд. Масалан, хони Ҳуқанд Умархон (1810-1822) ба хаттот Сармисоқи Ҷизаҳӣ барои ҳар як қитъаи навиштааш 14 тилло меод.

Намунаи ҳунари як нафар хаттотӣ соҳибхати Ҳисорӣ иборат аз ду қитъа дастраси мо гашта, дар зери яке аз онҳо санаи 1337 ҳиҷрӣ (1919 мелодӣ) сабт шудааст. Мутаассифона, хаттотӣ хушхат ба ҷои номи худ танҳо нисбаашро, ки "Ҳисорӣ" будааст, навиштааст. Маълум мешавад, ки Ҳисорӣ хаттотӣ асри XIX ва ҷаҳорҷаки аввали асри XX будааст. Матни қитъаи Ҳисорӣ мазмуни иҷтимоӣ дорад:

Дарли мани дилхаста ба дармон кӣ расонад?

Кори мани бечора ба сомон кӣ расонад?

В-аз мур саломе ба Сулаймон кӣ расонад?

В-аз марг шаме ба гулистон кӣ расонад?

Хаттотӣ дигар аз водии Ҳисор Мирзо Абдуллои Ҳисорӣ ном дошт, Олими Ўзбекистон А.Муродов ба ӯ чунин баҳо

⁵² Ҳамон ҷо, ҷилди I, Тошқанд, 1954, № 14450; А.А.Семенов. Альбом, Гос.публ. библиотeka Ўзбекистана, №88.

додааст: “Мирзо Абдуллои Ҳисорӣ хатнинг ҳар хил турлари— да, муҳрканлик, заргарлик санъатида стук, ҳатто темирчилик ишлари ҳам қулидан келадиган киши эди”⁵³.

Ба Мулло Абдулло аз сабаби латофату назокати ҳусни хаташ лаққаби “Хушхат”—ро дода буданд. Ба хаттотони соҳибистифол лақаби додан аз асрҳои XV инҷониб ба ҳукми анъана даромада буд. Масалан, ба хаттотони дарбори Ҳироту Бухоро “зарринқалам”, “қубатул—хат”, “ҷавоҳирқалам” ва гайра лақаб додаанд.

Мулло Абдулло аз он касоне буд, ки ҳунари хаттотони бузурги асрҳои гузаштaro идома дода дар қитъанависӣ ном баровардааст. У дар дарбори беки Ҳисор хизмат карда, аксар нишони бекро бо номи амир Бухоро ва дигар ҳокимон менавишт.⁵⁴

Номгун шахсони гирдомада аз қабили олимон, муаллифони асарҳои гуногун, хаттотон — котибони онҳоро рӯйнавис карда, ки аз водии Ҳисор (Ҳисор, Деҳнав, Хонақоҳ ва Қаратог) мебошанд, шоҳиди он аст, ки мардуми ин водӣ дар замонҳои гуногун фозилу оқил, уламову удабо тарбия кардаанд, ки эшон на танҳо бо ҳамдиёрони худ, балки ба ҳамаи ашхосе, ки эҳтиҷ ба китоб, ба илму маърифат, санъати мусиқӣ доштанд, хидмати беминнат ба ҷо овардаанд. Онҳо инчунин дар назди халқи тоҷик қарзи фарзандиро адо кардаанд. Ба тӯфайли меҳнати пурмашаққати котибҳои хушхат мероси ниёгони мо аз насл ба насл гузашта то замони мо омада расидааст.

Ба гайр аз номбурдагон дар таърих номи хаттотони зерини ҳисорӣ маълум шудааст: Муллоҷони Ҳисорӣ, Мулло Ҳоксори Ҳисорӣ, Муҳаммадрофеъи Рифъати Ҳисорӣ, Ҳочашоҳи Ҳисорӣ.⁵⁵

БАСТАКОРОН, ҲОФИЗОН ВА НАВОЗАНДАГОНИ АСРИ XVI

Шухрати “Шашмақом” дар ҳама замонҳо ва дар сарзаминҳои гуногун маълум аст. Дар асрҳои гузашта бастакорон, ҳофизон ва навозандагони маъруфи мусиқии классикии зиёд

⁵³ Мурадov А. Урта Осиё хаттоглик санъати таърихидан. Тошканд, 1971, с.89

⁵⁴ Мухторов А. Ҳисор, к.2, с.23.

⁵⁵

ҳаёт ба сар бурдаанд. Мутаассифона номи аксарияти онҳо то алҳол дастраси олимону мухлисони мақоми классикӣ нагаштааст. Сарчашмаҳои таърихӣ, адабӣ ва мусиқӣ, ки дар онҳо номи баъзеҳо зикр ёфтаанд, омӯхта нашудаанд. Бинобар он мо мақсад гузоштем, ки доир ба бастакорон ва навозандагони гумноии халқҳои Осиёи Марказӣ маълумоти гирд овардаамонро манзурӣ хонандагон тардонем.

Яке аз сарчашмаҳои нодири таърихӣ, ҷуғрофия ва адабии охири асри XV ва ҷоракӣ аввали асри XVI “Бобурнома” мебошад. Муаллифи он, асосгузори хонадони Темуриён Ҳинд ӯ худ Бобуриён — Бобур Мирзо, дар хотираҳои худ чанд тан бастакорон, ҳофизон ва навозандагони замони худ, онҳоро, ки бо ӯ ҳамнишаст гашта буданд, зикр кардааст.

Асари дигари нодири таърихӣ ин хотираҳои амакбачаи Бобур—Мирзо Ҳайдар мебошад. Муаллиф оиди бастакорон, ҳофизон ва навозандагони асри XVI маълумотҳои дақиқро дар асараш “Таърихи Рашидӣ” гирд овардааст.

Сарчашмаи дигари таърихӣ ва адабӣ асари Каюл Ром — “Тазкират ул—умаро” ном дорад. Нусхаи қаламӣ ва алҳол ягонаи он дар китобхонаи миллии шаҳри Калкаттаи Ҳиндустон маҳфуз аст, ки мо онро соли 1986 истифода намуда будем.

Маводи ниҳоят муҳим ва аввалин дараҷа ин як идда рисолаҳои мусиқӣ мебошанд. Нусхаҳои қаламӣ онҳоро мо дар архиви Кобул /Афғонистон/ солҳои 1972 ва 1985, дар архив, китобхона ва музейҳои Ҳиндустон /солҳои 1981—1982 ва 1986/ истифода карда будем.

Вақто ки оиди маҳсули бастакорон, сарояндагон ва ҳофизони “Шапмақом” дар қарни XVI суҳан меравад, набояд фаромӯш кард, ки устодони номии қарни XV онро поягузори кардаанд. Олими Эрон Абдулҳусайни Зарринқуб дуруст қайд кардааст, ки “... ташвиқ ва ҳимояти Шохруҳ ва соири мирзоёни Темурӣ дар анвоъи ҳунари аз хат ва наққошӣ, то шеър ва мусиқӣ, як давран таҳаввул ва таҳарруки воқеъӣ ба вуҷуд овард”⁵⁷.

Маълумотҳои “Бобурнома” ва “Таърихи Рашидӣ” тақрибан ҳамин давра ва чанд даҳсолаи баъди онро дарбар кардаанд. Аз ин маълумотҳо мо даставвал ба бастакорон назар меандозем.

⁵⁶ Бобур. “Бобур—наме”, Ташкент, 1958; Зухриддин Муҳаммад Бобур.

“Бобурнома”, Ташкент, 1989; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. “Таърихи Рашидӣ”, Ташкент, 1996.

⁵⁷ Абдулҳусайн Зарринқуб. Рузгорон, Техрон, 1375, с.338.

Яке аз мардони бузурги асри XV Алишер Навоӣ /1441–1501/ буд. Бобур Мирзо донишмандя, шоиря хислатҳои инсониягаря ва хайрхоҳиҳои уро зикр намуда, махсус навиштааст, ки Алишер Навоӣ бехтарин нақшу пешравҳо эҷод кардааст /“Яхши нақшлар ва яхши пешравларя бордур”/⁵⁸.

А. Навоӣ баробари муҳлиси мусиқя будан ва мақом эҷод кардан, дигар ҳофизу бастакоронро дастгирия намуда, ба онҳо кумак мерасонид. Бобур Мирзо якчанд нафаря дастпарварони уро номбар кардааст. Инҳо устод Қулмуҳаммад, Шайх Ной ва Ҳусайн Удй мебошанд, ки муаллиф онҳоро саромади созҳои мусиқя номида, шӯҳрат ва тараққиашонро ба ғамхорию Навоӣ вобаст кардааст.

“Аҳли фазл ва аҳли ҳунар ҳунарга Алишербекга муррабий ва муқаввий маълум эксаким ҳаргиз пайдо булмиш булғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Ной ва Ҳусайн Удимким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шӯҳрат қилдилар”⁵⁹.

Дар ҷои дигари асари худ Бобур Мирзо се нафар номбурдагонро алоҳида–алоҳида тасвир намуда, ба ҳунарнамоии ҳар кадом баҳо додааст.

Дар бораи Қулмуҳаммади Удй у навиштааст, ки устоди гижакнавоз буд. Гижакя у се қил дошт. Аз аҳли нағма ва аҳли соз ҳеч кадом мисли у мақомҳои хуб ва зиёд эҷод накардааст.

Навозанда ва бастакори дигар Шайх Ной, устоди гижакнавоз ва уднавоз буд. Илова бар он, аз 13 солагиаш у найнавозя кардааст. Байни устодони мусиқии он замон барои бехтар навохтани мақомҳо бо асбобҳои алоҳидаи мусиқя як навъ мусобиқае вучуд дошт. Бобур оиди ин масъала воқеаеро овардааст, ки дар ҳузури шоҳзода Бадеъ ул–замон Мирзо рух дода буд. Қулмуҳаммади Удй онҷо ҳузур дошт. У кушиш кардааст, ки мақоми бо най иҷро кардаи Шайх Ноиро бо гижак навозад. Вале мақомро иҷро карда натавониста, айбро ба гижак ҳавола намуда, мегӯяд, ки “гижак асбоби ноқис аст”. Шайх Ной филфавр гижакро аз дасти Қулмуҳаммади Удй гирифта, он мақомро ниҳоят покиза иҷро мекунад.

Шайх Ной нисбати мақомҳои иҷро кардаи навозандагон эрод ҳам мегирифт, ки онҳо ин ё он пардаро нодуруст пахш кардаанд. Ин одати у аз санъати баланди мусиқадои ва устодин ин шахс гувоҳя медиҳад. Мувофиқи шӯҳидии Бобур Шайх Ной бастакор ва муаллифи як–ду нақш низ будааст.

⁵⁸ Бобурнома, с.154.

⁵⁹ Ҳамон ҷо, с.154.

Бобур шoir Камолуддин Биноро /1453-1512/ бастакор низ номида навиштааст, ки у савту нақшҳои хуб эҷод мекард.⁶⁰

Бастакори дигар, ба қавли ӯ, Паҳлавон Муҳаммад Бу-саъид ном дошт. У ба ғайр аз паҳлавони номӣ будан, шеър мегуфт ва савту нақш эҷод мекард. Яке аз савтҳои беҳтарини ӯ чоргоҳ буд. Илова бар он Бобур Паҳлавон Муҳаммадро шахси хушсухӯбат номида, таъҷубомез навиштааст, ки аз қабиле паҳлавонон бо хислатҳои неки худ чунин шахс кам дучор мешавад.

Дар “Таърихи Рашидия” Мирзо Ҳайдар ба мисли Бобур, парастори Алишер Навоиро нисбати ҳофизон, бастакорон ва дигар намояндагони аҳли санъат таъкид намуда, ҳофизон устод Қулмуҳаммад ва устод Шайх Ноири низ номбар ва сифат кардааст. Нисбати Шайх Ной муаллифи илова кардааст, ки ӯ бо ҳама намуд асбобҳои мусиқӣ хуб навохта метавонист. Азбаски бештар бо най саруқор дошт, ӯро Шайх Ной лақаб карда буданд.⁶¹

Дар як вақт бо онҳо Шоҳқули Ғижакӣ ҳаёт ба сар бурда, эҷод кардааст. У зодаи мулки Ироқ буда, ба Хуросон меояд ва санъати мусиқии классиқиро натавонанд азхуд, балки чандин нақшу пешрав эҷод кардааст.

Эҷодкори дигар Мирзу /ё худ Миргазу/ ном дошт. Бо иборати Бобур Мирзо ӯ бастакор ё худ мусанниф буда, худ наменавоخت. Мақомҳои эҷод кардан эшонро муаллифи мазкур сифат кардааст.

Бастакори дигар дар Уротешпа ҳаёт ба сар бурдааст. И.Р.Раҷабов ӯро Ҳофиз Бобои Қонуий номидааст.⁶²

Оиди бастакорони соҳиби “Шашмақом” дар рисолаи мусиқие, ки дар аршиви миллии Кобул /Афғонистон/ маҳфуз аст, чунин маълумотҳо омадааст: Паҳлавон Абӯсаид, Мавлоно Ҳусайнӣ ва дигарон дар фанни мусиқӣ қудрати тамом доштанд ва панҷ усули дигар ёфтаанд: Фарах, Уфар, Дуяк, Туркзарб ва Муҳаммас. Муддати мадид таснифи эшон бар ин ваҷҳ буд, то Ҳоча Сафиаддин, Абдулмуъмин, устод Алия Раҳбарвар ва Мавлоно Ҳасани Ғурӣ ҳафтдаҳ баҳр қарор додаанд: Рух, Уфар, Дуяк, Чаҳорзарб, Муҳаммад, Дурафшон, Даври Шоҳя, Ҳам-

⁶⁰ Оиди Биноӣ муфассал нигаред: Мирзоев А.М. Биноӣ. Сталинобод, 1958.

⁶¹ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Таърихи Рашидия, с.265.

⁶² Раҷабов И.Р. О музыке Самарканда. Из истории искусств великого города. Ташкент, 1972, с.306. Мухтаров А. История Ура-Тюбе. М., 1998, с.186; Он же. Меропияи нағмон. Душанбе, 1999, с.102.

пар, Фохтазарб, Туркзарб, Сақил, Нимсақил, Хафиф, Даври Ҳаҷр, Равонӣ, Авсат ва Миёнин. Аммо баъди чанд усули дигар ба мурури айём мазид шуд, ки дохили ҳафтдаҳ баҳр нест, мисли зарб ул-мулук, таснифи мутааххирин аст ва Зарб ул-усул, ки нодирул асри устод Султон Муҳаммади Мунавварӣ ваъ карда ва чанд пешрав мувофиқи он баста. Дар ӯ панҷ қисм аст: Даври Ҳиндӣ, Даври асл, Даври Самоъ, Даври Ҳиндӣ ва Нимдавр⁶³.

Дар порчаи иқтибос оварда, давраҳои инкишофи мақомҳои классикӣ ва муаллифони мақомҳо, яъне бастакорон, тағйир ёфтани мақомҳо зикр ёфтаанд. Шояд номи бастакорони мазкур дар рисола ва таърихҳои дигар пайдо шуда бошанд ё худ дар оянда пайдо шаванд.

Яке аз маъруфттарин хаттот, мутриб, бастакор, мусаввир ва соҳибқасбҳои дигар Ҳоҷа Абдуллои Марворид буд⁶⁴.

Дар инҷо мо танҳо як хизмати Ҳоҷа Абдуллои Марворидро қайд кардани ҳастем. Ин ҳам бошад, мувофиқи маълумоти Мирзо Ҳайдар, такмил додани асбоби мусиқии “қонун” аз тарафи ин марди ҳунарманд мебошад. То такмили ӯ қонун, аз шабакаи /трубаи/ хурдакак чандон овози форам намебаровард. Баъди устодони Абдуллои Марворид садон қонун, нисбат ба дигар асбобҳои мусиқӣ, яке аз форамтарин овозҳо гаштааст⁶⁵.

Мирзо Ҳайдар ба гайр аз бастакорон ва устодони санъати мусиқӣ чанд нафар ҳофизони замонашро номбар намуда, ба ҳар кадоми онҳо баҳои мухтасар, вале пурмазмун додааст. Масалан, Ҳофиз Басир. Бо ақидаи ҳама /яъне ҳамзамонони Мирзо Ҳайдар/ то замони ӯ чунин ҳофизӣ хушовоз набудааст. Нақл мекунанд, ки боре дар аввали баҳор, дар як боғе ӯ суруд мехонд. Ба овози диловези ӯ ҳатто паррандаҳо — булбулу кабутарҳо, мафтун гашта, ба сару гардани ҳофиз омада нишастаанд.

Ҳофиз Басир шогирдҳо тайер кардааст. Яке аз онҳо ҳофиз Ҳасаналӣ буда, овози баланд, вале форам дошт. Ҳамзамони онҳо ҳофиз Чомӣ буд, ки сурудро бо овози нисбатан паст ва содда мехонд.

Аз навозандагони ҳамзамони ҳофизони номбурда Мирзо Ҳайдар, устод Сайид Муҳаммади Гижакӣ, Мазҳарӣ Удӣ, устод

⁶³ Мухторов А. Мероси ниёгон, с.105–106.

⁶⁴ Онда ин шахс инаред: Юнус Ҳоҷева М. “Абдулло Марворид”, Ташкент, 1979; Материали конференцияи “Қамолиддин Беҳӯд” к 525-летию со дня рождения. Ташкент, 1984.

⁶⁵ Мирзо Ҳайдар. “Таърихи Раҷада”, с.265.

Ҳайдаршоҳи Балбониро номбар кардааст. Муаллиф қайд кардааст, ки устод Ҳайдаршоҳи Балбонӣ дар навохтани уд ва Махҳари Удя дар навохтани барбат беназир буданд.

Дар “Бобурнома” ба ғайр аз ҳофизони алоҳида номи як авлод зикр ёфтааст, ки ҳамаи онҳо чун ҳофизони хушовози замони **PDF Compressor Free Version** Чунин қасон оилаи ҳофиз Шодӣ мебошад. Писари у Ғулом Шодӣ ном дошта бастакор буд. У савту нақшҳои олия эҷод кардааст. Ба қавли Бобур дар он солҳо ҳеҷ кас монанди Ғулом Шодӣ нақшу савтҳои зиёд эҷод накардааст. Оқибат уро Шайбонихон ба ҳузори хони Қазон Муҳаммадаминихон равои кардааст. /Қисмати ояндаи у барои Бобур номаълум мондааст/. Додари хурди бастакор Ғулом Шодӣ — Шодибача ном дошта, устоди ҷангнавоз буд.

Ба ғайр аз бастакорон, ҳофизон ва навозандагон дар “Таърихи Рашидӣ” як силсила асбобҳои мусиқӣ номбар шудаанд: гижак, дутор, сетор, чортор, қонун, най, соз, барбат, уд, ҷанг ва ҳоказо.

Ба мисли Мирзо Ҳайдар Бобур як илла ҳофизонро номбар кардааст, ки онҳо айшу нуши шоҳонаи уро дар боғҳои бошукӯх, қасрҳои олия, ҳатто соли 1519 дар дохили кема /ҳаик/ ва ҳоказо зеб дода, руҳ мебахшиданд. Инҳо Абулқосим, Рӯҳдам, Бобоҷон, Қосималӣ, Юсуфалӣ, Тангриқулия, Рамазон Лулия, Ҷонак Мирҷони Самарқандӣ, Мир Иброҳими Қонуни, Ҳусайни Удя ва дигарҳо мебошанд. Баъзе аз номбурдагон, масалан, Мир Иброҳими Қонуни Ҳиротро тарк намуда, ба Ҳиндустон, ба назди Бобур Мирзо омадааст.

Бобур овози ҳофизонро бо ҳам андоза намуда, ба чунин фарқиат байни сарояндагони Самарқанд /яъне Мовароуннаҳр/ Ҳирот /яъне Хуросон/ эътибор додааст: ҳофизони Ҳирот бо овози паст, нозук ва ҳамвор мехонанд, ба мисли Ҷалолиддин Маҳмуди Ноя, бародари Ғуломшодӣ — Шодибача ва дигарон. Ҳофизони Самарқандӣ, аз рӯи мушоҳидаи Бобур, ба мисли Мирҷони Самарқандӣ, баланд, дурушт ва ноҳамвор месурунданд.

Бобур асосан навозандагон ва ҳофизони Хуросону Ҳиндустонро номбар кардааст. Дар нимаи аввали асри XVI дар Мовароуннаҳр, дар шаҳрҳои марказии он — Самарқанду Бухоро ва дигар шаҳрҳои нисбатан майда — Тошканд, Хучанд, Уротеппа ва ҳоказо, бастакорон, ҳофизон ва навозандагон низ ҳаёт ба сар бурдаанд. Баъзеи онҳо дар боло номбар шуданд. Шарифиддин Ҳусайн дар асараш “Ҷодат ул-ошиқин” ғе худ маноқибии шайх Ҳусайни Хоразмӣ, чунин ҳофизу навозандагонро номбар кардааст: Ҳофизи хушхон Неъмат, Султон-

муҳаммади Ной, ҳофизон Ҳочӣ ва Меросӣ, ки дар дарбори хони Бухоро Убайдуллоҳон /1533–1539/ хизмат мекарданд. Ҳофизони хушилдон ва созандаҳо дар ҳузури Фулод Султон дар Самарқанд, Қосими Рухдам, Ҳофиз Шағол, Илеси Ной ва дигарон. Ба фикри муаллифи асари номбурда ҳар кадом аз инҳо ноқил буданд⁶⁶.

Дар сарчашмаҳо бештар ҳофизон ва навозандагони дарбори номбар шудаанд. Онҳо ҳамсафар ва ҳамнашти подшоҳ ва ҳокимон буданд.

Масалан, дар “Тазкират ул-умаро” омадааст: Подшоҳи Ҳиндустон, писари Бобур – Ҳумоюн /1530–1555/ аз тарафи шоҳ Таҳмос /1524–1576/ ба Эрон даъват мешавад. Муаллиф сафари шоҳонаи Ҳумоюнро хеле хуб ба қалам дода, як наштасти уро дар боғи Ҷаҳоннорои Хирот чунин тасвир кардааст: 26 январи соли 1544 дар зиефати ороштаи шоҳона Собирҷон ном ҳофиз, ки хонандаи беадил ва беназир буд, дар мақоми “Сегоҳ” газали Амиршоҳиро хондааст. Ин газал ба Ҳумоюн саҳт муносиб меафтад. Матлааш ин буд:

*Муборак манзиле к-он хонаро моҳе чунин бошад,
Ҳумоюн кишваре, к-он арсаро шоҳе чунин бошад.*

Чун Ҳофиз ба ин байт расид:

*Зи ранҷу роҳати гетя маранҷон дил, машав хуррам,
Ки оини ҷаҳон гоҳе чунон, гоҳе чунин бошад.*

Ҳумоюн меҳрубониҳо намуд, инъомҳои подшоҳона дар домани умеди ҳофиз рехт.

Умуман мебояд қайд намуд, ки ҳофизони хушовози номи аз тарафи подшоҳон ба таври бояду шояд қадр мешуданд. Масалан, аз рӯи маълумоти асари маъруфи “Тухфат ус-сурур” олим, навозанда ва хонандаи хушовози уротеплагӣ – Мирзоали Чанги барои санъати беҳамтояш аз подшоҳон чихил духтар инъом гирифтааст⁶⁷.

Чуноне ки қайд шуд, подшоҳон бе суруди мусиқӣ ва айшу нуш рӯз гузаронида наметавонистанд. Яке аз онҳо, марди бомаърифат, Мирзо Ҳайдари номбурда, соли 1541 Кашмирро ишғол намуд. Мувофиқи маълумоти “Тазкират ул-умаро” у “... арбоби саноатро /хунарро/ аз ҳарҷо талаб дошта, дар

⁶⁶ Мухторов А. Мероси инетон, с.102.

⁶⁷ Мухторов А. Мероси инетон, с.102.

мақоми равнақи он мулк /Қалмир/ шуд. Алатхусус, мусқириро бозор гарм гашт ва анвои соз дар миён омад”.

Дар ҷои дигари асари худ муаллиф Ҳофиз Султон Муҳаммадазими номбар намуда, навиштааст, ки ӯ дубайтиро хуш мехонд. Ҳофиз боге дар баландии Сарҳинд дошт, ки ба Шолма PDF Compressor Free Version Шухрат дошт. Боги калоне буд, ки деворҳои ҷаҳор тарафаш аз мадди назар зиёда аст. Фаршу хиебонҳо тамоми аз сангҳои сафеди мудаввар ва бақия тарошпида. Дар он бог ба навъи румӣ, ислимӣ, хаттотӣ ва ғайра таркибҳо, ки таҳрири атрофи он ва биноҳои он аз санги сиёҳ тарошида шуда сохта, филвоқеъ ваъи латиф аст, ки дар дигар ҷой ин ихтироъи дида ва шунида нашуда. Дар ин бог иморатҳои олия ва ҳанӯзҳои латиф аст. Наҳрҳо ва обшорҳо дорад, ки манбаъи ин ҳама аз ҷоҳи гирифта. Сия панҷ чархи дулоб аст, ки ҳар яке бо як-ду ҷуфти гов мегардид ва об мекашад. Оби /кашида/ муғлақ ва як каме /аз бог/ ҷоҳе намеравад. Балки ҳар қадаре ки /оби ҷоҳро кашанд/ ҳамон қадар ӯ зиёда меҷушад. Говҳои обкаш бо ҳамдигар напечида, бо фароғат кор мекунанд. Дар ин бог ҳаммомест босафо, покиза ва лутф дар он аст.

Бони ин бог низ ҳофиз буда Раҳанд ном дошт.

Мисолҳои зикр ғфта нисбати ҳофизони Ҳиротӣ Собирҷон, уротеппағя Мирзоалии ҷангӣ ва ҳиндӣ форсабон Султон Муҳаммадазими шоҳиди он аст, ки дар асри XVI ҷӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон ва ҷӣ дар Ҳиндустон ҳофизон, шахсони фаъоли ҷамият буда, обурою эътибор дошанд ва аз паси касби худ фаровон руз мегузарониданд.

Санъати “Шашмақом” дар Ҳиндустон ва доираи подшоҳони он ба дараҷае паҳн шуда, шухрат ғфта буд, ки Хумоюн /1530–1556/ рисолае бо номи “Нусхаи Хумоюнӣ” навишта, бахши саюми онро ба илми мусиқӣ бахшидааст. Мувофиқи маълумоти Мутрибии Самарқандӣ дар ин рисола омадааст, ки дар фанни мусиқӣ донишмандони дувоздаҳ мақом, бистуҷаҳор шӯба, шаш овоза, ҳафта баҳри усул ва он ҷӣ тааллуқ ба ин илм дорад⁶⁸ зикр ғфтааст.

Вале дар ҳамина аср, бо сабабҳои то алҳол номалум, дар Бухоро иҷрои баъзе мақомҳо маъи мешавад. Дар ин бора ба вақфномаи мадрасаи Мири – Араби Бухоро, ки соли 1527 тартиб ғфтааст, муроҷиат менамоем:

“... Соқинони он мадраса аз музифоти авҷот мисли истеъмол малохӣ /асбоби айшу ишрат/ ва тағаний /сурудҳои/

⁶⁸ Мутрибӣ. Нусхаи забони Ҷаҳонگیرӣ, Техрон, 1998, с.18.

аз нақш, савт, амал, қавл ва тарона мучтаниб бошанд /худдорӣ намоянд/. Агар бар онҳо иқдом намоянд ё сабаб шаванд, му-таваллии ин вақф бояд, ки эшонро ҳукми мур кибини кабоир /гунаҳкори калон/ шуморида, баъд аз онгаҳ сари насихат карда бошад ва мамнӯъ нагашта бошанд, эшонро аз ин мадраса ихроҷ намуда, муобал ба ғам ул—бадал гардонад”⁶⁹.

Ин навъ маънкуи дар асрҳои баъдина ҳам амал кардааст. Вақфномаи мазкур дар охири асри XVIII аз тарафи амир Шохмурод /1785—1800/ ва нусхаи дигари он, дар аввали асри XIX бо муҳри амир Ҳайдар /1800—1825/ тасдиқ шуда, қувват гирифтааст.

Шояд бо ҳамин сабаб бошад, ки мусиқии классикии ниёгон, дар Мовароуннаҳр ба маҳдудият дучор шуда, ру ба сӯи Ҳинду афгон мениҳад. Далели чунин хулоса дар мисолҳои болоӣ аст.

Ҷолиб, ки яке аз подшоҳони номин асри XVI — Султон Саидхон /вафот соли 1532/ худаш дар якҷанд асбобҳои мусиқӣ — уд, дутор, сетор, чортор ва гижак бозӣ мекард. Мирзо Ҳайдар навиштааст, ки ӯ чорторро беҳтар менавохт. Дар нав-бати худ, эшон ба ҳунароҳои дигар шугл дошт — тир месохт, ба қандакорӣ устугон машғул мешуд, бо сари бози шикори қалпоқча медӯхт ва ҳоказо⁷⁰.

Ҳатто, яке аз ҳофизаҳои Кашмир, ки Марям ном дошт, муаллимаи шӯира Зебуннисо буда, ба ӯ санъати худро омӯзондааст⁷¹. Аз маълумоти Риез Аҳмади Шервонӣ тахмин мешавад, ки ин ду зан дар Кашмир бо ҳам буданд.

Шоҳони Ҳиндустон, авлодони Бобур, аз Ҳумоюн то Шохҷаҳон /1628—1657/, барои инкишофи ин санъати воло, барои вақтхушии худ ва аҳли дарборашон, чораҳои ҳаматарафаро дидаанд, аз сарпарастии бастакорон, ҳофизон, навозандагон ва устоҳои асбобҳои мусиқӣ даст нақашда, онҳоро бо инъомҳои қиматбаҳо, бо боғу роғ, замин ва ҳоказо қадришносӣ мекарданд. Шояд бо ҳамин сабаб рӯйнавис кардани рисолаҳои мусиқӣ, баробари китобҳои дигари қаламӣ, идома ёфта, ин навъ нусхаҳо дар захираҳои нодири Ҳиндустону Афғонистон, нисбат дар захираҳои китобхонаҳои Мовароуннаҳр, бештар маҳфуз гаштаанд.

⁶⁹ Арҳиви Маркази Давлатии Респ. Узб. Ф.И. — 323, он.1, д.16; Мухторов А. Мероси ниёгон, с.108.

⁷⁰ Мирзо Ҳайдар, Таърихи Рашидӣ, с.170.

⁷¹ Риез Аҳмади Шервонӣ. Ғанин Кашмирӣ. Аҳволу осор ва сабки ашъори ӯ. Деҳля, 1349, с.66.

Боз як сабаби аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон паҳн шудани санъати мусиқии "Шашмақом" забти ин мулк аз тарафи Бобур Мирзо буд. У худ зодаи Андиҷон, яъне водии Фарғона, яке аз марказҳои ин санъат буд. Ҳамроҳи лашкари Бобур ба Афғонистону Ҳиндустон садҳо сарлашқарон, амирзодаҳо, асилзодаҳо сафар карданд. Онҳо ҳамроҳашон ба ғайр аз яроқи ҷангӣ, ҳофизу навозандагони мумтози Мовароуннаҳро бурда буданд. Илова бар он, бо сабаби эҳтиҷмандии худ арбобони санъати "Шашмақом" соҳибхитиёрон ба дарбори Бобур ва ворисони ӯ сафар кардаанд. Ин сафарҳо сабаби паҳншавии мусиқии як мулк дар мулки дигар гаштааст.

"Шашмақом" на танҳо дар қисмати ҷануби Мовароуннаҳр паҳн гашт. Ба назди хони Қазон Муҳаммадамин равон кардани ҳофизи номӣ ва шўҳратефта Ғулом Шодӣ далели он аст, ки дар қисмати Шимол, дар хонии Қазон ҳам дар ибтидои асри XVI санъати "Шашмақом" қадр мешуд.

Аз Мовароуннаҳру Хуросон дар Афғонистону Ҳиндустон паҳн шудани "Шашмақом" дар қарни XVI /шояд каме пештар аз он/ сабабҳои дигар ҳам дорад. Масалан, дар Ҳиндустон ҳаёт ба сар бурда, эҷод кардани як зумра шоирони забардасти форсзабон ва ҳоказо. Ин масъала бояд дар оянда ҳаматарафа омӯхта шавад.

Бояд таъкид намуд, ки манъ кардани иҷрон баъзе мақомҳо дар Бухоро, муносибати манфии подшоҳи Ҳиндустон Аврангзеб /1658–1707/ нисбати санъати мусиқӣ, "Шашмақом"—ро комилан аз байн бурда нагавонист. Барақс, устодони зиёди ин ҳунар, мухлисони ӯ онро на танҳо зинда нигоҳ доштанд, балки такмил доданд.

Дар ин бора шоҳиди замон, Мутрибии Самарқандӣ дар асарҳои худ маълумотҳои ҷолиб овардааст.

Оиди ҳофизон ва навозандагони нимаи дуюми Самарқанду Бухоро маълумотҳои ӯ нисбатан муфассал ва ҷолиб мебошанд. Дар бораи устод Алидўсти Ной ӯ навиштааст, ки эшон дар фани навохтани най мутафариқи замон буд. Аз замони Султон Ҳусайн Мирзо /1469–1506/ то замони Абдуллоҳон /1583–1598/ нишоне намедоданд, ки касе ба ҳубии ӯ дар ин водӣ /найнавозӣ/ гузашта бошад. Ҳама созҳоро менавоخت ва овози хуш дошт. Алидўсти Ной устоди Мутрибия буд. Бинобар он Мутрибия навиштааст, ки дар Бухоро яроқи се-парда, сегоҳ ва услубҳоро аз устоди худ омӯхтааст. Мутрибия оиди санъати Алидўсти Ной шоҳидии худро давом дода, таъкид кардааст, ки "дар ин илм /ӯ/ таснифоти хуб ва таълифоти марғуб дорад ва дар най зеру бими пардаи гуш аз

мухтараоти уст. Илова бар он, дар оҳанги нишоварак савте бо усул /эҷод кардааст/”.

Устод Алидусти Ной шоир низ буд. Дар газалаш номи Абдуллохонро сарбаста гузаронидааст. Газал:

PDF Compressor Free Version

*Эй, мунаввар гашта аз шамъи қамолат меҳру моҳ,
Соия лутфи ту омад бар сари мардум паноҳ.
Вирди Ной шуд дуои давлати ту рузу шаб,
Нолаҳои зори у бошад бадин маъни гувоҳ.*

Шоир ва найнавози дигар, ки Мутрибӣ зикр кардааст, Мавлоно Боқии Ной, мутахаллус ба Навоӣ буд. Муаллиф навиштааст, ки эшон шоири хушғуи неку фақирқирдор, вале номурод буд. Гоҳе ба маҷлиси Қулбобо Қукалтош Ной меомал. Агар дар хона маошии ош мавҷуд мешуд, нафасашро дар най бақувват меандоخت. Агар қути доямути дар хона надошт, нафаси худро дар най суст меандоخت ва нағмаеро номарбут менамуд. Қукалтош аҳволи уро аз ин ду маъни медарёфт ва тафаккуди аҳволи у менамуд.

Рузе гусфанди логаре Қукалтош ба вай инъом кард. Чун /гусфандро/ гирифта равон шуд, номбурда гуфт: Мулло Боқӣ! гусфанди ту як мирӣ дунба дошта бошад? У /ҷавоб/ гуфт: “Ман бо ин мирӣҳо чӣ хоҳам шуд”?

Вобастагӣ бо номи Қулбобо Қукалтош Мутрибӣ навозандаи дигарро, ки Мавлоно Малаи Ной ном дошт, тасвир кардааст. У аз таромизии /шогирдони/ муаллифи тазкирани Ҳасанхоҷаи Нисорӣ буда, бағоят таъби дақиқ доштааст. Хусусан дар гуфтани ашъори маснуъуғуи аз акрон мерабудааст.

Тазкира ва девони Хоҷа Нисориро ба ҳам расонида, суҳанони хубро аз он гирифта, рисолае ба номи Қулбобо Қукалтош тартиб додааст. Вале кори Мавлоно Малаи Ной пеш намерафт: Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ то соли 1035 ҳичрии қамари /1625–1626/ у дар қайди ҳаёт буда, дар тумани Зиндонаи Бухоро ҳаёт ба сар мебуд. Чуноне ки дида мешавад, Мутрибӣ оиди санъати найнавозии Мавлоно маълумоте наоварда, уро ҳамчун олим тасвир кардааст. Масалан, муаллиф навиштааст, ки Мавлоно Малаи Ной ба мартабаи мавлавият расида, умарои аср бар вай тараҳҳум намуда, таъзим мекарданд. У шахси машҳур буд.

Аз маълумоти Мутрибӣ маълум мешавад, ки Мавлоно Мавлавии Ной олим ва навозандаи чоряки охири асри XVI ва нимаи аввали асри XVII буд.

Овозхон ва шоири ин давр, ки Ҳофизи Ноқис ном дошт, аз тарафи Мутрибӣ бо чунин суханон сифат шудааст: Гуянд, агарчи қоматаш кӯтоҳ буд, аммо овозаш баланд ва овозааш аз он баландтар менамуд. Шеърро як навъ мегуфт. Ин матла аз уст:

PDF Compressor Free Version

*То саҳаргаҳ моҳи ман раҳ ҷониби гулзор кард,
Булбули ошуфта он дам ҷони худ исор кард.*

Боре Мавлоно Мушфиқи Ҳофизи Ноқисро ба маҷлиси худ даъват кардааст, ки гуяндагӣ кунад. Эшон бо қадом як сабаб ба ҷои таъиншуда рафта наметавонад. Мавлоно Мушфиқи дар ҳаққи ӯ мустаҳзоде эҷод кардааст.

Мутрибӣ найнавози дигар — Мулло Ҳоҷаалии Ноиро сифат карда навиштааст, ки ӯ моҳияти Ҳофизи Ноқис буд. Шоир Мавлоно Мушфиқи дар ҳаққи ӯ ҳам шеър гуфтааст.

Мутрибӣ аз умарои Абдулмуъминхон /писари Абдуллоҳон/ Ҳофиз Одилбойро номбар кардааст, ки дар Тирмиз мансабдор буд⁷². Ҳамзамони ин ҳофиз Румии найнавоз дар сафи лашкари Абдуллоҳон, аз тарафи Ҳофиз Таниши Бухорӣ зикр ефтааст⁷³.

Нисбат ба ҳамаи найнавозони номбурда, Мутрибӣ дар боран устои дигари худ, амакаш Муҳаммадҳаким Мирзо бештар сухан ронда, санъати шеърхонии худаширо ба таври зайл ба қалам додааст: “Аммиамимул алтофи /лутфи/ мо Муҳаммадҳаким Мирзо аз мусталаҳоти илмӣ ва амалии илми мусиқӣ соҳиби вуқуф буданд. Охундӣ ҳам дар таърифи эшон ишора ба баъзе чизҳо карданд. Аз онҳо фаҳм мешавад, ки Охундӣ низ аз илм ва амали ин фан соҳибвуқуф бошанд ва низ таҳаллуси Мутрибӣ машҳур бар ин маънӣ аст. Агар шамае дар ҳузур бандагон аз амалияти ин илм зоҳир созанд, бо ин навъ, ки нақш ӯ амалӣ ӯ қавлӣ ӯ савтӣ ӯ пешравӣ гуянд, то бандагони мо мустафид шаванд, боид нахоҳад буд”.

Гуфтам, қиблаи олам! Ин маънӣ вобаста ба овоз аст. Чун ба сабаби пири нуқсон дар овоз рафтааст, хуш дар оянда нахоҳад буд./Он кас/ фармуданд, ки “Қамоли овоза нуқсонии овозро мелушал”. Пас доира ҳозир сохтанд ва дар доираи анҷуман, доираро баргирифта ва гуфтам: Қиблаи олам! Дар қадом оҳанг гӯям ва аз таснифи қадом мусанниф гӯям? /Он кас/ фармуданд, ки аз мусаннифони қадим дар маҷлиси сомӣ аз волиди бузургвори худ бисёр шунидаем. Аммо хотири мо ба

⁷² Ҳамон ҷо, с.115, 171, 175–176, 179.

⁷³ Ҳофиз Таниши Бухорӣ. Абдуллонома, кит.1, Тошканд, 1966, с.207.

таснифоти устод Алидусти Нова, ки дар замони Абдуллоҳони
ӯзбек будааст, бисёр мутаалиқ аст. Агар ёд дошта бошанд,
бигӯянд.

Савтуламале, ки дар оҳанги Ироқ, Нимсайқалия бастааст
ва усуландози дар бозғуни ӯ дорад, сархонаи уро дар Ироқ ва
Миенхониро дар Хуейни бозғуиро дар Гизол намуда ва дар
аввали нақарот чанд мустаҳил //ҳалокат/ оварда, онро гуфтам.

Баъд аз тамоми ин амал фармуданд, ки борикуллоҳ, неку
гуфтед, зарб ва нутқ мувофиқ буд ва аз якдигар муҳолифат
надонд.

Баъд аз он дар оҳанги “Сегоҳ” нақше ба усули Даври
Шоҳя, дар услуби нақши нозу ниёзи Султон Хусайн Мирзо ва
Амир Алишер, ки дар оҳанги Хусайния ва усули Турк зарб
бастаанд, устодии мазкур низ доранд. Онро низ гуфтам ва
савте, ки устоди мазкур дар оҳанги Нишоварак ба номи Аб-
дуллоҳон ва усули Фарр бастааст, онро низ гуфтам.

/Он кас/ фармуданд, ки беш аз ин тасдеъ намедиҳем
/ташвиш намедиҳем/.

Баъд аз он фармуданд, ки маъҳазӣ дувозда мақом аз
кучост? Гуфтам: Дар инҷо ихтилоф аст. Ончи ки дар рисолаи
Мавлоно Ҳасани Кавкабия ва Ҳоҷакалонии Маҷруҳия дидаам он
аст, ки ба қавли Фисоғурас Ҳаким Маъхуз аз дувоздаҳ бурҷ
аст. Ба сабаби гардиши фалак, шабонарузӣ аз ҳар бурҷе сало
бармехезад ва таъини ҳар мақоме аз ҳар бурҷе дар он расоил
мабсӯт /пахӣ/ ва мубин /равшан/ аст.

Аммо ба қавли Миратавуллои Хусайния ва баъзе аз му-
тақаллимӣ маъхуз ва минофизӣ /даромадани/ Қажнус /мурғи
хушовоз/ аст. Ҳикояти Қажнус, сифат ва адами ӯ дар китоби
мустатоби “Мантиқул тайрия” Аттот аст ва ин байт машруҳ аст:

*Файласуфе буд, дамсозиш гирифт,
Илми мусиқя зи овозаш гирифт.*⁷⁴

ва ҳоказо.

Дар ин порачаи ихтибосшуда, на танҳо номи устод, до-
ниши ӯ дар соҳаи мусиқя, хунарнамоии Мутрибия дар санъати
шеърхоня, бастакор будани Алишер Навоӣ, номи баъзе
мақомҳо, инчунин таърихи сарзадани дувоздаҳмақом дахл
шудааст. Ҳамаи ин барои омӯхтани таърихи “Шашмақом” аз
тарафи олимони имрӯза кумаки ҳамаатарафан илмӣ расонида
метавонад.

⁷⁴ Ҳамон ҷо, с. 296.

Амалиёти хайрхоҳони Алишер Навоиро ҷамъбаст намуда, Мутрибӣ навиштааст, ки ӯ 1100 бинон хайр гузоштааст. Дигар бо амри Абдуллоҳони Шайбонӣ дар шаҳру ноҳияи гуногун сохтмони 8600 алад биноро шуморидааст. Ин тарафи маълумотҳои Мутрибӣ ниҳоят ҷолиб буда, барои омӯхтани таърихи ҳаёти муъриф ва ободии мулк дар нимаи дуҷуми асри XVI, маълумоти нодирро дорост.

ВОСИФӢ ДАР БОРАИ БАСТАКОРОН, ҲОФИЗОН, НАВОЗАНДАГОН ВА РАҚҚОСОН

Шоир ва олими бузурги асри XVI Восифӣ дар асари маъруфи худ — “Бадосъ ул-вақосъ” маҳфили аввали баҳори соли 1512—ро устодона, бо як маҳорати бузург, дилчасп ва ҳеле ҳам зебо ба қалам овардааст. Мо зарур донистем, ки онро мухтасар нусхабардорӣ намуда манзури хонандагони умум гардонем. Муаллиф номи бастакорон, ҳофизон, раққосон, ҳатто Чакар ном зани навозанда ва сароянда, номи асбобҳои мусиқиро тасвир намудааст, ки бе донишҷуи онҳо таърихи мусиқии классикӣ, алаҳқусус таърихи “Шашмақом”—ро пурра тасаввур карда омӯхтан мушқил аст.

Восифӣ ҳофизонро ба қалам овардааст, ки онҳо натавонанд дар Ҳирот ва Хуросон, балки дар мамлакатҳои Арабу Аҷам маъруф буданд. Аз маълумотҳои мазкур маълум мешавад, ки овози хуши ҳофизон, мақомҳои ихтироъкардаи бастакорон, шoirони забардасти замони худ, ба мисли Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ, Восифӣ ва дигаронро водор менамудааст, ки дар ҳаққи онҳо шеър гуянд. Ин одат дар навбати худ, дастгирии аҳли санъат дар назди оммаи мардум буд. Гайр аз ин дар Арабу Аҷам маъруф будани ҳофизони хушиҷом далел шуда метавонад, ки санъати “Шашмақом” то ҷойҳои дурдасти мамлакатҳои шарқ паҳн гаштааст.

Бастакорон, ҳофизон ва навозандагон мувофиқи маълумоти Восифӣ, мебоист аз илми мусиқӣ хабардор бошанд, онро натавонанд омӯзанд, балки “бағоят хуб” донанд.

Дар маҳфилҳои тасвиркардаи Восифӣ ҳазорон тамошобин ҳузур доштааст, ки ин далели ба омма дастрас будани санъати бузурги ниёгон мешавад. Ҷолиб ки дар рӯзҳои мотам ҳам мусиқӣ менавохтаанд ва шоирон марсия месуфтанд.

Ҳамаи воқеаҳои навиштаашро Восифӣ бо чашмонаш дида, дар бораи баъзеи онҳо, бо хоҳиши ҳозирин, аз рӯи анъана, шеър ҳам эҷод кардааст.

Восифӣ махсус қайл кардааст, ки дар замони ӯ “аҳли созу арбоби навоз бисёр буданд”. Яке аз онҳо Қосимали Қонунӣ ном дошт. Тасвири ин марди ҳунарманд ва ҳамнишастагони ӯ аз тарафи Восифӣ ба таври зайл омадааст:

“Қосималии Қонунӣ созандае буд, ки моҳи гардун аз барои торҳои қонунаш аз ҳолаи /хирмани/ кило /ҳарду/ ба сим овардӣ ва ҳаврои айи /чашми зебо/ аз барои намунаи гушҳои он қонун гунҷаҳои гулбун, равзаи ризвонро ба пеши қонунтарош бурдӣ. /Ва/ руҳ ул-амин агар нагмаи руҳафзояшро шунидӣ шои дарахти сидраро аз барои сози вай буридӣ ва сипехри худро ҷиҳати мизроб пеши вай кашидӣ. Байт:

*Нолаи қонуни ӯ, к-аз наргиси ҷодуяш буд,
Чун нанолад з-он ҳама пайкон, ки дар паҳлуяш буд”.*

Дигар Чақари Чангӣ мугания буд, ки ҳаргоҳ ки чанг дар канор гирифтӣ Зухра дар базми фалак сози худ бар замин задӣ ва аз осмон бар замин омадӣ ва мӯи гесӯи худро тори чанги ӯ сохтӣ.

Байт:

*Дилбари чангӣ, ки сози дилбари оҳанг сохт,
Риштаи ҷони ман аз ҳам канду тори чанг сохт.*

Саромади созандагон, писари устод Саид Аҳмади Гижакӣ /буд/, ки гардуни ҷоми заррини хуршеди ховарро аз барои тоси гижакӣ-ӯ муносиб медид. Хурри худдбарин гесувони анбарини худро аз барои тори камончан гижжак пеши ӯ мекашид.

Олиҳазрат, вилоят мунқабат, ҳақиқатмаобӣ Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ, қуддусоллоҳу сирра, асоме аз барои ӯ газале фармуданд, ки матлааш ин аст. Байт:

*Садон он гижакам гашт /ва/ ҳусни он гижжакӣ
Ки шӯри маҷлисӣ ушшоқ шуд зи пурнамакӣ.*

¹¹ Восифӣ Зайнуддин. “Бадоеъ ул-вақоъ”, Москва, 1961, китоби 1, саҳ.22-29.

Муҳибатни Балабонӣ — ҷавоне буд, ки собиқан имом-мулзамон ва халифаул раҳмон Муҳаммад Шайбонихонро баду алоқан тааллуқе буда ва ин матларо аз барон вай фармуда будаанд:

PDF Compressor Free Version
*Балабони шақарин то ба лабон овардӣ,
Ба лабони ту, ки ҷонам, Балабон овардӣ*².

Яке аз наводири созандагони олам устод Ҳасани Удӣ буд, ки мутанниени руҳафзо аз доираи ҳалқабағушони ӯ будӣ. Танбурсифат ҳибл ул-варид, сандуқи синаи худро ба мизроби ноҳун аз рашқи ӯ харош намудӣ. Устод Ҳусайни Кучаки Ной, ки дар камоли ҳусну ҷамол буд ва дар Ироқу Араб ва Аҷам овозаи сози ӯ ба авҷи иштиҳор расида буд. Манқул аст, ки дар қофилаи аҳли Ҳиҷоз ҳоҷиени муҳайяр мағлуби ишқи ҳусну ҷамоли Каъбаро рост, монанди ушшоқ ба навоӣ зангуласифат ба нолаву афғон, аз бодия, монанди сабо бомдоӣ // нағмаи нот гузаронида /буда/, дар он қофила буд.

Дигар Мир Хонанда буд, ки машҳур аст, ки Ҳофиз Басир дар вақти хонандагии вай бағоят бегоҳатӣ ва беҳудӣ мекарда ва шӯҳрати тамом дорад, ки баъд аз ҳазрати Довуд Алӣ Набино /ва/ Али ул ислом, ҳеҷ кас Ҳофиз Басир нахонда. Машҳур аст, ки ҷаҳор кас дар маҷлиси хонандагии Ҳофиз Басир қолаб тижӣ кардаанд. Манқул аст, ки дар рӯзи таъзияи Ҳоҷа Товуси Девон ақобир ва ашраф ҳозир буданд ва аз Ҳофиз Басир илтимоси тағания карда будаанд. Ҳофиз ин газали Ҳоҷаро, ки мисраи “вафот беҳ буд онро ки дар вафои ту набуд” мехонда, чун ба ин байт расида, ки ...

Байт:

*Дар отаи афканам он дил, ки дар гами ту насӯмил,
Ба бод бардиҳам он ҷон, ки дар ҳавои ту набвал.*

Ва гунид, ки аз гунаи айвон мусичас парвоз карда, худро дар канои Ҳофиз андохт ва қолаб тижӣ сохт. Он рӯз қариб 40 кас беҳуш шуда, эшонро ба дӯш аз ин маҷлис беруи оварда буданд.

Алқисса, дар манзили Чихилдухтарон, ки яке аз мавозини яйлоқи подшоҳи марҳуми мағфур Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро буд, Ҳоҷа Муҳаммад сарроф ангеши сӯҳбат сохт ва

² Балабон — қисми соҳ, ки ба лабон онро навоианд.

тарҳи ҷашний андохт. Тамоми аъен, аҳли корвонро талаб намуд. Чун ҳаркас ба ҷои худ қарор гирифт, ҳуззори маҷлис аз Ҳофиз Мир газале аз устод Хусайни Кучак фасли най илтимос намуданд.

Ҳофиз Мир газале, ки Мавлоно Биноӣ аз барои устод Шайх Нодӣ дар бадӯ гуфта буд, огози хондан кард. Матлааш ин аст:

*Бисухт э—оташи Ной дили балокаши ман,
Магар ба най нафас медамал бар оташи ман.*

Мақсуд Алия раққос ҷавоне буд, ки ҳаргоҳ ба рақс даромади хуршеди ховарӣ ва маи анварӣ ба гиру рафта. Чун аз рақс боз истода ҳуззори маҷлисро ба гирди сари худ дар гирд ефта. Дар вақте, ки он ҷавон дар рақс буд ин каминаро аз газали Мавлоно Биноӣ ва хондани Ҳофиз Мир кайфияте даст дода буд. Ба хотир расид, ки дар ҷавоби он газал шояд, ки дар бадеҳа аз барои он ҷавони раққос газале тавон гуфт. Аз барои нисори муқаддамаш лаолини обдор тавон суфт. Ҳануз он ҷавон аз рақс фориғ нашуда буд, ки он газал ба итмом расид. Матлааш ин аст:

*Ба рақс гарм чу гардид сарви маҳваши ман,
Зя боли домани у даргирифт оташи ман.*

Чун он ҷавон аз рақс фориғ гардид, он газал ба арзи аҳли маҷлис расид ва ба нисори таҳсин ва туҳаф /туҳфа/ офарин музайян гардид. Яке аз дӯстоне, ки ҳамвора дар садади /қасд/ иштиҳори ҳиссиети ин ҳақир дар мақом изҳори қобилияти ин фақир буд, гуфт, ки фалони илми мусиқиро бағоят хуб медонад ва газалро дар ниҳоят марғуби мехонад. Ҳуззори маҷлис, ки ин шуниданд, муболиға аз ҳад дар гузарониданд. Ноиро фармуданд, ки найро соз кард. Чун ҷавони Ной фасле навохт, ба ин камина пардохт ва гуфт: “Чаро намехонед ва фақиронро мустафид намегардонед?”.

Гуфтам: Эй сарви сарафроз ва эй ёри дилнавоз! Ҳарчанд бар саҳифаи хотир мулоҳиза менамоям ва ҷашм бар ҷаридан ботин мекушоям, нақши як байт, балки як ҳарфи марқум намемам! Табассум намуд ва гуфт:

Шуморо, ки қувват ва қудрат дар он мартаба бошад, ки газале бадон гарроӣ ва шеър бадон раъноӣ дар бадеҳа тавонед гуфт. Чӣ эҳтиёҷ ба шеър дигаре доред? Чун ин қавл ба гуши ман расид, дари мабдаъи фаъ бар руи ман кушод ва ин саво—

неҳи гайбӣ руи дод. Гуфтам, ки най бардор ва огоз кардам, ки /байт/:

*Ушқро зи сози ту ҳоли дигар шавад
Чун най бари ба сӯи даҳон найшакар шавад.
Чоно, мэн он наям, ки бинолам зи дасти ту,
Сурӯҳро ту най агарам дар ҷитар шавад.
Хоҳам, ки баъли марг дамид най зи турбиятам,
Бошад, ки ҳамнафас ба ту, эй симбар шавад.
З—он най наёварам ба даҳон к—оташи дилам,
Афтад ба ноӣу оташи мэн тезтар шавад
Бар ман гирифт нест, ки афгон кунам, вале,
Тарсам зи парда рози ниҳонам бадар шавад.
З—ин сон, ки ҳамламан лаби лаъли ту бинамаш,
Охир ба най ду даст маро дар камар шавад.
Эй, Восифя ба нолаву афгон дигар чунин,
Ной ба кун у ки кассро хабар шавад.*

Чавоне, ки саромеди чавонони он маҳфил буд, нисбати дигарон буй мисли нисбати кавокаб ба офтоб менамуд. Уро Шоҳқосим мегуфтанд. Ба ин сӯхтаи зор, мисли нуру нор ва нашъан ақдор дар омеҳт ва аз хуққай лаъли нушин ҷавохир завоҳири таърифу таҳсин бар минассан офарин рехт. Чун аҳли маҷлис хотири он нозаниро ба таърифи ин каминан ҳазин монд ефтанд, дар водии ситониш ва таъриф камоянбағӣ /сазвор/ шинофтанд.

Ба гайр аз маҳфилҳои тасвир ефта Восифя аз шухрати ҳофизони дигари замонаш низ баъзе маълумотҳо дарҷ кардааст. Масалан, онди Мири Шонатарош у навиштааст, ки марди машҳур буд, савте баста буд дар оҳанги “Ироқ”. Қариб ба ҳазор кас ҷамъ шуда буд ва он савтро мегуфтанд ва ба ҷониби Сарӣ хисбон мутаваҷҷъ буданд ва ҳар кас бо эшон ҳамроҳ мешуд...

Мири Шонатарош, ин касиби ҳунарманд, савтро дар ҳолати таҳлука, дар соатҳои қатли пайравони маъҷаби сунӣ аз тарафи қизилбошҳо эҷод карда буд⁷⁷.

⁷⁷ Восифя. Бадосъ ул-вақосъ, ҷиғоби 2, саҳ 1062.

ОЁ МАҚОМҲО ИВАЗ ШУДАНД?

“Шашмақом” мероси мусиқии халқи тоҷик буда, доир ба ин санъат тадқиқотҳои зиёде гузаронидаанд. Ҳар як тадқиқотчи онли “Шашмақом” ё худ мақомҳои алоҳидаи он изҳори ақида намуда, фикрҳои гуногун рондааст. Аксари онҳо, аз ҷумла дар “Энсиклопедияи советии тоҷик”, навиштаанд, ки “доираи дувоздаҳмақом” “бишқаст”—у ба ҷои он тадриҷан доираи наву мухтасар “Шашмақом” таъшақкул ёфт. Ин таъшақкул аз асри 17 оғоз гардида, дар охири асри 18 ва аввали асри XIX анҷом ёфта ба ҷои 114 суруду оҳанги доираи “Дувоздаҳмақом” 252 оҳангу таронаи “Шашмақом” ба вуҷуд омад. Мавзӯҳои аслии “Шашмақом” аз “Дувоздаҳмақом” гирифта шудаанд, ки онҳо дар шакли иваз намудани мавқеъ фароҳам омадаанд ва ҳоказо.

Аз ин навиштаҳо бармеояд, ки “Дувоздаҳмақом” вуҷуд дошт, баъд ин ном аз байн рафта, ҷояшро ба “Шашмақом” гузошт.

Дар саҳифаҳои матбуоти даврҳои ҳам ҷунин фикрҳо ҷой ёфтаанд. Масалан, дар саҳифаи “Садои мардум” /13 май 2000/ мақолаи У.Назир зери сарлавҳаи “Заминаҳои “Шашмақом”” бо ҷунин ҷумла оғоз ёфтааст: “Дувоздаҳмақом” бо мурури замон ба “Шашмақом” таъдил ёфт ... Дар китоби “Мероси ниёгон” мо ҳам навишта будем, ки “Дувоздаҳмақом” ба “Шашмақом” иваз шудааст”.

12 моҳи май соли 2000 қарори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Раҳмонов дар бораи васеъ паҳн намудани санъати классикии “Шашмақом” ҷоп шуд. Ин қарор на танҳо санъатшиносон, балки олимони низ водор намуд, ки ба таърихи “Шашмақом” ва рисолаҳои мусиқии дар асрҳои гузашта таълиф ёфта, бори дигар назар андозанд. Дар китоби номбурдаи худ мо роҷе ба ин рисолаҳо, ки дар китобхона, архив ва музейҳои Афғонистону Ҳиндустон маҳфузанд /аз ҷумла дар Кашмир/ суҳан рондаем.

Ҳоло мақсад гузоштаме, ки ба маълумотҳои ин рисолаҳо роҷеъ ба “Дувоздаҳмақом” ва “Шашмақом” бори дигар баргашта, хулосабарорӣ намоем.

Дар архиви миллии Ислонии Афғонистон рисолаи мусиқӣ бо нӯҳ номгӯй китобҳои гуногунмазмунӣ таърихӣ дар як

* А.Мухторов. Мероси ниёгон, Душанбе, 1999, с.102.

чид муқовабандя шуда, чунин ном дорад⁷. “Дар доништани дувоздаҳмақом, бистучаҳор шӯъба ва шаш овоз” Рисолаи мазкур ба назм навишта шуда, бо қасидан ба амири Бухоро Ҳайдар /1800–1825/ бахшида хатм мешавад. Аз ин хулоса мебар **PDF Compressor Free Version** ибтидои асри XIX дар Бухоро навишта шудааст. Мутаассифона, муаллифи рисола номашро нагузоштааст.

“Рисолаи мусиқя”-и дигар аз ҳамин архив, мазмунан ниҳоят бой ва ҷалиб мебошад. Ин асар низ дар асри XIX тартиб ёфтааст /е худ руйнавис шудааст/. Нисбати дувоздаҳмақом дар ин рисола омадааст. “Маҷмуъи дувоздаҳмақом бадин навъ, ки ҳар кадом аз мақом ва шӯъбаи он дараҷаи вақту ҳузури кадом табақа ва тоифа бихонанд ё бинавозанд, хосияти табияти ҳар мақом чист?”.

Тағиротҳои ба мақомҳо дохил шударо дахл намуда, муаллифи рисола навиштааст: “Ҳарчя қарор додаанд дувоздаҳмақом, бистучаҳор шӯъба ва шаш овоза берун нахоҳанд буд. Чун аз ҳар мақоме ду шӯъба ”

Муддати мадид аз таснифи эшон бар ин ваҷҳ буд, то Ҳочасафиаддин Абдулмуъмин, Устод Аля Рухпарвар ва Маълано Ҳасани Гурия ҳафтдаҳ баҳр қарор додаанд: 1. Дуяк; 2. Уфар; 3. Рух; 4. Мухаммас; 5. Чаҳорзарб; 6. Даври Шоҳя; 7. Дурафшон; 8. Фохтазарб; 9. Ҳампар; 10. Шоҳя; 11. Туркизарб; 12. Таркизарб; 13. Нимсақил; 14. Сақил; 15. Даври Ҳаҷр; 16. Ҳафиф; 17. Равоня.

Аммо баъди чанд усули дигар ба мурури айёми мазид шуда, ки дохили ҳафтдаҳбаҳр нест. мисли зарб ул-мулук, ки таснифи мутааххирин аст ва зарбул усул, ки нодирул асри устод Султон Муҳаммади Мунавваря вазъ карда ва ҷаид пештар ва мувофиқи он баста, дар панҷ қисм аст: Даври қадим, Даври асл, Даври самоъ, Даври Ҳиндия ва Нимдавр.

Аз маълумоти “Нухсан Ҳумоюнй” ва иқтибоси мазкур бармеояд, ки мақом, шӯъба, овоз ва баҳри “Шашмақом” дар асрҳои XVI низ вуҷуд доштанд. Аз ин сабаб, мо гуфта наметавонем, ки “Шашмақом” дар нимаи дувуми асри 18 таҷаҷҷул ёфтааст /Нигаред: Азизова Ф. “Шашмақом”-и ба номи Ф. Шаҳобов. Душанбе, 2000, с.7/.

Дар “Фарҳанги забони тоҷикя” номи нағмаҳои ҳафтдаҳгонаи мусиқии классикя ба чунин низом омадааст: 1. Мухаммас; 2. Туризарб; 3. Дуяк; 4. Сақил; 5. Сақили калон; 6. Ҳафиф; 7. Чорзарб; 8. Дурафшон; 9. Миатайн; 10. Зарбулфатҳ;

⁷ Муфассал дивр ба ин ду рисолаи мусиқя нигаред: Мухторов А. Мероси шигон, с.103.

11. Усули Фохта; 12. Чанбар; 13. Нимсақил; 14. Азфар; 15. Арсад; 16. Рамал; 17. Ҳазач.

Вақтоки дар бораи Дувоздаҳ мақом сухан меравад, як масъала моро водор менамояд, ки ба ин истилоҳ чун мақомҳои ба “Шашмақом” таъдид ёфта назар накунем. Мисолҳои бодӣ дар ин ҳуҷҷат аст. Мо бояд ба инобат гирем, ки тартибдихандагони асарӣ пураарзиши “Шашмақом” Б.Файзуллоев, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов, муҳаррири асар — мушқашинос В.М.Беляев, ховаршиноси маъруфи рус Е.М.Бертельс дар пешгӯфторҳои худ аз Дувоздаҳмақом ӯде накардаанд.

Устод Садриддин Айни оиди ин ду истилоҳи мусиқӣ навиштаанд: “Аз тарафи кадом халқ ё кадом кас ва дар кадом аср эҷод карда шудани “Шашмақом”—ро муайян кардан тадқиқоти илмӣ ва таърихи бисёреро талаб мекунад. Аммо ҳамина қадараш маълум аст, ки “Шашмақом”—и мо бо “Дувоздаҳмақом”—и Эрон ва Ҳиндустон алоқаманд аст. Муштарак будани бештарин номҳои ҳавоҳое, ки дар комплекти “Шашмақом” ва “Дувоздаҳмақом” дохиланд, ин алоқаро нишон медиҳад”. /С.Айни. Асарҳо, ҷ. II, Душанбе, 1964, с.405/.

Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки С.Айни вучуд доштани “Дувозмақом” ва таъсири онро ба “Шашмақом” инкор накарда, онро моли Эронӣ Ҳиндустон шуморидааст. Чунин ба назар мерасад, ки ба муаллифони номбурдан “Шашмақом” ва устод С.Айни рисолаҳои мусиқии асрҳои мухталиф дастрас набуданд. Чунки ин рисолаҳо бештар дар захираҳои гаронбаҳои Ҳиндустон махфӯз буда, ҳеҷ кадоми онҳо ба чоп омода нагаштаанд.

Бояд таъкид намоем, ки дар рисолаҳои мусиқии иқтибоси шуда ва онҳое, ки аз пешӣ назари мо гузаштаанд, истилоҳи “Шашмақом” зикр наёфтааст. Масалан, дар “Нусхаи Ҳумоюнӣ”, чуноне ки иқтибоси шуда, истилоҳи “Шашовоза” омадааст.

Ҳоло дар ин бора ба рисолаи дигарӣ мусиқӣ муроҷиат менамоем, ки “Илми мусиқӣ” ном дошта, дар китобхонаи Институти Осиеии шаҳри Сринагари Кашмир махфӯз аст.

“Дар шарҳи таркиби шашруй ва шаш тавру тул ва арзи вусъати тол /парешон/ ва қисмати савту оҳанг ва омезиши рангҳои мақомҳо, шӯъбаҳои яқдигар, ҳақиқат дар омалу ба-ромади нафас, ки чигуна бояд гирифт, мӯҷиби /бонси/ тафсили муфассали “қор”, “қавл”, “савт”, “амал”, “сарбанд” ва “пешрав”.

Муаллифи гумном ба ҳар кадом аз ин истилоҳҳои мусиқӣ истода гузашта, онҳоро чунин маънидод кардааст: Кор — оғро гуянд, ки як байт дар таркиби нағма оранд ва ду парда пасту баланд савт бигиранд. Қавл — оғро гуянд, ки рубоиро дар тарона оранд ба се парда, ҳаргоҳ байтро низ дарҷ намоянд, оғро “боргир” мегуянд, дар сурате, ки садои “зулхума”, ки миёни хона муқаррар аст, тараннум созанд.

Савт — оғро гуянд: сарномаи рубоӣ то фарди байт бошад, аввал нақарот тараннум оранд, баъди он абёт.

Амал — оғро гуянд: аввал абётро дар тараннуми таркиб диҳанд, минбаъд дар миёнхонаи абёт нақаротро дар тарона ороиш диҳанд. Баъд аз он боз ба абёт дар тараннум биёлоянд.

Агар чунон, ки сарбанди абёт — нақарот, дар миёнаи абёт охирионаи абёт ҳам нақарот меконанд, оғро савтулаамал хонанд.

Сарбанд — оғро гуянд, ки хонандаи нағма вақти тараннум ҳар мақомро, ки баргирад, аввал савту садои овози шубаҷот, ки банд-банди мақом бошад, ба се пардаву шаш овоз қоим бигиранд.

Мақомот /ро/ пасу пеш низ ба муъшизбаҷот бо овоз ороиш диҳад ва адо намояд. Хумору мастии мақомро бар дӯш савор кунад, аз чашм берун кашад, рангҳоро ба дарди ширинии чигар бирезад. Баъд аз он дар назмҳои дарояд, ки нағмаи дилфиреб дар хотири шунавандагон ҷой хоҳад гирифт.

Пешрав — оғро гуянд, ки навозандаи созо баъди адои таркиби сарбанди гуянда ҳамон таркибро ба ҳамон тавр созанд, созандагӣ кунад, то аз сузи он ҳуши мустаъмеон /шувандгон/ қавӣ гардад, маҳфилро гарм кунад. Тулу арзи хондани назм дар хотир дошта, ки чигуна зароботи /усулҳои/ рубоӣ, рафтори усул ба ранг гирад, аввал ҳаёлҳои сангин, ки бовусъат бошад, пироиш диҳанд ва созо мувофиқ бинавозанд.

Аз ин маълумотҳо равшану возеҳ мешавад, ки зерин истилоҳи шашовоза кадом масъалаҳои мусиқӣ ба назар дошта мешудааст. Чунон, ки дар боло зикр ёфт Мутрибии Самарқандӣ, ки худ ҳофиз ва навозандаи мумтоз буд, аз устодаш таълим гирифтааст, ки ҳар як ҳофиз бояд аз илму амали ин фан соҳибвукуф бошад. У навиштааст: “Агар шамъае дар ҳузури бандгон аз амалиёти ин илм зоҳир созанд, бо ин навъ, ки нақш ё амалӣ, ё қавлӣ, ё савтӣ ё пешравӣ гуянд, то бандгони мо мустафид шаванд, банд нахоҳад буд”. /Нусхаи зебои ҷаҳонگیرӣ, с.296/. Бо иборати дигар ҳофиз бояд ҳамаи қонунҳои сурудхониро аз худ намуда, ҳангоми иҷрои мақомҳо ба онҳо риоя намояд.

Акнун бояд донем, ки ба бистучаҳор шӯба кадом мақомҳои классикӣ дохил мешаванд. Дар фарҳанги олими Эрон Муъин омадааст, ки шӯъбаро ба сиеқи /тартиби/ арабӣ сохтаанд. **PDF Compressor Free Version** Ин мақом доранд: 1. Дутоҳ. 2. Сетоҳ. 3. Чаҳоргоҳ. 4. Панҷгоҳ. 5. Аштира. 6. Наврузи араб. 7. Наврузи хоро. 8. Наврузи Бағтя. 9. Моҳур. 10. Ҳисор. 11. Наҳфат. 12. Гизол. 13. Авҷ. 14. Нағрез. 15. Мубарқаъ. 16. Ракаб. 17. Сабо. 18. Хумоюн. 19. Зовалӣ. 20. Исфаҳонак. 21. Руи Ирок. 22. Ниҳованд. 23. Фавзӣ. 24. Муҳайяр.

Чуноне, ки дида мешавад, мувофиқи навиштаҳои устод С. Айня, дар ин ҷо алоқамандии мусиқии тоҷик бо Эрону Ҳиндустон мушоҳида мешавад. Инчунин аз навиштаҳои болоӣ бармеояд, ки истилоҳи “Шашмақом” дар асри ХХ пайдо шуда бошад ҳам, дар амал ҳамаи мақомҳои таърихӣ халқи тоҷик—дувоздамақом, бистучаҳор шӯъба ва шаш овозро дарбар гирифтааст. Ҳеҷ як аз ин мақомҳо дигарашро иваз накардааст. Мақомҳои нав ба нав ба ин мақомҳо мешаванд, вале номи “Шашмақом” дигар намешавад. Танҳо ин масъала тадқиқоти махсуси мутахассисонро витизор аст. Барои чунин тадқиқот даставвал бояд рисолаҳои мусиқии дар мамлакатҳои ҳамсоя маҳфиз буда, омӯхта шаванд. Баъзе аз он арзиши онро доранд, ки ба ҷоп омода гардад.

/Аз руи инсоф бояд қайд карда гузарем, ки дар рисолаҳои мусиқии аз назари камина гузашта, номҳои “Ҳаштмақом” ва “Даҳмақом” зикр набфтаанд/.

Дар хотима аз рисолаи мусиқии дар Кобул маҳфуз буда, шеъри зеринро манзури хонандагон мегардонем. Дар он муаллиф аз номи Хоча Буалӣ Сино мақомҳои мусиқӣ ва вақти сурудани онҳоро ба назм кашидааст.

*Аҳли давлат чу ишратогозанд.
Саҳаргаҳ ба Зангулас созанд.
Фараҳифзоост хуш мақоми Ирок,
Ҷоштгаҳ дар Суруд пардозанд.
Пардаи дилкаши Ҳусайниро,
То ба як посу ним бинвозанд.
Чун Наворо давои ҷон хонанд,
То бадуним пос пардозанд.
Пас ба пешин ба пардан Ушшоқ,
Сар ба лавҳу нишот бифарозанд,
То ба се пос Бусалик бихон,
Ҳар яке хуш ба ийш пардозанд.*

Аспи ишрат, ки бо дили шибҳо,
Сун роҳи Ҳичоз пуртозанд.
Рост гуям, ки рост вақти хуш аст,
Аввали хуфтан мақом пардозанд.
То баста поси Кучаки дилҳо,
Ба тариқи мақом бинвозанд.
Чун Раҳовӣ қунади охири пос,
Мутрибоне, ки комили розанд.
Буаля карда назм парда ба вақт,
Ба қасоне, ки маҳрами розанд.

МАВЛОНО МУҲАММАДИ ПАРҒАҲӢ

Дар ҳуҷҷатҳои аз кӯҳи Муғи ноҳияи Айнӣ пайдо шуда кушкӣ Абарғар зикр ёфтааст. Олимон исбот кардаанд, ки дар баъзе асноди дигари асримиёнагӣ ин ном ба шакли Парғар ҳам навишта мешуд. Аҳолии маҳаллӣ ҳам ин истилоҳи ҷутрофино ба шакли Парғар ё Фалғар менависад ва талаффуз мекунад.

Парғар /ё Фалғар/ як қисми кӯҳистони тоҷик мебошад. Кӯҳистонро аз ҷануб қаторкӯҳи Ҳисор маҳдуд кардааст. Дар самти шарқ ҳудуди Кӯҳистон то болооби Зарафшону Ягноб /кӯҳсори Кук-Су/, дар самти ғарб то дарси Вору /ё худ Кипут-Даре/ рафта мерасад. Ҳудуди ғарбии кӯҳистон бо қалъа муқаррар гардидааст, ки дар қарибии якҷавии оби Зарафшону Кипут-Даре воқеъ гардидааст. Ин қалъа – “Қалъаи Даҳанаи Фалғал” ном дорад. Олимон тахмин кардаанд, ки дар асрҳои VII–X сарҳади Парғар ва Панҷакент маҳз аз ҳамин ҷо мегузашт.

Фалғар дар шарқ бо рустои Масчоҳ, ки низ ба Кӯҳистон дохил мешавад, ҳамҳудуд буд. Дар асрҳои XV–XVI сарҳади байни Фалғару Масчоҳ аз поёнтарии деҳаи Оббурдони Масчоҳ мегузашт. Дар ин бора Зухуриддин Бобур Мирзо /1483–1530/ дар асараш “Бобурнома” маълумоти муфид овардааст.

Фалғару Масчоҳ ба якҷанд бегӣгарӣ тақсим шуда, онҳо байни худ мубориза мебуданд. Дар асрҳои XVI – ибтидои XX Кӯҳистон гоҳ-гоҳ аз вилояти марказии Мовароуннаҳр ҷудо шуда, дар пан истиқлол мешуд. Вале ин истиқлоли кӯтоҳмуддат ва муваққатӣ буд. Зеро давлатҳои пуرزӯри ҳамсоя аз самти ҷануб /Ҳисор/, ғарб /Самарқанд/ ё ҷануб /Уроғешша/ онро забт намуда ба мулки худ ҳамроҳ мекарданд.

Кухистон дар баландкӯҳ ҷойгир буда, замини кишт кам дошт, касбу касибии барои шаҳрҳои асримиёна хос, дар ин ҳудуд камтар буданд.

Баъзан дар асрҳои гуногун Фалгару Масҷоҳ дар ҳаёти сиёсии мардуми Осиёи Миёна мақоми хосро доро буд. Дар Кухистон тартиботи сиёсии нав, ки баъд аз ҳукмрон гаштани сулолаҳои нав ҷорӣ мешуд, дертар мепояд. Ҳуд тартиботи нав нисбат ба дигар ноҳияҳои қисми ҳамворӣ, дар ин ҷо дертар ҷорӣ мегардид. Масалан, баъд аз ҳокимони судро шикаст додани арабҳо дар Кухистон нисбат ба дигар ҷойҳои Осиёи Миёна, тарзи идоракунии пешина, забон ва дини қадиман сугдиён дар ин ҷо боқӣ монданд.

Мисоли дигар. Дар ибтидои асри XVI, вақтоки Шайбонихон ба Мовароуннаҳр ҳамла карда ба ҳукмронии Темуриён завоҷ овард, Бобур Мирзо маҳз дар Кухистон паноҳ ёфта, тартиби кӯҳнаро нигоҳ дошт ва аз ин ҷо борҳо қасди ишғоли Самарқанд карда буд. Дар навбати худ, таърих ва таърихи тамаддуни Кухистон аз ҷанҷи ҷиҳад нисбат ба таърихи мулкҳои дигар ҷолибтар аст. Ин ҳам бошад дар инҷо ҳаёт ба сар бурдани устоҳои моҳири хати рӯи санҷо мебошад. Дар рӯи санҷои сари роҳ, шаҳро, қайроқсанҷои рӯи қабру мазорҳо онҳо ҷунун хушхат ва зебо хатҳо боқӣ гузоштаанд, ки бинандаро дар ҳайрат мегузорад. Аҳамияти беназир доштани ин катибаҳо дар таърихи натавонҳои Кухистон, балки халқҳои Осиёи Миёна борҳо таъкид шудааст⁹⁰.

Хаттотони Фалгару Масҷоҳ аз табақаи пешқадам ва бомаърифати мардуми Кухистон буданд, дар инкишофи ҳаёти маънавии мардуми ин диёр ва умуман Осиёи Миёна саҳми босазое гузоштаанд. Кухистониён мактаби олии хаттотӣ доштанд. Онҳо дар дасти олимони ҳамватани худ ба камол расидаанд. Чунки хаттотӣ танҳо як соҳаи дониши донишмандони Масҷоҳу Фалгар буд. Дар санҷои рӯи қабр хаттотон номи олимони зиёдеро сабт кардаанд.

Аз ҷумла 14 нафар аз фавтидагони асрҳои XV–XVI пеш аз номашон “Мавлоно” номида шудаанд. Ғайр аз ин падари 7 нафари онҳо низ ба унвони олимӣ соҳиб будаанд. Мебоҷд таваққур дод, ки ин 21 нафар мавлонои Кухистонӣ ҳануз ҳамаи онҳое нестанд, ки дар асрҳои мазкур ҳаёт ба сар бурда обурӯ пайдо карда буданд. Чунки на ҳамаи катибаҳои /хатҳои

⁹⁰ Муфассал доир ба катибаҳои Кухистон нигаред: Мухтаров А. Эпиграфикае—ские памятники Кухистана /XI–XIX вв/. Душанбе, кн.1, 1978; кн.2, 1979. Боя Асрори Кухистони Сугд. Душанбе, 1974, с.93–138.

руи санги/ қабрҳои онҳо то замони мо омада расидааст. Мо қисми ночизи онро дастрас ва тадқиқ кардаем⁸¹.

Яке аз чунин олимони ҳамин асрҳо Мавлоно Муҳаммади Паргаря буд. Дар бораи 21 нафар мавлоноӣ дар рӯи сангҳо сабт гашта мо ба ғайр аз ному унвони онҳо, маълумоти тарҷимай ҳоли надорем. Вале дар бораи Мавлоно Муҳаммади Паргаря асарҳои маъруфи муаллифони асри XVI баъзе маълумотҳо овардаанд.

Бобур Мирзо дар асари худ "Бобурнома" навиштааст, ки ҳангоми дар вилояти Синди Ҳиндустон буданаш дар соҳили дарё маскан гирифтём. Сарбозон машғули тайёр кардани хуроки буданду мо май менушидем. Мулло Муҳаммад Паргаря ҳикояти зиёди таърихӣ мекард ва ҳатто аз ҳад зиёд пургӯя ҳам кард⁸². Шахси дигар, ки Мулло Шамс ном дошт, низ пургӯя мекард, нақлро сар карда то бегоҳ онро тамои карда наме-тавонист⁸³. Дар матни узбекии "Бобурнома" номи макони маскан гирифта, майнӯшӣ кардани Бобур каме дигаргун та-свир ёфтааст/.

Аз ин маълумоти мухтасари Бобур хулоса мешавад, ки Мулло Муҳаммад Паргаря ҳамсафар ва ҳамнишастӣ подшоҳ шуда, дар забт кардани Афғонистону Ҳиндустон аз тарафи Бобур Мирзо ширкат дошт.

Саволе пеш меояд, ки аз қадом вақт ӯ бо Бобур унс гирифтааст. Аз рӯи мушоҳидаҳои мо Бобур дар болооби За-рафшон, яъне Қӯхистони тоҷик, борҳо сафар карда, муддате дар онҳо истиқомат ҳам дошт. Яке аз сафарҳои ӯ соли 917 ҳиҷрия /1511–1512/ сураи гирифта буд. Дар ин бора чӣ дар асари ӯ "Бобурнома" ва чӣ дар санги сари роҳ, ки онди он Бобур хабар расонидааст, маълумоти муфид зикр ёфтааст. Тахмин кардан мумкин, ки дар яке аз сафарҳои худ ба Паргар Бобур бо Мулло Муҳаммади Паргаря ҳамсуҳбат шуда, уро, чун шахси аҳли савод, ҳамроҳаш бурдааст. Аз баски эшон аз зод-гоҳя худ берун рафта буд, аз рӯи одати асримененагя, ба исми хоси ӯ нисбаи "Паргаря" ҳамроҳ мешавад. Аз нисба маълум мегардад, ки Мулло Муҳаммад аз Паргар аст.

Аҳли савод будани эшон аз унвони "Мулло" доштани ӯ маълум аст. Ғайр аз ин Мулло Муҳаммади Паргаря дар солҳои бо Бобур гузаронидааш дониши худро тақмил дода, ба

⁸¹ Онди ҳагтотон ва олимони асрҳои XV–XVI Қӯхистон нигаред: Мухторов А. Неизвестные матчи́нские каллиграфы и поэты эпохи Джами, сбор. Абду-рахмоня Чоий, Душанбе, 1973, с.177–195.

⁸² Бобур. Бобурнама. Записи Бобура. Ташкент, 1958, с.297.

⁸³ Захириддин Муҳаммад Бобур, Бобурнома. Тошкент, 1989, с.234.

дараҷаи баланди илми замонаш расида, соҳиби унвони "Мавлоно" гаштааст.

Ба ғайр аз навиштаҳои Бобур маълумотҳои Восифӣ дар бораи Мавлоно Муҳаммади Паргаря ҷолибанд. Онҳо дар Самарқанд бо ҳам дучор шудаанд. Соли ба Самарқанд омадани Восифӣ ба Самарқанд ба моҳи сафари соли 918 ҳиҷрия /моҳи апрели соли 1512/. Дар ин шаҳр ӯ то моҳи ҳут зиндагӣ кардааст /аз 20 феврал то 20 марти 1513/⁸⁴. Дар чунин муддати кӯтоҳ Восифӣ дар ҳузури бузургони Самарқанд бо Мавлоно Муҳаммади Паргаря дучор омада уро чунин сифат кардааст: "Мавлоно Муҳаммади Паргаря, ки яке аз афозили саромади Самарқанд буд"⁸⁵.

Муаллифи дигари асри XVI Каюл Рам, ки дар замони Акбар подшоҳ /1556–1605/ асари худро бо номи "Тазкират-ул-умаро" навиштааст, низ аз Мавлоно Муҳаммади Паргаря ёд намуда навиштааст. Дар замони Хумоюн подшоҳ /1530–1556/ Мавлоно Муҳаммади Паргаря ва Мавлоно Ҷалоладдини Татавий "аз уламо ва фозили аср" буданд⁸⁶.

Тадқиқотчии мероси Восифӣ профессор Болдырев А.И. нисбаи олимро саҳеҳ хонда натавониста уро чунин ифода кардааст: "Мавлана Муҳаммад П-р-г-ли"⁸⁷. Дар инҷо эҳтиёткории тадқиқотчӣ мушоҳида мешавад. Чунки эшон аз номи Паргаря Тоҷикистон огоҳ набуда, барои дигар навъ хондани он ҷуръат накардааст. Сабаб он аст хондани номҳои ҷуғрофие, ки бо алифбой арабӣ навишта шудаанд, мушкилие доранд.

Аз маълумоти мухтасари Восифӣ бармеояд, ки Мавлоно Муҳаммади Паргаря баъд аз шикастаи Бобур Мирзо дар назди Ғиҷдувон ва фирори охирини ӯ аз Мовароуннаҳр, дар Самарқанд буда,⁸⁸ дар ин шаҳр ӯ чун олим обурӯи калон доштааст. Бесабаб нест, ки Восифӣ дар як муддати кӯтоҳи ошони худ бо Мавлоно Муҳаммади Паргаря, уро омӯхта, имтиҳон намуда, баҳои баланд дода "саромади афозили Самарқанд" номидаст.

⁸⁴ Болдырев А.И. Зайнабдин Восифӣ. Таджикский писатель XVI в. /Опыт творческой биографии/, Душанбе, 1989, с.105.

⁸⁵ Зайнабдин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ ул-вақоъ. М., 1961, ҷилди I, с.64.

⁸⁶ Нусхаи ғитонии асари маъкур дар китобхонаи маълуми шаҳри Калкитан Ҳиндустон маҳфуз буд, мо онро соли 1986 истифода намуда будем.

⁸⁷ Болдырев А.И. Асари номбурда, с.110.

⁸⁸ Оини шикастаи Бобур Мирзо соли 1512 дар назди Ғиҷдувон ва ҳалок шудани сарлашқари Эрон Наҷми Соғий нигаред: Мухтаров А. Была ли четвертая попытка взятия Самарканда Бобуром? Известия АН Тадж. ССР. Востоковедение, история, филология, 1990, №3, с.22–27.

Шояд Бобур Мирзо, ки пеш аз ин ҳодисаи мудҳиш се навбат Самарқандро ишғол намуда буд, бо Мавлоно Муҳаммади Паргаря нишасту хез намуда, уро чун олим эътироф карда бошад. Тахмин метавон кард, ки шиносоии онҳо солҳои сарсонии Бобур дар болооби Зарафшон, алаҳусус дар Паргаря ба амал омадааст. Самарқанд илома ёфтааст. Муносибати онҳо то ба дараҷае расидааст, ки дар солҳои ишғоли Ҳиндустон ин олим, бо амри Бобур ғ худ бо хоҳиши ӯ, ҳамнашаст ва ҳамсӯхбати подшоҳ мешавад.

Дар Паргар Муҳаммади ҷавон ба сифати мулло шинохта шуда бошад, дар Самарқанд ӯ ба камол расида, ба сафи наганҳо афозили ин шахр, балки ба яке аз сарварони онҳо расидааст. Баъд аз вафоти Бобур Мирзо /соли 1530/ ба сари давлат писараш Ҳумоюн (1530–1556) нишаст. Дар дарбори писари Бобур ҳам ба боварии сазовор гашта буд. Бинобар он ӯ бо Ҳумоюн низ ҳамнишаст ва ҳамсафар шуда, яке аз наздиктарин шахсони подшоҳ мегардад. Дар ин бора маълумотҳои Мирзо Муҳаммад Ҳайдар гувоҳӣ медиҳад. Ӯ дар асараш "Таърихи Рашидия" нисбати Мавлоно Муҳаммади Паргаря якҷанд маълумотҳои муфид зикр намудааст.

Восифия бо Мавлоно Муҳаммади Паргаря соли 1512 ҳамсӯхбат шуда буд. Мирзо Ҳайдар бо ӯ баъд аз 25 соли сӯхбати онҳо воқеаро тасвир намуда ин олимро, мисли Восифия, марди соҳибмаълумот номида аст. Аммо рафтору кирдори Мавлонои мазкур, муносибати ӯ бо Ҳумоюн подшоҳ ба Мирзо Ҳайдар писанд наомада, аз ин хотир муаллиф муносибати Мавлоно Муҳаммади Паргариро бо подшоҳи Ҳиндустон ба таври худ тасвир кардааст⁸⁹.

Воқеаҳои зикрнамудан Мирзо Ҳайдар чунинанд: Дар Қошгар шахси ориф Маҳмуди Нурон иқомат дошт. Уро Бобур чун пири иршод эътироф мекард. Баъд аз вафоти Бобур Маҳмуди Нурон чун арзи эътиром, ғ худ фотиҳахонӣ ба Ҳиндустон, ба назди писари ӯ Ҳумоюн меравад. Дар ҳамин асно пири дигар ки Шайх Пул ном дошт, дар дарбори Ҳумоюн ҳозир гашта, бо Мавлоно Муҳаммади Паргаря ҳамзабон мешавад ва бар зидди Маҳмуди Нурон амал мекунанд. Ҳумоюн амалиёти онҳоро манъ накард. Бинобар он Маҳмуди Нурон аз Ҳумоюн ранҷида ба шаҳри Лоҳур, ба назди писари дигари Бобур – Мирзо Комрон меояд. Азбаски Мирзо Ҳайдар ва падари ӯ муриди Маҳмуди Нурон буданд, муносибати Шайх

⁸⁹ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Таърихи Рашидия. с.503–504, 588.

Пул⁹⁰ ва Мавлоно Муҳаммади Паргаря аз тарафи у маҳкум карда шудааст.

Мирзо Ҳайдар нақлашро дар бораи Маҳмуди Нурон давом дода чунин шохидя додааст: Хангоми дар ҳузури Мирзо Комрон ва Маҳмуди Нури буданаш Ҳумоюн подшоҳ ба назди номбурдагон мавлоно Муҳаммади Паргариро бо номаи махсус равои кард. Дар ҳамин асно Маҳмуди Нурон сабабҳои норозия гашта ба назди Комрон баргаштанашро нақл карда медиҳад. Баъд аз ин нақл Мавлоно Муҳаммади Паргаря гуе оби дида карда аз Маҳмуди Нурон узр мепурсад ва хоҳиш мекунад, ки у ба Ҳумоюн подшоҳ мактуби ҷавобия нависад.

Ин эпизод шохиди медиҳад, ки Мавлоно Муҳаммади Паргаря яке аз мардонии боваринок ва донишмандии дарбории Ҳумоюн подшоҳ дар Ҳиндустон буд.

Мирзо Ҳайдар солҳои охири ҳаёти Ҳумоюн подшоҳро /1530-1556/ тасвир намуда ба у баҳои баланд дода чун ба марди шучоъ, дар задухӯрдҳои ҷасур, сахй ва ҳоказо баҳо дода, илова кардааст, ки дар охири ҳукмронияш ба кори ношоём, яъне напъамандия шугл пайдо карда буд. Сабабгори ин хулқ атвори ба подшоҳ нораво мардонии разили атрофияни у буданд. Яке аз онҳо гуе Мавлоно Муҳаммади Паргаря буд.

Аз ин маълумот бармеояд, ки Мирзо Ҳайдар бо сабаби ба назари хунук муносибат кардани Ҳумоюн ва Мавлоно Муҳаммад Паргаря ба пири у Маҳмуди Нурон, то охири норозия монда Мавлоно мазкурро таҳқир мекард.

Сарфи назар аз ин навъ муносибат ба Мавлоно Муҳаммади Паргаря, аз навиштаҳои Бобур, Восифия ва Мирзо Ҳайдар чунин хулосаҳо ҳосил мешавад.

Мавлоно Муҳаммади Паргаря дар Паргар солҳои 80-ми асри XV ба дунё омада, яке аз донишмандони замону макони худ ном бароварда буд. Барон чунин хулоса шохидии Восифия далолат мекунад. Маълум мешавад, ки у барон давом додани таҳсили илм дар чоряки охири асри XV ба Самарқанд омада, дар соли 1512 ба дараҷаи яке аз сарварони афозили ин шаҳри бостония расидааст.

Маълумот ва ақлу заковати у ба подшоҳони маъруфи мулкҳои Мовароуннаҳру Ҳиндустон — Бобур Мирзо ва писари у Ҳумоюн писанд омада Мавлоно ҳамнишаст, ҳамсафар, суҳбатгори дарбории онҳо мегардад.

⁹⁰ Шайх Пул дар Ҳиндустон тун шахси муқаддас ва афсунгар маъруф буд. Аз тарафи ҳамсафони Ҳиндोल Мирзо соли 1537 дар ш.Агра кушта мешавад /Таърихи Рашидия, с.665/.

Аз маълумотҳои дар “Таърихи Рашидӣ” зикр ёфта бармеояд, ки Мавлоноӣ мазкур то охири солҳои ҳукмронии Ҳумоюн ба ин подшоҳ хизмати дарборӣ кардааст. Инчунин маълум, ки ӯ умри дароз дидааст. Чунки ҳанӯз соли 1512 ба унвони “Мавлоно” сазовор гашта, дар солҳои 50—ми асри XVI дар қайди ҳафт буд.

PDF Compressor Free Version

Ба ғайр аз Мавлоно Муҳаммади Парғарӣ дар риқоби Бобур шахси дигар аз ҳамватанони ӯ буд. Ин шахс Бобоӣ Парғарӣ ном дошт. Бобур Мирзо дар ҳаққи эшон суҳанони нек навишта, аз кирдори ӯ миннатдор шудааст. Воқеан дар “Бобурнома” тасвир ёфта чунин аст.

Бобури 22 сола дар Карвон ном кенти назди шаҳри Аҳси меистод. Дустони ӯ ҳар тараф пароканда буданд. Душманон аз бекасии ӯ истифода намуда Бобуро дар ҳалқа гирифта, қасди ҷонаш карданд. Ин ҷавонмард ноумед шуда, худ ба худ фикр мекард, ки аз марг набояд ҳаросӣ, чунки дар ҳаёти одамаӣ марг ҳатмист. Барои тасаллоӣ дил Бобур зери лаб байти зеринро замзама мекард:

*Агар сад сол монӣ, вар яке рӯз,
Бибояд рафт аз ин коҳи дилифрӯз.*

Бобур хоб мебинад, ки ба сари болини ӯ набераи Ҳоҷа Аҳрор — Ҳоҷа Яъқуб омадааст. Ӯ аз номи бобояш хабар мерасонад, ки Бобур ҳатман подшоҳ мешавад. Аз хоб бедор шуда Бобур дар наздикиаш Юсуф доругаро мебинад, ки мехост ӯро дастгир намуда ба душманаш Танбал супорад. Дар чунин аснои таҳлука тарафдорони Бобур дари боғро пайдо карда натавониста, аз девор раҳна карда вориди боғ гашта, ба Бобур наздик мешаванд. Ин ҳолати барои Бобур пурхатарро ӯ дар асараш чунин тасвир кардааст:

“Ушал ҳинда бу отликлар боғнинг эшигини топарга
фурсат қилмай, деворниким, эски булгон ёридин раҳна қилиб
кирдилар. Курсамким Кутлуқ Муҳаммад ва Бобоӣ Парғарӣ-
рийким, менинг, жон тортқан навкарим ун—унбеш, йигирма
киши булғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин узла-
рини ташлаб, йирогдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг ағимга
йиқилдилар. Ушал ҳолда манга андоқ ҳолат булдиким, гуе
манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимким: — Ул
Юсуф доругани ва бу тургон муздур мардакларни тутуб

боғланг. Ушал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда би-
ровин тутуб боғлаб келтурдилар"⁹¹.

Баъд аз бехатар гашта, хотирчамъ шудан Бобур Мирзо бо
дастай дустонаш ба сӯи Андиҷон раҳсипор гашта бо хонҳои
бузург ва кудди онҳо ҳамсубат мегардад. Дар ин ҷо у чор моҳ
зиндагӣ намуда лашкар чамъ кард. Баъди зиёда аз 300 сарбозро
чамъ овардан Бобур ба қарор меояд, ки мулки Фарғонаро бодӣ
тарк намуд.

У меҳоҳад, ки ба Хуросон равад. Бо ин мақсад у ба ви-
лояти Ҳисор, ба айлоқи Элак меояд. Ҳамроҳи Бобур Бобои
Парғарӣ низ буд. Дар ҳамин ҷой Бобури 23 сола бори аввал
ришанро тарошидааст.

Аз ин маълумотҳо бармеояд, ки Бобои Парғарӣ ба ҷа-
вонии подшоҳӣ ҳануз бемулк нигоҳ накарда бо у ҳамсафар
шудааст. Мутаассифона, оиди ин мард алҳол маълумоти дигар
дастрас нашуд. Вале хулоса бояд кард, ки дар наҷоти Бобур аз
душманон, дар оянда подшоҳи мулки сернуфуси Ҳиндустон
гаштани у, Бобои Парғарӣ низ саҳм гузоштааст. Агар ин шахс
бо ҳамроҳии Қутлуқ Муҳаммад Барлос, дар соати мувофиқ
Бобуро аз марғ наҷот намедоданд, маълум намешуд, ки
қисмати ин марди донишманд ва лашкарқашӣ тавоно, ҷӣ навъ
ранг мегрифт.

Хулоса, маълумотҳои муаллифони асарҳои дар инҷо ис-
тифода кардан мо дар бораи Бобои Парғарӣ ва Мавлоно
Муҳаммади Парғарӣ ҳануз пурра нестанд. Зарурате пеш меояд,
ки ҳаёт ва фаъолияти онҳо дар оянда ба таври васеъ, аз рӯи
асарҳои барои мо дастрас нагашта, омӯхта шавад. Шояд
Мавлоно Муҳаммади Парғарӣ муаллифи асарҳо ҳам бошад.
Онҳоро бояд пайдо намуда, омӯзем.

Мавлонои мазкур бо 21 нафар мавлонои аз катибаҳо
пайдо кардан мо илова шуда, фарҳанги Куҳистони тоҷикро дар
асрҳои XV–XVI пурратар мегардонад.

⁹¹ Бобурнома, ҷони соли 1989, с.107–108; ҷони русӣ, Тошкент, соли 1958,
с.138.

ОИДИ НАШРҶОИ “ТОҶИКОН” — И БОБОҶОН ҒАҒУРОВ

Таърихи халқи тоҷик ва илми шарқшиносии ҷаҳонро бе номи Бобоҷон Ғафуров тасаввур кардан душвор аст. Фаъолияти илмӣ ва ҷамъиятии сиёсии Бобоҷон Ғафуров қисми таркибии таърихи навини Тоҷикистон, ташаккули одами нав, таърихи инкишофи илм, маданияти ҷумҳурӣ ва таърихи илми шарқшиносии ҷаҳон аст.

Ҳанӯз дар солҳои сиёум ҷараёни уфуқҳои асосии тадқиқоте, ки минбаъд кори тамоми ҳаёти Бобоҷон Ғафуров гардиданд, муқаррар шуда буд. Вазифаҳои масъулно дар уҳда дошта, ӯ ба ҳалли паҳлуҳои актуалии илм машғул шуд, мақолаеро ба ҷоп дод, ки боигарии ганҷинаи маданияти миллии дар онҳо кушода шуда, моҳияти зиддиҳалқии мафкураи /идеологияи/ миллатпарастӣ фош гардидааст.

Самти асосии фаъолияти илмии Б.Ғафуров таҳқиқи амиқи таърихи халқи тоҷик, ба вучуд овардани тадқиқоти ҷамъбаस्तкунандае буд. Фаъолияти мутассилу мавзунӣ Б.Ғафуров дар роҳи омузиши таърихи халқи тоҷик гуногун—соҳаанд: ҷамъоварии мавод, ба вучуд овардани архив, тапшики ҷустуҷӯҳои бостоншиносон, тайёр кардани кадрҳо, тапшику таъсиси муассисаҳои илмӣ ва ғайра.

Б.Ғафуров ба хубӣ фаҳмида буд, ки очерки таърихи академик В.В.Бартольд бо номи “Тоҷикон”, ки соли 1925 ҷоп шуда буд, талаботи хонандагонро пурра қонез кунонида наметавонист. Ба зами ин, таърихи халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна аз тарафи баъзе олимони таҳрифу галат талқин карда мешуд. Тамоми таърихи қадимаи аҷдодони тоҷикон ва дигар халқҳои Осиёи Миёна, ки дар гузашта маданияти баланду ба худ ҳосе бунёд кардааст ва ин мерос то ба мо омада расидааст, онҳо гушаи дуҷумдараҷа ва провинсиалии таърихи форс маънидод карда, давраҳои сониро як қабати таърихи “олами юнони қадим” номидаанд. Олимоне буданд, ки муборизаи аҷдодони халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёнаро бар зидди истилогарони араб як лаҳзаи “таърихи араб” меғуфтанд. Ҳатто дар марҳалае, ки тоҷикон ба давлати пурқуввати Сомониён мутамарказ шуданд, таърихи тоҷиконро баъзе аз олимони ғарб чун як қисми таърихи Эрон ба қалам дода буданд. Пушида нест, ки дар ҷавоби ин ҳама таҳрифҳо, ба вучуд овардани таърихи ҳақиқӣ ва объективонаи халқи тоҷик чи аҳамияти илмиву сиёсиро молик буд!

Б.Ғафуров ба таҳқиқу тадқиқи гузаштаи халқи тоҷик М.С.Андреев, А.А.Семёнов, В.В.Струве, И.И.Умнянов, А.Ю.Якубовский барин олимони машҳури русро ҷалб мекунад. Бо ҳамкорӣ ва мадади онҳо нашри “Материалҳо оид ба таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон”, силсилаи китобҳои “Одамони машҳури халқи тоҷик” шуруъ мешавад, ташкили системаноки кофтуковҳои бостоншиносон ибтидо мегирад. Дар ҷараёни чунин як кори пурсамар, ҳамкорӣ бо до- нишмандони бузурги рус дар омӯзиши сарчашмаҳои қаламӣ, мардумшиносӣ ва бостоншиносӣ истеъдоди таърихшиносии Б.Ғафуров шакл мегирифт ва иқтидор пайдо мекард.

Захира ва таҷрибаи илмӣ, маҳорати суфта ва нуқтаи тадқиқотчиғӣ, амиқ дарк карда тавонистани гузаштаи халқ, имконият доданд, ки Б.Ғафуров аз паи амалӣ кардани орзуи деринаи худ оид ба навиштани таърихи халқи тоҷик шавад.

Соли 1947 асари у “Таърихи мухтасари халқи тоҷик” ба забони тоҷикӣ ҷоп мешавад. Ин китоб дар бораи таърихи яке аз қадимтарин халқҳои Осиёи Миёна – тоҷикон аввалин асари ҷамъбаस्तкунандаву пурра буд. Муаллифи он дар китоб ба ҳалли масъалаҳои нисбатан муҳими асоси муваффақ шудааст. Вай тавонистааст, ки марҳалаҳои асосии ташаккул ва та- раққиёти халқи тоҷикро объективона тасвир намояд.

“Таърихи мухтасари халқи тоҷик” бо иловагиҳои зимнан ба забони русӣ тарҷума ва дар як муддати кӯтоҳ дар Москва, аз тарафи нашриёти “Госполитиздат” се бор нашр шуда баромад /солҳои 1949, 1952 ва 1955/:

Аз як нашр ба нашри дигар Б.Ғафуров баёноти худро такмил медиҳад, ба асар фактҳои нав илова менамояд ва баъзе аз ифодаҳоро бори дигар санҷида мебинад.

Асари Б.Ғафуров “Таърихи мухтасари халқи тоҷик” на танҳо ҳодисаи барҷастаи таърихшиносии тоҷик мебошад, балки дар таърихшиносии собиқ СССР низ ҳиссаи муайяне ба шумор меравад.

Аз ҷопи ин асар дере нагузашта, Б.Ғафуров аз паи ба вучуд овардани таърихи бисёрҷилдаи халқи тоҷик афтод. Соли 1957 бо тавсияи у Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши АИ Тоҷикистон, бо роҳбарии бузургтарин муаррихи шарқшинос, профессор А.А.Семёнов ба таълифи ин асари мураккаб шуруъ кард. Ниҳоят “Таърихи халқи тоҷик” дар се ҷилду панҷ китоб солҳои 1963–1965 аз ҷоп баромад. Б.Ғафуров яке аз муҳаррирони масъули нашр буд. Вай гарчанде, ки дар Москва кору зиндагӣ кунад ҳам, ҳамеша аз рафти кор огоҳ буд ва вазъияти ҳар ҷилду ҳар китобро муҳокима мекард, ҳисоботи

муҳаррирон ва муаллифониро мешунид, бо ҳалли масъалаҳои асосӣ ёрӣ меод. Бо ташаббуси ӯ ҳамаи панҷ китоби асари сечилда дар нашриёти “Адабиёти Шарқ”-и Москва чоп шуд.

Таълифи ин асар асосан соли 1960 анҷом ёфта буд. Маъхазҳои таърихӣ бошад, нав ба нав, ҳарсола пайдо мешуданд. Муаррихон, бостоншиносон ва мардумшиносон ҳам ба бисёр кашфиётҳои ноил шуда буданд. Дар асоси бозёфтҳои тоза Б.Ғафуров тадқиқоти таърихи халқи тоҷикро идома меод. Соли 1972 хонандагон бо монографияи манументалии Б.Ғафуров “Тоҷикон” шинос шуданд. Китоби мазкур дар ҳаёти илмӣ собиқ СССР ҳодисаи намоёне гардид ва дар саҳифаҳои рангини таърихшиносии советӣ сабт ёфт.

Тамоми мундариҷаи китоби Б.Ғафуров “Тоҷикон” бо руҳи нияти ғояҳои дустии халқҳои Осиёи Миёна саршор шуд. Дар ин асар натиҷаи тамоми тадқиқотҳои олимони тоҷик, собиқ шӯравӣ ва мамлакатҳои дигари хориҷӣ, ки то ибтидои солҳои 1970-ум дастрас буд, ҷамъбаст шудааст.

Барои нисбатан пурра тасаввур намудани роҳи эҷоди ва навоари олим дар инкишофи таърихи забон ва адабиёти тоҷик, дар китоби якуми ҷопи тоҷикии он аз матни русӣ бо каме ихтисораш ва матни тозаи муаллиф пурра чоп шудааст.

Дар асоси бозёфти солҳои наздик /баъд аз вафоти Б.Ғафуров/ матни дуҷуми муаллиф низ ислоҳ мевоҳад. Масалан, ӯ навишта буд: “Аввалин матни тоҷикии дар рӯй қайроқсанги аз қабристони Самарқанд пайдо шуда, ба аввали асри XIII тааллуқ дорад”⁹². Бозёфт ва тадқиқоти солҳои охир ба ҳулоса оварданд, ки аввалин матни тоҷикии дар рӯй қайроқсангҳои Самарқанд сабт гашта, ба асри XII мансуб аст⁹³.

Ба хонандагони асари Б.Ғафуров “Тоҷикон” маълум, ки як қисми калони ин асар ба тадқиқи замони ҳукмронии сулолаи Сомониён бахшида шудааст. Ин мавзӯ доимо дар мадди назари устод буда, омӯхтани давраи мазкури таърихи халқи тоҷикро ӯ ба шогирдонии худ талқин мекард ва худ оиди мавзӯи Сомониён дар конференсияҳои байналмиллалӣ шарҳшиносон баромадҳо кардааст /Масалан, соли 1957 дар шаҳри Мюнхени Олмон маърузаи Б.Ғафуров “Роҷа ба сабабҳои инкишоф ва инқирози Сомониён” ном дошт/.

⁹² 1. Ғафуров Б. Тоҷикон, к.1. Душанбе, 1983, с.509. 2. Мухторов. А. Эпиграфические памятники Кухистана. кн.2. Душанбе, 1969, с.46; Он же. Двужы-теская надпись XII в. из Новосибирска. История, филология и философия, вып.1. Новосибирск, 1991, с.68-70.

⁹³ Додхудоева Л. Эпиграфические памятники Самарканда XI-XIV вв. Душанбе, 1992.

Вале оиди баромади сулолаи Сомониён дар адабиёти таърихӣ фикри ягона вучуд надорад, яъне маълум нест, ки асосгузори ин сулола дар кучо ба дунё омадааст. Иддае аз тадқиқотчиён деҳаи Сомонро дар қарибии Балх, иддаи дигар дар назди Тирмиз ва иддае онро дар музофоти Самарқанд тахмин карданд. Б. Гафуров низ навиштааст, ки "Сарсилсилаи хонадони Сомониён — Сомон аслан аз вилояти Балх ӯ худ атрофи Самарқанд ва ӯ аз Тирмиз буд"⁹⁴.

Тадқиқотҳои тоза ба муносибати ҷашнигии 1100—солагии тамаддуни замони Сомониён нишон дод, ки ононе ки деҳаи Сомонро дар назди Балх ҷидашудаанд, ҳамон деҳаи Сомони назди Тирмизро ба назар доранд. Масофаи байни ду шаҳри бостонӣ — Балху Тирмиз дур нест — каме зиёдтар аз 100 км аст. Барои тахмин кардани ҷои деҳаи асриимиёнагии ин маъофа ҷаҳдон аҳамияте пайдо намекунад. Муаллифи ин сатрҳо соли 1974 роҳи аксари деҳаҳои Балхро савораву пиёда паймуда, бо номи онҳо аз забони сокинонаш шинос шудаем. Камини барои мустаҳкам намудани маълумоти даҳани ба асарҳои муаллифони гузашта муроҷиат намудем. Яке аз чунин сарҷашмаҳои нодир асари муаллифи асри XVIII Муҳаммад Муъмин мебошад, ки "Қарибӣ Балх" ном дорад⁹⁵. Мо аз ин асар 271 номгӯи деҳаҳои Балхро дар тадқиқоти худ истифода намудем⁹⁶. Дар байни онҳо номи Сомон нест.

Муҳаммади Муъмин номи баъзе деҳаҳоро ба замони ҳокими Хуросон Фазл. б. Яҳъе, ки соли 176 ҳиҷрӣ /792 — 793/ ба сари қудрат омада буд, нисбат медиҳад. Деҳаеро муаллиф ба замони ҳукмронии Султон Ҳусайн Мирзо /1469—1506/ нисбат додааст. Агар деҳаи Сомон, ки ба туфайли сулолаи Сомониён маъруф гаштааст, дар ин музофот он гоҳ вучуд мебошад, Муҳаммади Муъмин онро ҳатман зикр менамуд ӯ худ ҷизе гуфта мегузашт. Бинобар он, аз рӯи мушоҳидаи мо деҳаи Сомон танҳо дар назди Тирмиз ҷойгир буд ва вайронаҳои онро А.А.Семенов дида, дар мақолаи номбурдааш зикр кардааст.

Азбаски деҳаи Сомон назди Тирмиз аз тарафи Сомон—худот бино ёфтааст, онд ба деҳаи Сомон музофоти Самарқанд равшанӣ андохтани зарурат дорад. Вале ба ин ном деҳа дар

⁹⁴ Гафуров Б. Тоҷикон, к. 1, с.450.

⁹⁵ Ҳамон ҷо.

⁹⁶ Нигаред А.Мухторов. Подписьсредневековой Балх. К исторической топографии города в XVI—XVIII вв. Душанбе, 1980, с.99—108; Асари мазкур ба забони дарӣ соли 1985 дар Кобул ва с.1993 ба забони англисӣ дар Амрико нашр шудааст: Мухторов А. Амирон ва вазирони Сомонӣ, Душанбе, 1997, с.50—56.

музофоти Самарқанд пайдо нашудааст. Наршаҳӣ дар асараш "Таърихи Бухоро" навиштааст:

"Уро Сомонхудот бадон сабаб хонанд, ки деҳе бино кардааст ва онро Сомон ном кардааст. Уро ба ном хондаанд, чунон ки амири Бухоро — "Бухорхудот"⁹⁷. Иби ал — Ҷавзи дар "Маҷмӯаи Таърихи Самарқанд" навиштааст, ки Сомонхудот ба деҳе нишаст, ки онро Сомон хондаанд⁹⁸. Аз ин навиштаҳо бармеояд, ки номи Сомонхудот ё авлоди ӯ аз номи деҳ наомада, балки онҳо деҳе бино карда, номи худро ба он додаанд.

Яке аз сарчашмаҳои ҷуғрофӣ ва таърихӣ замони Сомониён асари вазири донишманди он Ҷайхонӣ "Ашқол ул — олам" барои Б. Ғафуров дастрас набуд. Ин асар ба муносибати ҷашни номбаршуда манзури тадқиқотчиёни тоҷик гардид. Дар асоси маълумоти вазири мазкур ва тангаи мисии дар Усрушана соли 279 ҳиҷрӣ /892—893 мелодӣ/ сикка задаи Исмоили Сомонӣ ба хулоса омадан мумкин, ки Ол Сомон на аз назди Тирмиз, на аз назди Балх, балки аз музофоти Самарқанд, шояд аз Усрушана бошад. Дар ақиби тангаҳои Усрушана "Ал—амир Исмоил" сабт гаштааст⁹⁹. Аз ҳамин сол /892/ Исмоили Сомонӣ ҳокими мутлақӣ давлати Сомониён гардид".

Ғайр аз ин, Ҷайхонӣ Усрушанаро тасир намуда, навиштааст: "Масҷиди ҷомеъ дар шаҳристон аст, кӯҳандизу сарою иморат дар рабаз, Ҷаҳорсуи Амир ва масҷид — беруни кӯҳандиз. Бозорҳо дар шаҳри андарунӣ. Ҷуи бузург дар шаҳри андарунӣ меравад. Бар он ҷо осибест, Ҳонти рабаз ним фарсанг бошад. Онро хандақ аст, ҷаҳор дар дари Амир, дари Марсманда, дари Навҳакат, Дари Гулхор¹⁰⁰ ва ҳоказо".

Яъне, дар замони сомониён дар Усрушана Ҷорсуи Амир ва Дарвозаи Амир вучуд доштааст.

Маълум, ки ҳокимони Усрушана то замони ҳукмронии Сомониён, яъне дар солҳои ҳукмронии арабҳо, афшин номида мешуд. Истилоҳи "Амир" дар ин мулк нисбати Ҷорсуи шаҳр ва дарвозаи он дар замони Сомониён пайдо шуда, ба Амир Исмоили Сомонӣ бояд мансуб бошад.

Дар асари Б.Ғафуров "Тоҷикон" /с.451/ сабт гаштааст, ки "задухурди яқум /соли 886/ ба он анҷомид, ки Исмоил аз ва—

⁹⁷ Ҷаводи Ҳираӣ. Эрон дар замони Сомониён. /Таърихи Сомониён аз оғоз то салтанати Насри II/, Техрон, 1371.

⁹⁸ Ҳамон ҷо, с.38.

⁹⁹ ДреҶний Заамин /История, археология, нумизматика, этнография/. Ташкент, "Фан", 1994, с.64—65.

¹⁰⁰ Мухторов А. Амирон ва вазирони сомонӣ, с.29.

зиған қоймақоми Бухоро дур карда шуд: задухурди дуом /соли 888/ галабан Исмоилро таъмин намуд¹⁰¹.

Саволе пеш меояд, ки байни ин солҳо, яъне аз соли 886 то 888, Исмоил дар куҷо истиқомат дошт?

Ва боз: Исмоили Сомонӣ зарбхонаи Усрушанаро ба Самарқанд баъдан тангаи дар Усрушана зарбзадаи у ва соли дар Бухоро қоймақом гаштани Исмоил яканд — 892. Маълум мешавад, ки тангаи Усрушана як чанд моҳ пеш аз ба Бухоро кучонидани пойтахт зарб шудааст. Он вақт Самарқанд пойтахти Сомониён буд. Вагарна зарбхонаи Усрушанаро Исмоил на ба Самарқанд, балки ба Бухоро мекучонид.

Яке аз сабабҳои барҳам додани зарбхонаи Усрушана ин чорае буд барои мутамарказ гардонидани давлат. Яъне Исмоили Сомонӣ аз соли аввали ба сари ҳокимияти сомониён омаданаиш, дар роҳи мутамарказ гардонидани давлат чораҳои ҷиддӣ андешид. Даре нагузашта, оқибат у пойтахти давлати Сомониёнро аз Самарқанд ба Бухоро кучонид.

Б.Ғафуров дар асарҳои худ ба тадқиқи шӯришҳои халқӣ барзиҷди тартиботи феодалия ва сийсати мустамликавӣ диққати махсус додааст. Аксар фаслҳои “Тоҷикон” бо наҳзати халқӣ хатм мешавад. Яке аз чунин ошғубҳои маъруфи мардуми барзиҷди тартиботи феодалии аморати Бухоро сар задани шӯриши Восеъ буд. Оиди ин ҳаракат то ҳол як ҳуҷҷати мазкур — мактуби беки Ҳисор Остонақул қушбегӣ сана надорад. Бинобар он дар асарҳои баъзе аз муаррихони тоҷик, аз ҷумла дар “Тоҷикон” санаи шӯриши Восеъ 1885 омадааст. Баъд аз муайян гаштани солҳои ҳуҷумрони Остонақул қушбегӣ дар Ҳисор /1886—1906/ ва аз рӯи дигар маълумотҳои ба муносибати 100—солагии шӯриши Восеъ гирд оварда¹⁰¹, маълум шуд, ки ин воқеаи соли 1887 рух додааст¹⁰².

Тасвири шӯриши соли 1898 аз тарафи Б.Ғафуров низ каме шаҳр меҳаҳад. Дар “Таърихи мухтасари халқи тоҷик” /Сталинобод, с. 376/ устод ба ин шӯриш баҳои баланд дода навиштааст:

“Шӯриши соли 1898 Андиҷон, ки бо номи “Шӯриши эшони Дукҷя” шӯҳрат пайдо карда буд, аз бузургтарин шӯришҳои Осиёи Миёна аст”.

Дар навбати худ, Б.Ғафуров таъкид карда гузаштааст, ки “Дар бораи ҳусусиятҳои асосии шӯриш ҳаминро низ бояд қайд

¹⁰¹ Мухторов, Ҳисор. Очерки таърихи. Душанбе, “Адиб”, 1995, с.139. К истории народных движений в Средней Азии. Душанбе, 1989.

¹⁰² Пирумшоев Х. История изучения восстания Восеъ. Душанбе, “Маориф”, 1998, с. 132, — 137.

кард, ки вай нисбат ба роҳбарияти худ характери реакционӣ дошт, зеро барои барқарор кардани ҳаёти давран хони Хуқанд равона карда шуда, мақсадаш мудофиаи ҳукумати хонҳои пештара буд” /Ҳамон ҷо, с. 378/.

Дар тадқиқотҳои минбаъдаи Б.Ғафуров оиди шӯриши Мирали эшон /Муҳаммадали/, ки бо номи Дукҷя эшон шухрат пайдо карда, хулосаҳои муаллиф андаке тағйир ёфтаанд. Аз баски шӯриш “Тарғиботи зиддирусӣ” /ибораи Б.Ғафуров/ пайдо карда буд, У маҷбур шуд, ки маҷрои сиёсати пеш гирифтаи партиаи коммунистии Умуми Иттифоқ ва ҳукумати собиқ Шуравӣ пайравӣ намуда, хулосаи ҷамъбаस्तкунандаашро нисбати характери реакционӣ доштани ин шӯриш вусъат диҳад.

Бо вучуди он Б.Ғафуров борҳо қайд кардааст, ки шӯриши соли 1898 бераҳмона пахш карда шуда бошад ҳам, ин ҳаракат барои баромадҳои оммаи васеъ дар оянда, аз ҷумла шӯриши соли 1916, як мактабе дошт¹⁰³.

Соли 1975 ташвиши ба забони тоҷикӣ нашр кардани “Тоҷикон” аз тарафи муаллиф асосан ба охир мерасад. Б.Ғафуров аз ман хоҳиш намуданд, ки муҳаррири китобро ба зима гирам. Чопи “Тоҷикон” ба забони тоҷикӣ, ҷя дар Москва, дар хонаи кории устод, ҷя дар Душанбе, ҳангоми сафарҳои ӯ ба ин шаҳр, доимо мавзӯи муҳокимаи муаллифу муҳаррир гардиданд. Баъд аз пешниҳодҳо ва таклифҳои худ ва қабули аксари онҳо аз тарафи Б.Ғафуров, он кас ба собиқ директори нашриети “Ирфон” С.Ҳоҷаев чунин супориш доданд: “Ҳар масъала ё эҳтиҷе нисбат ба чопи “Тоҷикон” ба забони тоҷикӣ пеш ояд, маро ташвиш надода, ба А.Мухторов муроҷиат намоед”. Ин мазмун таъкидҳои муаллиф ба Ҳоҷаев, на танҳо ба воситаи телефон, балки шахсан дар ҳузури ҳардуямон, борҳо такрор шуда буд.

Ба забони тоҷикӣ ба чоп омода кардани “Тоҷикон” кори сахл набуд.

Матни русии китоб таърихи халқи тоҷикро аз давраҳои қадимтарин то миёнаи асри XVIII, яъне то оғози ҳукмронии сулолаи хонадони Манғития дарбар карда, матни тоҷикии он то солҳои галабаи Инқилоби Октябр расидааст. Бо ин васила ва бо иловагӣҳои дар боло номбар шуда, ҳаҷми китоб тақрибан бист ҷузъи чопӣ афзуд. Бинобар он ман дар назди

¹⁰³ Б.Ғафуров. Об Андижанском восстании 1898 г. Жур. Вопросы истории, 1953, №2, с.50–61; Ғафуров Б. Тоҷикон, к2, с.209–210: История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX – начало XX в. в Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1989, с.8–25.

муаллиф масъала гузоштам, ки “Тоҷикон” ба забони тоҷикӣ иборат аз ду китоб ба ҷои омода шавад. Барои иҷрои ин нақша фасли панҷуми нашри русӣ бо ду бобаш /аз асри XVI то нимаи аввали асри XVIII/ мебоист ба китоби дуюм дохил шавад.

Б.Ғафуров ба нақшаи ман розӣ шуданд. Ҳоло китоби якум /ҷои соли 1983/ ба забони тоҷикӣ тақрибан 50 ҷузъи ҷоя ва китоби дуюм аз 30 ҷузъи ҷоя иборатанд. Тавзеҳот ва рӯйхати сарчашмаву адабиётҳои истифодашуда, бо иловаҳои ҷузъи барои ҳарду ҷил дар охири китоби дуюм ҷой дода шуд.

Иловаҳои муаллиф дар 48 саҳифаи китоб ҳамроҳ шудаанд. Дар баъзе саҳифаҳо Б.Ғафуров матни пешинро умуман ихтисор намуданд. Дар ҳафт саҳифаи китоб матни тоза дохил шуд. Оиди пайдоиш ва инкишофи забони тоҷикӣ, муаллиф дар боби дуюм /фасли чоруми асар ба забони русӣ/ сухан рондаанд. Вақте, ки нашри “Тоҷикон” ба забони тоҷикӣ пеш омад, Б.Ғафуров ба ин боб иловаи тоза дохил намуданд, ки он бо номи “Оид ба масъалаи пайдоиш ва инкишофи адабиети классикии тоҷик” ҷой шудааст.

Ба ҳама маълум, ки устод “Тоҷикон” – ро ба забони русӣ навишта буданд. Ин асарро бо хоҳиш ва супориши шахсии муаллиф ду мутарҷими соҳибтаҷриба ва устодони забони тоҷикӣ – узви вобаста АИ Тоҷикистон А. Маниезов ва Н. Холмуҳаммадов аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ баргардониданд. Дар он солҳо /1976–1983/ ислоҳҳои русӣ дар забони тоҷикӣ фаровон истифода мешуд. Бо вучуди он китоб бо фаҳмоӣ ва шеваи соддаву возеҳ таълиф гардида, қобили фаҳм ва идрокӣ ҳамаи мутолиакунандагон гаштааст.

Барои нисбатан пурра тасаввур намудани роҳи эҷодӣ ва навоари олим дар инкишофи фанни таърих, ба баъзе масъалаҳои мебоҷад таҷдиди назар кард.

Дигар тақлифи ман назди муаллиф доир ба зикр ёфтани номи муаллифоне буд, ки асарҳои онҳо дар ин китоб истифода шудааст. Чунин ба назар мерасад, ки номи баъзе онҳо баъзан ба маврид ва ҳеле зиёд ҷой ёфта, номи як идда муаллифони дигарро танҳо ва баъзан дар поварақ оварда буданд. Устод ба ин пешниҳодоти ман низ розӣ шуданд. Вале ин корро ба таври комил ислоҳ намудан кори сахт набуд. Чунки дар баъзе мавридҳо мазмун коста, душворфаҳм шудани аз эҳтимол дур набуд.

Масъалаи ҷузъи дигар эҳтиёткорона аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ тарҷима кардани порчаҳо аз асарҳои К.Маркс, Ф.Энгелс ва В.И.Ленин буд. Барои ба иштибоҳ роҳ наодан

бо розигии муаллиф, ман ба мутарҷимони филиали Институти марксизм-ленинизм нази Комитати Марказии ПК Тоҷикистон муроҷиат кардам. Тарҷимаи онҳоро ба Б.Гафуров нишон дода, розигии эшонро гирифтаам. Вақто ки оиди ин масъала ҳардуямон бо устод сӯҳбат мекардем, он кас гуфтанд, ки иқтибос аз классикони номбурда дар асарашон ҷандон фаровон нест. Ҳақиқатан ҳам ҳамин навъ аст. Маълум, ки Б.Гафуров барои тасдиқи ҳулосаҳояшон классикони марксизм-ленинизмо, мисли баъзе дигар муаллифон, баҳудаву беҳуда иқтибос накардаанд.

Мушкилии дигар, ки дар нази мутарҷимон ва муҳаррир пеш омада буд, саҳеҳ навиштани номи ашхос ва номҳои ҷуғрофия аз забони русӣ ба тоҷикӣ буд. Махсусан пайдо намудани муродифи номҳои суғдӣ кори мушкил гашт.

Ба ҷои омода гаштани матни тоҷикии асар бо ҳар баҳона, асосан бо сабаби серкориҳои мутарҷим А.Маниёзов кашол меёфт. Бинобар он, бо розигии Б.Гафуров қисми китобро ба мутарҷими дуюм — Нусур Холмуҳаммадов супоридем. Вазифайи муҳаррир, ки /вазифайи муаллифро низ устод ба ман ҳавола карда буданд/ душвортар гашт. Масалан, ному истилоҳҳои иҷтимоӣ ё ҷуғрофӣ, ки муродифи он қобили як мутарҷим мегашт, мебоист /баъди маслиҳат бо муаллиф/, ба мутарҷими дигар расонид ва розигии ӯро низ гирифт.

Кори дигар ва нисбатан мушкил, ки ба зимми муҳаррир афтода буд, ин пайдо намудани матнҳо ва шеърҳои дар асари Б.Гафуров иқтибос шудани олимони асри миёна ва классикони адабиёти форсу тоҷик ва аз назари адабиётшиносон гузаронидани онҳо буд. Мутарҷимон матнҳои ба забони русӣ иқтибос шударо тарҷима намекарданд. Баъзе шеърҳо аз забони арабӣ ба русӣ тарҷима шуда буд. Пайдо кардани нусхаи асли онҳо низ мушкил гашт.

Маълум, ки Б.Гафуров “Тоҷикон”-ро дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ муаррихони давраҳои гуногун, маводҳои ба забони русӣ ва дигар забонҳои ҷаҳон тарҷима шуда, истифода кардаанд. Акнун мебоист порчаҳои истифодашударо аз нусхаҳои асл пайдо намуд. Ҳол он, ки на ҳаман сарчашмаҳои таърихӣ ва адабии иқтибос шуда, дар китобхонаҳои Душанбе маҳфуз буданд. Бо мақсади пайдо намудани нусхаҳои асл ва қадимтарини матн, мебоист ба дигар шаҳрҳо /Тошқанд, Москва, Санкт-Петербург/ сафар кард.

Матни русии китоб дигар мушкилиҳоро пеш гузошта буд. Масалан, баъзе иқтибосҳо аз сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ бе

нишондоди ҷои ҷопу саҳифаҳои он зикр ёфта буданд. /Масалан, аз Балъамия, Давлатшоҳи Самарқандя ва дигарҳо/.

Қисми дуюми асари Б.Ғафуров "Тоҷикон" /аз нимаи дуюми асри XVIII то ибтидои асри XX/ аз муаллиф ба сифати ҷопи "мониторинг" ва даънавис ба муҳаррир расида буд. Устод худро ноҷур ҳис мекарданд. Соли 1975 он кас ҷароҳии вазниниро аз сар гузаронида буданд.

Хулласи калом, муҳаррир вазифаи муаллифро низ ба зимман худ гирифта буд. Ҳардуи корректураҳои китоб танҳо аз назари камина гузаштанд.

Ба матни мазкур ҳеҷ хел ақсо интиҳоб нашоуда буданд. Бо маслиҳат ва илтимоси Б.Ғафуров ман якчанд адад ақсо асарҳои муҳталифро ба назди он кас бурда нишон додам. Аз байни онҳо устод П ақсо интиҳоб карданд, ки онҳо ду ақсо мадраса, як ақсо масҷид, чор ақсо ҳунармандони соҳаҳои гуногун, ду ақсо қалъа ва ғайра буданд. Ду ақсо — дарвозаи қалъаи Ҳисор ва қалъаи Деҳнав соли 1894 аз тарафи тадқиқотчиин Лаҳистон /Польша/ Борщевский ақсбардорӣ шуда, ниҳоят нодир мебошанд. Аз рӯи ақсо дарвозаи қалъаи Ҳисор ин осори боҳашамати таъриҳӣ аз нав тармим гардида, ҳоло яке аз зиёратгоҳҳои умуми гаштааст.

Ҳалли масъалаҳои пешомада маслиҳати якҷояро меҳостанд. 15 моҳи мавҷи соли 1977, бо таклифи Б.Ғафуров мутарҷим А.Маниёзов, камина ва директори нашриёти "Ирфон" С.Ҳоҷаев дар ҳузурӣ он кас ҷамъ омадем. Оқибат масъалаҳои пайдо шуда ҳалли худро ёфтанд. Баъди чунин маслиҳат, бо таклифи Б.Ғафуров, тез-тез ман ба назди онкас омада, аз рафти кори худ ва мутарҷимон ҳисобот меодам. Охириин сӯхбати мо онди китоби дуюми "Тоҷикон" 26 моҳи июни соли 1977 сурат гирифт¹⁰⁴. Баъди якчанд рӯз — 4 июл, ман ба Франция сафар кардам. Устод 12 июл ҷаҳони фонири тарк намуданд. Дидани ҷопи тоҷикии китобҳо ба он кас насиб накард.

Дар ҷопи тоҷикии асари худ Б.Ғафуров якчанд масъалаҳоро зикр кардаанд, ки дар шароити имрӯзаи мо шарҳу эзоҳ меҳоянд.

Масалан, аз солҳои 30 сар карда, методологияи марксистӣ дар тадқиқоти олимони ҷаҳонӣ ҷамъиятӣ, аз ҷумла таъриҳшиносон ва ҳатто олимони ҷаҳонӣ дақиқ, мавзӯи хосро ишғол намуд. Донишмандони таъриҳ мадраҳҳои илмӣ пешгара ба

¹⁰⁴ Онди муҳталиҳон ба ҷоп омада сохтани "Тоҷикон"—и Б.Ғафуров ба забони тоҷикӣ муфассал нигаред: А.Мухторов. Бобоҷон Ғафуров /хотираҳо/, с.5,22,65.

даст омадаро аз дидгоҳи материализми таърихӣ маҷбур буданд дубора аз назар гузаронанд.

"Тоҷикон"—и Б.Ғафуров, мисли асарҳои дигар муаллифони он солҳо, замонавист. Ин китоб дар солҳои навишта шудааст, ки ҳокимияти собиқ Иттиҳоди Шуравӣ пойдор ва партияи коммунистии Умумиттифоқ ҳокимияти мутлақо бе-маҳдудро дорӣ буд.

Дар солҳои 60—70 муносибат байни Иттифоқи Шуравӣ ва Чин ниҳоят тезу тунд гашта, қор ба задухӯрдҳои яроқнок расида буд. Ҳар ду тараф қушиш мекарданд, ки маводи таърихӣ пайдо намуда, исбот намоянд, ки ин қисм ё он қисми заминӣ дар ҳудуди ҳамдигар қой гирифта, дар гузашта азони Чин, ё азони СССР буд ва онҳоро фалон сол ё фалон аср, ин ё он тараф забт кардааст. Барои амалӣ ва "раднопазир" гардонидани даъвоҳои худ дар ҳузурӣ пажӯҳишгоҳҳои ҷумҳуриҳои бо Чин ҳамсоя, шӯъбаҳои "Хитойшиносӣ" таъсис доданд. Чунин шӯъба дар ҳузурӣ сектори таърихӣ асрҳои миёнаи назди пажӯҳишгоҳи таърихӣ ба номи Аҳмади Дониши АИ Тоҷикистон низ таъсис ёфт /мудираш камина/. Аз панҷ нафар коргарии он як нафар забони хитойро медонист. Мо якҷанд сол бе маҳсул ва бе манфиат ба ҷамъоварии мавод онди ҳамсарҳадии Тоҷикистон бо Чин, аз тарафи ҳамсояи худ "вайрон" кардани он, машғул гаштем.

Дар чунин як шароити мураккаби сиёсӣ ва душвори зиддиҳитой Б.Ғафуров "Тоҷикон"—ро ба охир расониданд. Дар он солҳо навиштани таърихӣ халқҳои ҳамсарҳад, ниҳоят мушкил гашт. Б.Ғафуров маҷбур буд, ки асари худро бо "даструламали" Москва мувофиқ гардонад. /Ба саҳ. 608—609 нигаред/. Танқиди муаррихони Чин ё сиёсати ин давлат дар "Тоҷикон"—и Б.Ғафуров фикри ақидаи замонавӣ буда, ҳеҷ вақт нуқтаи назари давлати ҳоло соҳибистиқлоли тоҷиконро ифода карда наметавонад. Агар муаллиф дар қайди ҳаёт мебуд, ин қисми асарашро ислоҳ мекард.

Халқи тоҷик аз даврони қадим бо халқи соҳибистеъдоди Чин равобити савдоӣ, дипломатӣ ва умуман дӯстӣ дошт. Ҳоло мо анъанаҳои ниёгонро идома дода, бо камолӣ эҳтиром ба таърихӣ гузашта ва ҳозираи халқи Чин ва Тоҷик назар мекунем, чун дӯсти самимӣ аз музаффариятҳои ин давлати бузург саршор буда, сиёсати барқарор гаштаи дӯстии ҷумҳурии Тоҷикистонро бо ҷумҳурии Чин ҳамҷониба қонибдорӣ ме-намоем.

Масъалаи навбатие, ки ислоҳталаб аст, ин тасвири воқеаҳои нимаи дуюми асри XIX дар Осии Миёна. Ин сар-

замин дорон сарватҳои зерзаминии зиёд буда, дар муҳити ҷуғрофие воқеъ аст, ки аз ин ҷо ба Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳо роҳҳои савдон гул кншидааст. Бинобар он Осиёи Миёна дербоз диққати Русияро ба худ ҷалб намуда, барои забт намудани он ҳукумати подшоҳӣ мароқи зиёд зоҳир менамуд. Дар аввали солҳои 60-ми асри XIX Русия амалиёти ҷарбии худро дар Осиёи Миёна пурзур намуд. Соли 1865 шаҳри Тошканд, соли 1866 шаҳрҳои Хучанд ва Уротеппа ва соли 1968 шаҳри Самарқанд забт шуданд. Дар рафти амалиёти ҷанг, дар шаҳрҳои истилошуда то 20 фоиз аҳоли /асосан мардон/ аз тарафи истилогарон қир карда шуд.

Муаррихони рус ва дигар тадқиқотчиёни таърихи асри XIX, амалиёти армияи Русияро дар Осиёи Миёна, забт намудани ин сарзамин номиданд. Ин ақидаи объективона то солҳои 30-ми асри XX дар илми таърих ҳукмфармо буд.

Дар ҳамин солҳо, дар як вақт бо гузаштан ба “методологияи марксистӣ”, муаррихони ҷумҳурияҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон аз истилоҳи “Забти Осиёи Миёна” аз тарафи империяи Русия даст кашид, бо мақсади “норанҷонидани русҳо”, ба истилоҳи “ҳамроҳшавӣ” /аз “ҳамроҳ” шудан/ гузаштанд. Оиди ин масъала, бо амри Москва, конфронсияҳои илмӣ даъват намуда, баъд аз муҳокимаҳои рӯякӣ, ин ақидаи ғалати ғайри илмиро ба ҳукми қонун дароварданд. /Масалан, конфронсияи умуминитифоқии моҳи май соли 1959 дар шаҳри Тошканд/.

Бо истилоҳи қалбакии “ҳамроҳ шудан ба Русия” асарҳои зиёде аз тарафи муаррихони ҳамаи ҷумҳурияҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон нашр шуданд. Илова бар он, санаҳои забти Русияро “ҳамроҳшавӣ” номида, тантанаҳои умумиҷумҳурий гузарониданд. Баъзе аз ҷумҳуриҳо ба муносибати чунин “идҳои умумихалқӣ” сазовори мукофотҳои олии давлати Шуравӣ гаштанд.

Вақтҳои охир ақидае пайдо шудааст, ки муаррихон дар гузашта ба масъалаи пайдоиш ва арзи вуҷуди ориенҳо эътибор намендоданд ӯ худ онро ба дараҷаи кофӣ наменомухтанд. Ба қатори чунин муаррихон Б.Ғафуров мебошад дохил бошад. Бояд таъкид дод, ки дар аксар асарҳои олимони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва хориҷӣ ин масъала дахл ва барраси гаштааст. Маълум, ки профессор А.А.Семёнов ҳануз соли 1925 оиди

маданияти моддин ориенҳо тадқиқоте ба чоп омода сохта
буд¹⁰⁵.

Б.Гафуров дар фасли якуми ҷидди аввалин китоби худ сохти ҷамоати ибтидоиро тадқиқ намуда, қисми калони ин мавзӯро ба ориенҳо бахшида, онро чунин номидоаст. "Таркиби ҷамоати аҳолии Осиёи Миёна дар аҳди биринҷӣ. Масъалаи оғӣ. Умумияти ҳиндуэронӣ. Ориенҳо"¹⁰⁶

Муаллиф оид ба забон ва ҳатти оромӣ, инчунин суҳанронда навиштааст, ки "ин системаи хат дар Осиёи Миёна ва Эрон муддати чандин аср, то давраи истилои арабҳо мавҷудияти худро нигоҳ доштааст"¹⁰⁷.

Б.Гафуров ҳатто дар конгресси XXIV байналхалқии Шарқшиносон, ки соли 1973 дар Париж баргузор гардида буд, доир ба масъалаи ниҳоят мураккаб ва печида "пайдоиши ориён", ба номи "Баъзе масъалаҳои пайдоиш ва таърихи қадимтарин ориён /тадқиқи проблемаи ориён дар СССР/" маъруза карда буд. Ин гузориш дар асоси маълумотҳои наватарини бостоншиносӣ, мардумшиносӣ ва лингвистӣ таълиф гардида, дар он мавзӯи аз ҷиҳати илмӣ, сиёсӣ, фавқулода муҳими ба таърихи Осиёи Миёна, Эрон, Ҳиндустон ва Афғонистон алоқаманд инъикос ёфтааст.

Яке аз сабабҳои ҷидди нисбатан камтар омӯхтани таърих ва забони маданияти ориенҳо аз тарафи олимони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар он буд, ки фашистони немис худро аз наҷоди ориён ҳисобида, сиёсати таҷовузкоронаро пеш гирифтанд, хунрезии зиёде карданд. Бинобар он халқҳо, ҳатто ононе, ки аз наҷоди ориён буданд, кушиш мекарданд, ки худро аз ин наҷод наноманд. Олимони дақиқназар намеخواستанд, ки ҳамнаҷоди фашистон гарданд ва бо ин васила гирифтори нафрати мардуми аз онҳо ҷабрдида шаванд. Ба ҳамин сабаби асосӣ дар солҳои баъдиҷангӣ масъалаи ҳаматарафа тадқиқ намудани мавзӯи ориён камтар ривҷ ёфта буд.

Хулласи калом, чопи "Тоҷикон" ба забони тоҷикӣ аз чопи русии он фарқи кулӣ дошта муфассалтар мебошад.

Масъалаи нисбатан ҷиддие, ки мебояд истода гузарем, ин оиди чопи якуми "Тоҷикон" ба забони тоҷикӣ.

¹⁰⁵ Семёнов А.А. Матеріальніе пам'ятники арийской культуры.

"Таджикистан". Сб. статей, под ред. Н.Л.Коржневского. Ташкент, 1925, с.113-150.

¹⁰⁶ Гафуров Б. Тоҷикон, к.1, с.38.

¹⁰⁷ Ҳамон ҷо, с.115.

Ба гайр аз фикру ақидаҳои дар боло зикр ёфта, мебоянд боз ба чунин гуфтаҳо истода гузарем: Узви вобастаи АИ Тоҷикистон А.Турсунов бо воситаи матбуоти даврӣ баромад намуда, аз номи Б.Гафуров суҳанронӣ намуд. Ғе устод гуфта бошанд, ки таърихи охири асри XIX дар асарашон мувофиқи дилхоҳ таъриқ напӯдааст.¹⁰⁸

Б.Гафуров ин давраи таърихи халқи тоҷикро хеле хуб медонистанд ва асарҳои зиёди худро ба ин давра бахшиданд. Боварибахш нест, ки академики маъруфи ҷаҳон дар назди ҷавони навқалам, аз асари худ изҳори норозигӣ карда бошанд. Дигар ҳамин, ки чанд рӯз пеш аз марги устод мо бо ҳам вохӯрӣ намуда, оиди ҷопи китоби мазкур гуфтугӯӣ доштем. Агар Б.Гафуров аз баъзе бобҳои асари худ, аз ҷумла аз тасвири таърихи охири асри XIX, қаноатмандӣ намедоштанд ба ман, ки вазифаи муҳаррири ин китобро ба зимма доштам, ме-гуфтайд. Бинобар ин гуфтаҳои А.Турсунов бофтаи худӣ ўст.

Б.Гафуров шахсе буданд, ки дар ҳамаи соҳаҳои кори худ — партиявӣ, хоҷагӣ, илмӣ ва ҳоказо, бо мардонии солхурдаву кордида, соҳибмаълумотони соҳавӣ ва мисоли онҳо мас-лиҳатҳо мекард. Алатхусус, бо мақсади навиштани асари ҷа-мъабасткунандаи таърихи халқи тоҷик у бо донишмандони соҳаҳои таърих ва забону адабиёт /бостоншиносон, муаррихон, мардумшиносон, адабиётшиносон, ҳатто шоирони номӣ/ маслиҳатҳо кардааст. Олимони соҳибмаслиҳати у дар соҳаи таърих ва бостоншиносӣ А.А.Семенов ва Б.А.Литвинский буданд. Дар бостоншиносӣ номӣ В.А.Литвинский аз тарафи Б.Гафуров ба сифати муҳаррири “Тоҷикон” ба забони русӣ интиҳоб шуд.

Мисоли дигар: Б.Гафуров меҳодад нисбат ба эҷодиёти шоир ва файласуфи забардасти асрҳои XVII–XVIII Мирзо Абдулқодирӣ Бедил фикри марди бедилшиносро фаҳмид. Барои иҷрои ин мақсад у ба ш.Уротеппа, ба назди шоири забардасти бедилшинос ва пайрави услуби бедилӣ — Зуфархон Ҷавҳарӣ марди кордидаи соҳаи маорифи халқ — Ҳабибулло Неъматуллоевро равон намудааст. Ҷавҳарӣ фикру ақидаҳои худро оиди Бедил навишта, ба Б.Гафуров мефиристад.¹⁰⁹

Оид ба таърихи асри миёна ва нави халқҳои Осиёи Марказӣ Б.Гафуров бо Н.А.Халфин, муаллифи ин сатрҳо ва мутахассисони дигар маслиҳатҳо мекард. Яке аз сабабҳои

¹⁰⁸ Оиди ин масъала муфассал нигаред: Мухторов А. Бобоҷон Гафуров /хотираҳо/, с.77–78.

¹⁰⁹ Оиди ин масъала нигаред: Мухторов А. Бобоҷон Гафуров /хотираҳо/, с.77–78.

соҳибэътироф гаштани Б.Гафуров дар он буд, ки аз маслиҳати илмӣ гузар намекард ӯ худ аз эродҳои объективона намеранҷид.

Се соли охири умри худ устод ба бемории саратон гирифтгор шуда, ҷароҳии сахтро соли 1975 аз сар гузаронид. Аз руи баъзе PDF Compressor Free Version расидани марги худро пай бурда буд. Бинобар он, иқдоми ҳарчӣ зудтар ба забони тоҷикӣ нашр шудани “Тоҷикон” устодро шабу рӯз ором намерузост. Шояд бо ҳамин сабаб, барои тезонидани кори ихтиёри ин ҷопро у ба зиммаи ман гузошт ва барои ба кори тарҷима ҷалб намудани шахси дуҷум розӣ шуданд.

Моҳи апрели соли 1977 ба сабаби шиддат гирифтани беморӣ Б.Гафуров ба Душанбе омада ва дигар ба Москва барнагаштанд. Кори якҷояи муаллиф, муҳаррир ва тарҷимонҳо се моҳи пеш аз марги устод дар Душанбе идома ёфтанд. Муҳаррири ҷопи русии Б.А.Литвинский аз рафти кори мазкур огоҳ набуд. Шояд бо ҳамин сабаб дар охирсухани ҷопи дуҷуми русӣ у навиштааст, ки ҷилди дуҷуми асарро Б.Гафуров бо итмом расонида натавонист¹¹⁰.

Чунин суҳанон эътибори асари Б.Гафуровро паст намуда, хонандагони сершумори ӯро зерӣ шубҳа гузошта метавонад. Бинобар он зарур донистем, ки оиди ин масъала нисбатан муфассал истода гузарем.

Баъди аз ҷоп баромадани китоби дуҷуми “Тоҷикон” ба забони тоҷикӣ /соли 1985/ нашриёти “Ирфон” ба ман муҷрият намуд, ки ҷопи дуҷуми матни русии ин асарро ба зиммаи худ гирам. Баъди мушоҳидаҳо ман ба нашриёт чунин посух додам:

Муҳаррири ҷопи якуми “Тоҷикон” ба забони русӣ академики АИ Тоҷикистон Б.А.Литвинский аз тарафи муаллиф интиҳоб шуда буд. Ҷопи дуҷуми ин асар ба зиммаи у бояд гузошта шавад. Чунки бе розигии номбурда муҳарририи ман аз руи одоби илмӣ ва олимӣ нест. Дар навбати худ, оиди ин масъала ман ба Б.А.Литвинский мактуб равон кардам. Аз у ҷавоби мусбӣ омад. Даре нагузашта, худи эшон ба Душанбе ташриф овард. Ҳарду нишаста, масъалаи ҷопи дуҷуми “Тоҷикон”-ро ба забони русӣ муҳокима кардем. Ман ба Б.А.Литвинский оиди иловагӣҳои муаллиф ба ҷопи тоҷикии он на танҳо маълумоти пурра додам, балки як нусхаи ин иловагӣҳоро низ пешкаши муҳаррир намудам. Дастнависи китоби дуҷумро ба Б.А.Литвинский супорида, таъкид намудам,

¹¹⁰ Литвинский Б.А. бободжан Гафуров и его труд. Таджики. Душанбе, “Ирфон”, 1989, с.334.

ки ин нухаи нодир аст. У бо аксар таклифу маслиҳатҳо розӣ шуда, матни китоби дуҷумро бо иловаҳои ҳамроҳи худ ба Москва бурд /То ҳол онҳоро ба архиви АИ Тоҷикистон барнагардондааст/. Баъди чанд муддати ин сӯҳбат ба ман маълум шуд, ки Б.А.Литвинский худ ба қарор омадааст, ки чопи якуми "Тоҷикон"—ро ки соли 1972 дар Москва сураг гирифта буд, айнан тақрор намуда, иловаҳои муаллифро дар ин чоп ҳамроҳ нахоҳад кард. Ба ивази ин кор ӯ охирсухан навишта, навигариҳои соҳан илми таърих, ки баъд аз чопи мазкур дастраси олимон гаштааст, ба таври хулоса мухтасар овардааст. Албатта ин кори хайр буда, барои хонанда аз манфиат холи нест. Вале мебоист, ки иловаҳои муаллифи марҳум, аз рӯи эҳтиром ба хотири ӯ, ба инобат гирифта мешуд.

Бо кадом як сабаб Б.А.Литвинский бо чунин роҳи нисбатан осон асари Б.Гафуровро ба чоп омода сохтааст, барои мо равшан нест!

Бидуни таъкидҳои ман барои Б.А.Литвинский равшану возеҳ буд, ки дар чопҳои пешинаи "Таърихи мухтасари халқи тоҷик" /солҳои 1947, 1949, 1952 ва 1955/ Б.Гафуров тадқиқоти худро аз давраҳои қадим то галабаи Инқилоби Октябр оварда расонида буд. Барои "Тоҷикон" бошад, муаллиф бо матни пешина иловаҳои зиёд дохил намуда, ҳаҷми онро зиёд кард. Аз ин сабаб Б.Гафуров "Китоби дуҷуми худро ба итмом расонида натавонист" гуфтани Б.А.Литвинский моро ба тааҷҷуб андохт. Илова ба ҳамаи ин, ӯ аз чопи тоҷикии асар огоҳ буд. Дар ин бора мактуби эшонро ба номи банда иқтибос меоварем:

"Дорогой Ахрор!

... Что касается таджикского издания книги Б.Г.Гафурова, то я хотел бы чтобы было обозначено под Вашей фамилией и моей, например так: Ответственный редактор А.М.Мухтаров /Перевод с русского издания, отв. редактор Б.А.Литвинский/. Что касается гонорарных сторон, то я абсолютно не могу ни на что претендовать.

Желаю всего наилучшего. Б.Литвинский".

Ин мактуб шарҳ намеҳаҳад. Ба муаллифи мактуб чопи тоҷикии асар маълум буд. Илова бар он дар рӯи муқоваи чопи дуҷуми русӣ расми рангаи сабт шуда, аз китоби дуҷуми нашри тоҷикии истифода шудааст.

Мактуби мазкурро ман ба нашриети "Ирфон" бурда нишон додам. Онҳо гуфтанд, ки дар таърихи чопи китоб ҳеҷ вақт мо надидаем, ки дар рӯи асар, ба қатори муҳаррири интиҳобшуда, номи муҳаррири забонҳои дигарро дарҷ намоянд.

Охири соли 1998, бо қарори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 90—солагии Бобоҷон Гафуров васеъ ва ҳамаҷониба ҷашн гирифта шуд. Ба у унвони олии Қаҳрамони Тоҷикистонро доданд. Дар Душанбе, зодгоҳи олим—шаҳри Гафуров, дар Кӯғонтеппа, Панҷакент ва ҷойҳои дигар пайкара ва нимпайкараи устод ҷойгир шуд.

Ҷашни 90—солагии Б.Гафуров берун аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон низ қайд шуд. Дар пойтахти Федератсияи Русия ш.Москва дар пойтахти мамлакати сернуфузи Ҳиндустон — ш.Дехля, бо иштироки сарвазир ва вазирони ин давлат, ҷаъмадҳои илмию бошукуҳ, баргузор гардиданд.

Дар ин конференсия байналмиллалӣ Президенти АИ Тоҷикистон У.Мирсаидов, муаллифи ин сатрҳо ва аз Хуҷанд У.Гафуров иштирок ва баромад кардем.

Дар конференсияи илмию Москва, дар қатори ҳамкорои устод Б.Гафуров Б.А.Литвинский низ баромад кард. У тақрибан мазмуни охирисухани худро на танҳо тақрор намуд, балки тақвият дода, бештар доир ба хизмати худ ва ҳамсараш Е.А.Давидович истода гузаштааст.

Мутаассифона мебояд қайд карда гузарем, ки навиштаҳо ва баромадҳои Б.А.Литвинский — ин олимони варзида, аз ҳам фарқ мекунанд. Барои дуруҷ будани уро исбот намудан ва хизмати бузурги Б.Гафуровро дар навиштани асараш — “Тоҷикон” нишон додан, бояд ба баромади Б.А.Литвинский, ки соли 1989, ба муносибати 80—солагии Б.Гафуров эрод шуда буд, муруҷиат намоем.

“Бободжан Гафуров был первым историком, который написал обобщающую работу по истории таджикского народа. Будучи журналистом, партийным работником, он интересовался историей своего народа.

Б.Г.Гафуров получил информации о том, что в среднеазиатских республиках приступили к созданию истории своего народа и этим делом занимались большие группы известных учёных и специалистов.

Б.Г.Гафуров взял на себя смелость написать историю своего родного народа один /этибор диҳед ба ин ҷумла — А.М./ и прекрасно справился с этой трудной задачей.

Мне вспоминается, как Бободжан Гафурович Гафуров работал над своей знаменитой книгой, основополагающем трудом по истории таджикского народа, над известной книгой “Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история”.

Б.Г.Гафуров своими трудами и вот венцом этих трудов — книгой “Таджики” и дургими трудами создал себе славу не

только на десятилетия и видимо, на столетия, ибо в этой книге заложена сама суть, сама сущность истории и культуры таджиков¹¹¹”.

Мебояд таъкид карда гузарем, ки баромади мазкури Б.А.Литвинский дар як вақт ба чопи дуюми матни русии “Тоҷикон”¹¹² шудааст. Яъне дар баромади омавии худ эшон оиди ба дунё омадани “Тоҷикон” як ақида ронда, дар охир сухани китоб бархилофи гуфтаҳои худ навиштааст.

Б.А.Литвинский бо ҳамсараш бо даъвати Б.Гафуров аз Тошканд ба Душанбе омадаанд. Дар 20 соли истиқомат ва татқиқотҳои илмӣ худ дар ҳудуди Тоҷикистон, у забони тоҷикиро ёд нагирифта, даъвои муҳарририи матни тоҷикии “Тоҷикон”-ро кардааст.

У фаромуш кардааст, ки қадамҳои аввалини кофтукоби эшон дар ҳудуди Тоҷикистон бо роҳнамоии Б.Гафуров оғоз ёфта буд. Дар ин бора худи у навиштааст:

“... Б.Г.Гафуров непрерывно курировал археологические работы. Основные направления их я как заведующий сектором археологии и нумизматики согласовывал с Б.Г.Гафуровым, именно он настоял на начале раскопок на юге Вахшской долины, где были найдены серебряные монеты, а мы затем раскопали такие интересные памятники как Кухна-кала и Кум-тепе. Часто он звонил в Институт и просил съездить в какую либо местность, откуда пришли сигналы о археологических или нумизматических находках и даже лично приезжал на археологические раскопки¹¹²”.

Илова бар он, Б.Гафуров шахсан Б.А.Литвинскийро ба ноҳияи Қофарниҳон, ба самти Ромит бурда Шодмон-Қалъаро¹¹³ нишон дода, изҳори ақида намудааст, ки дар инҷо бозефтҳои нодир бояд ниҳон бошад. Дар ҳақиқат, баъд аз чанд сол кофтуковҳои у пешгуни устодро тасдиқ кардаанд.

Ман боварии комил дорам, ки агар Б.Гафуров дар ҳайди ҳаёт мебуданд, суҳанрониҳои Б.А.Литвинский дар бораи “Тоҷикон”-и устод ранги дигар мегирифт.

Таъҷубовар, ки оиди чопи “Тоҷикон” ба забони тоҷикӣ ва иловаҳои муаллиф ба он, Б.А.Литвинский, дидаву доништа, дар

¹¹¹ Кадыров А., Шарипов Ш., Акрамов Ш., Алимов А. Звезда, сияция знанием и добром. Академик Бободжан Гафуров /1908–1977/. Худжанд, 1999, с.152–154.

¹¹² В масштабе века, с.55.

¹¹³ Ҳамон ҷо, с.54–55.

охирсухани худ чизе нанавиштааст. Чунин вонамуд гаштааст, ки ин чоп гуе барои ӯ вучуд надорад.

Шояд сабаб он бошад, ки пешниҳодоти ӯ аз тарафи нашриёти "Ирфон" қабул нашуд ва эшон рангида, суҳанони дар боло иқтибосшударо дар охирсухан навишта бошад?

/Б. Гафуров, ҳақиқатан бояд расонам, ки дар сарсухани ҷилди аввали нашри тоҷикӣ Б. Гафуров ба қатори дигарон ба Б. Л. Литвинский, чун ба муҳаррири чопи русии асари худ миннатдорӣ изҳор намудааст/.

Дар сарсухани ҷилди аввали "Тоҷикон" инчунин омадааст: "Таълифи асар соли 1970 анҷом ёфта буд. Бинобар ин дар он асосан ҳамон манбаъҳо ва тадқиқотҳои, ки то охири соли 1969 ва аввали соли 1970 дастраси муаллиф буданд, мавриди истифода қарор гирифтанд. Он чи ки баъдтар, то аввали соли 1977, ба даст омад, дар нашри тоҷикии асар қисман истифода шуд".

Ба ҷои чопи дуҷум ба забони тоҷикӣ, мо аз иловаҳо /ба мисли охирсухани чопи русӣ/ худдорӣ намудем. Чунки дар солҳои наздик асари нашри ҷилдаи таърихи халқи тоҷик аз тарафи кормандони пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши АИ Тоҷикистон аз чоп мебарояд. Дар асари коллективона ва ҷамъабасткунанда таърихи халқи тоҷик то солҳои 90-ми асри ХХ дарбар шудааст.

Дар оянда ҳам асарҳои ҷудоғонаи муаллифон ва асарҳои ҷамъабасткунандаи таърихи халқи тоҷик, дар асоси бозефтҳо ва сарҷашмаҳои тозаи таърихӣ чоп мешаванд. Вале "Тоҷикон"-и академик Б. Гафуров аҳамияти таърихӣ худро гум нахоҳад кард. "Тоҷикон" умуман дар таҳқиқи баррасии таърихи иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ тамоми мамолики Шарқ ба кулӣ як саҳми арзанда гардид. Далели аз тарафи аҳли илм эътироф шудани маҳсули меҳнати олими тоҷик он аст, ки ба "Тоҷикон"-и Б. Гафуров таърихшиносон, бостоншиносон, ховаршиносони номин собиқ Иттиҳоди Шуравӣ, тақризо навишта, баҳои баланд додаанд. Китоби "Тоҷикон" дар ҳо-рича, кишварҳои собиқ Шуравӣ низ шӯҳрат ёфта, дар байни шарқшиносони мамлакатҳои ғарбу шарқ ба истиқболи гарм пазируфта шуд.

Соли 1977 "Тоҷикон" ба забони японӣ, соли 1989 дар Варшава ба забони лаҳистонӣ /полякӣ/ аз чоп баромад. Соли 1985 дар Кобул "Тоҷикон"-и Б. Гафуровро олими маъруфи Афғонистон, шодравон Ҷалололдин Сиддиқӣ, бо яққоягӣ бо

олими соҳибистеъдоди тоҷик Равшан Раҳмон аз руи китоби якуми чопи Душанбе, ба нашр ҳозир намуданд.

Соли 1985 дар нашрияти "илмҳои ҷамъиятшиносӣ"-и Ҷумҳури Халқии Чин китоби Б.Ғафуров – "Таърихи халқи тоҷик" ба забони хитой нашр гардид. Ин чоп аз руи нашри русии соли 1955 ба даст омадааст. /Аз 23 фасли он ба забони хитой 19 фасло тарҷима кардаанд/.

Соли 1998 ба муносибати 90-солагии зодрузи устод Б.Ғафуров "Тоҷикон"-и у дар Эрон ба ҳуруфоти имрузан тоҷик бо теъдоди 10 ҳазор нусха ва ба ҳуруфон арабиасос 5 ҳазор нусха чоп шуд. Ба ҳардуи ин китоб президенти ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов пешгуфтор навиштаанд. Камина барои чопи арабиасоси он муқаддима ҳамбох намудам. Бояд таъкид кард, ки Б.Ғафуров нисбат ба мамлакати пурасрори Эрон тавачҷӯҳи хос дошт. Бе сабаб набуд, ки олимони Эрон устодро доктори ифтихории донишгоҳи шӯҳратманди Техрон интихоб карда буданд. Чопи асари Б.Ғафуров дар ин мамлақати ба мо дӯст бори дигар пайванди забон, тамаддун ва таърихи халқи тоҷикро бо мардуми эронзамин исбот мекунад.

Аҳамияти асари ҷамъбасти академик Б.Ғафуров дар он аст, ки вай яке аз тадқиқотҳои бунёди ва муҳтарам на танҳо доир ба таърихи халқи тоҷик, инчунин доир ба таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ аст.

Бобоҷон Ғафуров 12 июли соли 1977, баъд аз бемории вазнини дурудароз дар шаҳри Душанбе, дар синни 68-солагии вафот кард. Ҷасади ӯро дар боғи пушпукуҳи ба номи Садриддин Айни ба хок супурданд. Оромгоҳи ӯ солҳост, ки зиёратгоҳи мардуми тоҷик, шахсони илмдусту хайрхоҳ гаштааст. Хотираи дурахшони Б.Ғафуров чун инсонии бузург ва донишманди маъруф дар қалби халқи тоҷик, дар лавҳи хотири тамоми халқҳои Шарқ ҷовид аст. Давоми умри ин марди бузург асарҳои безаволи уянд ва кори ӯро шогирдонаш давом дода истодаанд ва мелиҳанд.

ҚОТИЛНИ МАҲМУДХОҶА БЕҲБУДИ

Хурд будам. Баъзан мешунавидам, ки яке аз мактабҳои шахрамон мактаби Беҳбудия ном дорад. Он солҳо мо, кудакон намедонистем, ки Беҳбудия кист. Калонсолон гоҳ-гоҳ ин номро гирифта, аз қатл шудани Беҳбудия афсус меҳурданд.

Солҳои баъди ҷанги, ҷангоми таҳсил дар мактаби олия, дар бораи Маҳмудхоҷа Беҳбудия /1875-1919/ баъзе маълумотҳои мухтастарро хондам, бо ворисони ӯ ҳамсуҳбат гаштам. Махсусан дар рафти кори худ онди эҷодиёти Дилшоди Барно бо мероси маъорифпарварони гузашта шинос шудан пеш омад, ки яке аз онҳо М.Беҳбудия буд. Маълум, ки ӯ барои таҷрибаомӯзи ба шаҳру мамлакатҳои Осиеи Миёна, Бошқиристон, Тотористон, Туркия, Миср ва ҷойҳои дигар сафарҳо карда, дар ин мулкҳо аз худ хотирае низ гузоштааст. Инро аз мисоли зерин тасаввур кардан мумкин.

Моҳи январӣ соли 1964 дар Деҳля /Ҳиндустон/ конгресси XXVI шарқшиносони ҷаҳон баргузор гардид. Тақрибан ҳар рӯз аз тарафи маъмурияти донишгоҳҳо ӯ шахсони алоҳида барои меҳмонӣ зифат меоростанд. Яке аз олимони соҳаи тасаввуфи Ҳиндустон Ҳусайн Саҷҷод маро ҳамроҳи Рустам Алиев ба таъми нимрӯзи тақдир кард. Дар зери ҷодари гулгуни ба рӯи сабза паҳн гашта Б.Ғафуров бо тарҷимонашон, директори Эрмитаж Б.Б.Пиотровский менишастем. Ногаҳон ба назди мо раиси шӯъбаи Олтойшиносии конгресси мазкур Закия Валидия /мутахаллус ба Тоған/ омада нишаст. Ӯ Осиеи Миёна, таърихи халқҳои онро хуб медонист. Дар навбати худ муаррихони мо эшонро хуб мешиносанд. Закия Валидия вазифаи сарвазири Бошқиристонро дар ӯҳда дошт ва соли 1923 ба хориҷа фирор намуда, сиёсати зидди Шуравиро пеш гирифт. Дар конгрессҳои шарқшиносони ҷаҳон ӯ кушиш мекард, ки ба олимони шуравӣ, алалхусус ба Б.Ғафуров, И.С.Брагинский ва дигарҳо ҳалал расонад.

Яке аз мавзӯи нақли Закия Валидия дар бораи Беҳбудия буд. Дар хотимаи ин суханаш ӯ ба Бобочон Ғафуров ру оварда, аз қисмати Беҳбудия савол кард. Б.Ғафуров як муддати кӯтоҳ хомӯш монда, каме ҳашмигона уро сарзаниш намуданд, ки “ту аз таърихи қатли Беҳбудия албатта огоҳ ҳастӣ?” Пас ин савол барои ҷа?! Закия Валидия узрмегона ба забони туркия ҷавоб гуфт, ки “эсимдан чиқибту”.

/Мутаваассифона нақли эшонро дар бораи М.Беҳбудия ман ёддошт накарда будам ва ҳоло фаромӯш шудааст/.

Маълум, ки Бехбудя бо маорифпарварони водии Фаргона, алалхусус шаҳри Хуқанд, муносибати наздик дошт, ба назди онҳо рафта маслиҳатҳо мекард. Дар навбати худ маорифпарварони ин мулк ба назди Бехбудя, ба Самарқанд меомаданд. Мисоли равшани ин равобитро аз нақли Усмон оқсаққол тасаввур кардан мумкин.

Соли 1972 ман ду моҳ дар Афғонистон сафари илмӣ доштам. Дар ин муддат бо ҳамватанонамон, ки дар солҳои гуногун ба ин мулк фирор намуда, сокин гаштаанд, шиносӣ пайдо намудам. Яке аз онҳо мӯйсафеди 84-сола Усмон оқсаққол, зодаи шаҳри Уротеппа буд. Усмон оқсаққол маро ба меҳмонӣ даъват кард. Ҳангоми сӯҳбати тӯлонӣ маълум гашт, ки эшон падари ман — Мирзо Мухторро чӣ дар Уротеппа ва чӣ дар Самарқанд, дар солҳои вазифаи тарҷумони дар ҳузури губернатори ҳарбии Самарқанд адо кардани ӯ, дида ҳамсӯҳбат гаштааст.

Усмон оқсаққол соли 1909 аз Уротеппа ба шаҳри Хуқанд кучида омада, ба корҳои ҷамъиятӣ фаъолона ширкат мебарзад. Масалан, соли 1913 ӯ ба Самарқанд сафар намуда, дар ин шаҳр бо Бехбудя ва С.Айни ҷопи маҷалларо маслиҳат мекунанд. /Ман дар он солҳо оиди Бехбудя маълумот гирд оварданро мақсад надоштам. Бо ҳамин сабаби беаҳамиятӣ нақлҳои Усмон оқсаққолро хотира накардаам, ки ҳоло афсус меҳурам/. Аз нақли эшон тахмин мешавад, ки ин се нафар мардонӣ номбаршуда, ҷопи маҷаллаи "Оина"-ро муҳокима кардаанд. Чунки ин маҷалла аввалин маротиба соли 1914, яъне баъди як соли маслиҳати онҳо, аз ҷоп баромадааст.

Ба муносибати ҷашни 120-солагии зодрузи Бехбудя зарурат пеш омад, ки на танҳо нақлҳои болоиро ба қалам оварам, балки ба сарчашмаҳои таърихӣ муроҷиат намуда, номи қотилони ин марди бузургро ба хонандагон маълум карда, маҳкум гардонам. Пеш аз он, ки ба мақсади асосӣ шурӯъ намоям бояд вазъияти дохилии аморати Бухороро баъд аз ғалабаи инқилоби Октябр дар Русия аз назар гузаронем.

Ғалабаи инқилоб дар Русия, инчунин дар шаҳрҳои калонтарини Осиёи Миёна — Тошканд ва Самарқанд, амир Олимхонро маҷбур намуд, ки роҳи ислоҳотро пеш гирад. Вале дар амал амир ислоҳоту тартиботи навро, бо ибораи муаллифи "Таърихи нофесаъ" Муҳаммадалӣ, ҳатто ба таври "хайрият" қабул кардан намехост. Баробари ривож ёфтани ҳаракати "ҷавонбухориён" амир сиёсати қатъӣ пеш гирифта, бо ҳуррият муборизаи ошғинопазир эълон кардани буд. Ин корро та-раққипарварон хело хуб пай бурданд. Онҳо программаи худро

пешниҳод карда, таъкид кардад, ки "туфтаҳои моёнро амир қабул надошта бошад, ҳарб менамоём". Програмкаи инқилобчиёни Бухороро бо вазирон ва аъзоёни давлат маслиҳат карда, муҳорибаро салоҳидида, изҳор намуданд, ки "моён ҳурриятро қабул надорем, қадом вақте, ки шумоён ҳарб намоед, моён ҳамин дин муносибати амир бо ҳукумати шӯрони Туркистон бад шуда, кор то ба дараҷаи муборизаи яроқнок расид. Моҳи март соли 1918 лашкари Туркистон бо сардори Ф. Колесов ба Бухоро ҳамла кард. Мақсади ин ҳамла ёрӣ расонидан ба ҷавонбухориён ва мардуми Бухоро буд. Вале ҳукумати Шӯрон Туркистон ба иштибоҳи калон роҳ дод. Ин иштибоҳ ба мағлубияти Ф. Колесов сабаби асосӣ шуд.

Мағлубияти Ф. Колесов низ шикастхӯрии тараққиқпарварони Бухоро буд. Онҳо ру ба гурез ниҳоданд. Аз руи маълумоти "Таърихи нофетя" амир Олимхон, баъд аз воқеаи Ф. Колесов маҷлиси саркарда ва аъзоёни мамлакатро ҷамъ намуда, машварат карда, ба қароре омадааст, ки бояд бо ҳукумати Шӯро муборизаи яроқнокро пеша намуд. Барои иҷрои ин кор бояд "асбоби ҳарб, монанди милтиқ, пулемет, туб, бомбаро тараққӣ" дод. Амир мусаллаҳ мешуд ва сафи лашкари худро, бо иборати Муҳаммадалӣ, аз ҳисоби "писарони гулгунҷабо, ки ба гайр аз фаҳиша /бозӣ/ дигар ҷизеро намендонистанд" зиёд мекард. Муҳаммадалӣ навиштааст, ки "панҷоҳ нафар аз аскарони низомӣ, аз ҷамоати арабҷабба /аскари савора — А.М./ ба ҷули Ишқобод рафта, аз давлати англис пулемет ва милтиқҳои англисӣ оварданд. Турақулбой пустро бо 40 ушгур пусти барра ба Инглис фиристоданд. Ҳамаро барои дӯсти байни Бухоро ва Инглис эълон намуданд" /Бо иборати дигар ба манфиати англисҳо дар Бухоро таъвиқот бурдаанд/.

Ба гайр аз ин амир барои яроқнок намудани лашкар баъзе тадбирҳои дигарро дар ҳуди пойтахташ андешидааст. Масалан, ба як гурӯҳ австриягӣҳо, ки дар ҷанги якуми ҷаҳон асир шуда буданд, моҳона таъин намуда, дар таҳти дарвозаи Имом Бухорӣ тубрезӣ фармуданд. Дар гузари Кофаробод низ тубу доруи милтиқ мерехтанд. Хуласи калом, бо фармони амир, бо иборати Муҳаммадалӣ "шабу рӯз дар тараққии ташкилӣ асбоби ҳарбӣ" шудаанд.

Ба гайр аз тайёрии дохилӣ амир якҷанд қадамҳои дипломатӣ мегузорад. У домӯлло Қутбиддини судурро бо Турахуҷаи нақиб ба Афғонистон равон кард. Подшоҳи Афғонистон Ҳабибуллоҳон /1901-1919/ ба ионати давлати

Бухоро 6 фили маҳмудӣ ва 200 аскарӣ ҷарроғро фидоӣ гуен додааст.

Дар як вақт бо ин ҷорачӯҳо ду шахси муътабарӣ Бухоро — Эшонӣ Бурҳонхонӣ Хиёбонӣ ва домолло Бурҳониддин маҳдуми Кулобӣ ба Хоразм фиристонида шуданд. Хоразм ва Бухоро дар натиҷаи гуфтушунӣ, ба қавли Муҳаммадалӣ, “камари иттиҳод баста, ҳама як дил шуданд, ки “бо ҳамроҳии Русия муқовамат намоем, ба ҳар хусус қудрат дорем” гуфта, тамаъи хом доштанд. Тамоми онму хоси давлат хурсандӣ намуда, дар ҳаққи ду шоҳ, балки се шоҳон, дуоҳон музаффарона намуданд”.

Ҷорачӯҳои мазкур нишон медиҳад, ки як муддат ба амир муяссар гардид, ки бо хони Хоразм ва подшоҳи Афғонистон созиш намояд. Онҳоро ба худ иттифоқӣ шуморида, бо яроқи аслиҳае, ки аз англисҳо ионат гирифта ва дар ҳуди Бухоро рехта буд, таъя намуда, Бухороро давлати тавоно пиндошта, ба ҷанги зидди ҳокимияти Шӯроӣ омодагӣ гардад. Амри Бухоро, бо иборати Муҳаммадалӣ, “аз ваҳму ҳароси муҳориба кардани шӯроӣ Русия хотирҷамъ шуд. Бухороро ру ба тараққӣ пиндошта, аз рӯи бемулоҳизагӣ дар роҳҳои воғуни Русия /роҳи оҳан/ қаровулҳо насб намуданд ва дар ҳар истанса қариб ба сад нафар, зиёда аз он аз сарбозон барои муҳофизати мамлакат ва тафтиши эшонро дар воғунҳо касб карданд. Бо фармони ҳокимони худ поездҳои шӯроиро ҷустуҷӯ намуда, салотини русро ташвиш медоданд”.

Барои иҷрои кор ва амалия гаштани нақшаҳои амир тараққипарварони Бухоро монегӣ мерасониданд. Бинобар он баъзеи онҳоро ба даст дароварда, қатл карданд, баъзоро ҳабс намуда, бо кафолат ва бо восита бадарға намуданд. Аз фозилони қатл шуда, муаллифи “Таърихи нофеъя” Мулло Масъуд маҳдум валади муфти Абдулқодири судурро номбар намуда, илова кардааст, ки бисёре аз аҳли Бухоро ба тухмати ҷадидӣ кушта шуданд. Баъзеҳо худуди аморатро тарк намуда, ба хоки Ҳукумати Шӯро фирор намуданд.

Дар ҳақиқат, дере нагузашта “ба ҳукми шаръӣ ҷадидонро таҷассус /ҷустуҷӯ/ намуда”, ёфта, баъзоро ба қатл расониданд. Вазири аъзам, қушбегии замон Мирзо Насрулло ро ба ҷадидӣ айбдор намуда ба Кармина фиристониданд. Чунки у гуе “аз камоли музавварӣ /бардурӯг/ хуррият” шудани Бухороро қабул кардааст. Сабаб он, ки қушбегӣ давлати Русияро қавӣ ва Бухороро заъиф пиндошта, гуфтааст, ки “моён муқовамат на-тавоном кард, хурриятро ба тариқи хайрият қабул бояд намуд”. Ин гуфтаҳо сабаби азл гаштани қушбегӣ шуда, амир ба ҷон у

Мирзои Урганҷиро қушбегӣ таъин намуд. Қушбегии собиқ Мирзо Насрулло дар Кармина ба қатл расид, моли ӯро тороҷ карданд. Маълум мешавад, ки ин шахс нисбат ба амир марди дурбин ва дурандеш будааст.

Бехбудӣ низ дар чунин шароити ба ваҳму воҳима гирифтӣро **PDF Compressor Free Version** /аз ислоҳотчиён/, қатл шуд. Муҳаммадалӣ чор нафар уламои Бухоро, ки нисбати Бехбудӣ ҳукми қатл баровардаанд, номбар кардааст, "Аз барои тадо-руки тараққишарварон, навиштааст ӯ, аз тарафи уламои Бухоро домулло Холмурад судури Тошкандиро ва Мулло Қутбиддин судури Бухороиро ва Домулло Шавқатулло уроқро ва Мулло Муҳаммадшоҳ судури Бадахширо вакил карданд ва инҳо аз муфтиени аъзами Бухоро буданд, дар марофаан инқилобчиён шабу рӯз маҷлис ораста, баъзеро ба даст дароварда, ба қатл расониданд. Чунончи, дар Қаршия Бехбудӣ, хатиби Самарқандӣ, ки Маҳмудхоҷа ном дошту машҳур аст, ба қатл расид ва рафиқони ӯ ҳам мақтул шуданд"¹⁴.

Қатли Бехбудӣ ва ҳаммаслакони ӯ дар Қаршия шаҳодат медиҳад, ки Олимхон на танҳо дар пойтахти худ — шаҳри Бухоро, балки дар маҳалҳо низ ба муқобили ҷавонбухориён ва умуман душманони худ, муборизаи шадид мебард.

Қатли Мулло Масъуд маҳдум /писари муфти Абдулқо-дири судур/, қатли қушбегӣ Мирзо Насрулло дар Кармина, қатли хатиб Бехбудӣ дар Қаршия шаҳодат медиҳад, ки рӯҳияи нави ҷадидӣ, рӯҳияи ислоҳотчиён як қисми аёну ашроф, рӯҳониён, ҳатто ноибни аввали амир — қушбегиро дарбар гирифта буд.

Дар маълумоти Муҳаммадалӣ ду мавриди ҷолиби диққат зикр ефтааст. Даставвал ҳуқуқи амирро ба муфтиени аъзам додан. То алҳол дар аморати Бухоро танҳо амир ҳуқуқи ба қатл маҳкум кардани гунаҳгорро дошт. Ба таври истисно, ба ин навъ ҳуқуқ ҳокими Ҳисор Остонакул қушбегӣ /1886–1906/ соҳиб буд. Шояд сабаби ба ҳуқуқи ҳукми оля соҳиб гаштани аҳли уламо дар он бошад, ки касони зиёдро ба қатл маҳкум кардан пеш омада буд. Инчунин, ба баровардани ҳукми қатл ҳуқуқ пайдо кардани уламои Бухоро онро низ ифода мекард, ки ҷабрида на танҳо дар назди амир, ҳокими мутлақ, гунаҳгор шуморида мешуд, балки нисбат ба дини ислом низ ӯро хиёнаткор мешумориданд.

Хулосан дигар аз маълумоти Муҳаммадалӣ зикр намуда бармеояд, ки Бехбудӣ ҳануз вақти дар қайди ҳаёт буданиш

¹⁴ Муҳаммадалӣ. Таърихи нофеъӣ. /Бо эҳтимоли, тасдиқ ва пешгуфтори Аҳрор Мухторов/, Душанбе, 1994, с.55.

шахси машхур буд. Бинобар он мақоми ин шахс дар таърихи аввали асри XX тоҷик, дар таърихи афғори ҷамъиятӣ, бояд маълуму машхур гардонида шавад.

К ИСТОРИИ УСТАНОВЛЕНИЯ НАДГРОБНЫХ КАМНЕЙ

PDF Compressor Free Version

В первое время после сложения Арабского халифата у мусульман не допускалось над местами захоронения возложения плит. Со временем это положение нарушилось не только в арабских странах, но и среди коренного населения покоренных арабами стран. Так, в Средней Азии завоеватели оказались бессильными запретить местному населению посещение могил их родных и совершать на кладбищах поминки с оплакиванием и приносом пищи. Для этих целей, чтобы было легко отыскать на кладбищенских участках ту или иную могилу, на могильные насыпи возлагались кирпичи, на которых со временем стали делать индивидуальные знаки. Такие кирпичи обнаружены на территории старых кладбищ Самарканда и Мерва¹¹⁵.

На территории современного Таджикистана намогильные кирпичи были обнаружены в трех местах. Одно из них на территории Пенджикентского района, кишлака Фароб, у мазари Шах-Мансур в 1947 г. Этот надгробный кирпич (размеры 30x16x4,5 см) датирован 507 г.х. (1113-1114)¹¹⁶.

К сожалению, текст на этом кирпиче не был расшифрован. Поиски этого кирпича нами в 1979 г. не увенчались успехом. Из таблицы №28, опубликованной О.И.Смирновой, видно, что текст на лицевой стороне кирпича состоял из шести строк. Первая строка не сохранилась

1. ... ал-
2. и Абд Гаффар
3. сын Абд ал-Рахима
4. Год семь
5. и пятьсот

¹¹⁵ Массон М.Е. Средневековые мусульманские намогильные кирпичи с арабскими эпитафиями из Марийской области. Труды Южно-туркменской археологической комплексной экспедиции, т.ХVI, 1978, с.53.

¹¹⁶Смирнова О.И. Разведки в бассейне реки Зеравшан в 1947 г. Труды Согдийско-таджикской археологической экспедиции, т.1, МИА, СССР, №15, М.Л., 1950, с.79.

По данным фото на кирпиче по трем его боковым сторонам также имелись надписи. Они посредственной сохранности и читаются фрагментарно. С правой стороны (Мухаммад ибн...), в верхней части (сын Абд ал-Гаффар). В тексте эпитафии заслуживает внимания отсутствие традиционной коранической формулы. По всей вероятности, надписи по трем граням кирпича, в какойто степени, повторяют имя покойного, чтобы оно читалось со всех сторон. Надгробие устанавливалось вертикально "на попу". Об этом свидетельствует отсутствие текста на почти половине кирпича (его нижней части).

По мнению О.И.Смирновой, надпись на кирпиче была прорезана небрежно, куфическим письмом до его обжига. Дата на кирпиче в совокупности с другими данными позволила исследователям датировать одновременно и городище под названием Хазина—и Шох Мансур—XI—XII вв.¹¹⁷

Исследователями обнаружены и такие кирпичи, которые специально изготавливались кулялами (гончарами) путем оттиска на их лицевых неглубоких штампом кругов, розеток, зубчатых крепостного типа "Кунгра" и др. изображений, которые, очевидно, имели определённый смысл. Наряду с обычными квадратными кирпичами употреблялись их половинки, треугольники и т.д. Иногда края кирпича имели полосу шириной 2—3 см. Кроме них на могилах встречаются средневековые квадратные жёные кирпичи, одну сторону которых покрывали разного рода зигзаги, наивно подражавшие каким-то письменам. Некоторые исследователи предполагают, что этот обычай имел место до распространения арабской письменности¹¹⁸. По мере распространения арабской письменности на могильных кирпичях стали появляться тексты на арабском языке. По мнению М.Е.Массона этот обычай появляется с конца УШ—начало IX в.в

Первоначальные тексты на арабском языке были весьма короткими. На них упоминались только имена покойного или краткие религиозные формулы ислама.

На исследованных М.Е.Массоном кирпичях количество строк в надписях на разных кирпичях—от двух до десяти. На мервских кирпичях больше всего оказались пятистрочные эпитафии.

¹¹⁷ Там же, с.79.

¹¹⁸ Массон М.Е. Средневековые мусульманские надгробные кирпичи с арабскими эпитафиями из Марийской области. Труды, с.54.

Малое число строк и краткость текста, очевидность, диктовалась малым размером кирпича, принятого в те времена для употребления. К тому же составители эпитафии не очень хорошо владели арабским языком, отчего нередко встречаются грамматические ошибки и разноречивость в написании одних и тех же слов. По мнению М.Е.Массона, в начертании некоторых слов усматривается влияние произношения их по-таджикски¹¹⁹.

На основе анализа намогильных кирпичей Мервской области М.Е.Массон пришел к заключению о том, что пора определённого технического расцвета в нанесении эпитафий на кирпичные намогильники, приходится на время существования государства Сельжукидов, особенно на начало XII в.¹²⁰

Однако, ещё в XI в. обычай устанавливать эпитафии на могилах от кирпича передаётся кайракам — речным галькам, естественной формы. Время установления двух разных по качеству и форме материалов (кирпич и камень), на могилах свидетельствует о том, что какое-то время (XI—XII даже XIII в) на могилах устанавливали и кирпичи, и кайраки (это подтверждается датированным кирпичём из кишлака Фароб).

В некоторых районах обычай устанавливать намогильные кирпичи существовал и позднее. Так, в фонде отдела истории средних веков Института истории, археологии и этнографии им.Ахмада Дониша АН Республики Таджикистан хранится намогильный кирпич из Вахшской долины, прямоугольный формы, (размером 21x35 см, толщиной 3,5см) с полосой по краям. Надпись рельефная, почерк "сульс". Текст эпитафии из семи строк, не имеет даты. По палеографическим признакам надпись может быть отнесена, примерно, к XV—XVI вв.

Другой осколок кирпича с одной строкой коранической формулы был обнаружен на территории кладбища вокруг известного мазара Ходжа Накшрон, на территории района Турсунзаде Республики Таджикистан. Надпись была вырезана на боковой части кирпича почерком настаълик, не совсем опытной рукой гончара (или неизвестного резчика). По форме кирпича, его толщине и почерку надписи она предположительно датируется XVI—XVII вв.

¹¹⁹ Там же, с.55.

¹²⁰ Массон М. Е. Пимарта 1160 г. в жизни города Башана Мервской области. Известия АН Турк. ССР, серия общ. наук, 1961, №3, с. 31.

Эти две находки надписей на кирпичках дают предполагать, что обычай устанавливать на могильные кирпичи с надписями продолжался и в позднем средневековье¹²¹.

Что касается надгробных кайраков, они дошли до нас в сравнительно большом количестве. Кроме того, большинство сохранившихся кайраков имеют даты — время смерти покойного, что позволяет сделать соответствующие выводы и обобщения, присущие определенной эпохе.

Самая ранняя дата в эпитафиях на надгробных гальках — кайраках зафиксирована 459 г.х. (1066—1067)¹²².

В фонде названного отдела самая ранняя дата на эпитафии начало месяца раджаб 484 г.х. (19 августа 1091 г.). Текст вырезан на почти круглой форме камня, размером 32x34 см, которую нельзя отнести к кайраку, под которым мы подразумеваем камень удлиненной формы.

Почерк на этом камне — грубый куфи. По мнению М.Е.Массона, с конца XII в. и до самого монгольского нашествия ощущается упадок каллиграфического искусства в виде огрубления куфического почерка¹²³.

Однако, почерк куфи на надгробии 1091 г. свидетельствует о том, что в Кухистане не так давно стали практиковать выбивание надписей на камнях. Мастера-резчики еще не достаточно владели этим искусством. Если выводы М.Е.Массона приемлемы для Кухистана, то упадок этого искусства продолжался и в XII в. Об этом может свидетельствовать другое надгробие (27x36 см), датируемое 550 г.х. (1155—1156) из кишлака Оббурдон¹²⁴.

Почерк на надгробии из кишлака Порвиз, (размером 17x22 см.), датируемый месяцем раби ул-аввал 559 г.х. (февраль-март 1161) показывает, что резчики Кухистана еще в середине XII в. старались выработать свой стиль и почерк в виде видоизменения и украшения куфического письма разными геометрическими фигурами¹²⁵.

¹²¹ Ввиду того, что надгробных кирпичей сохранилось очень мало, наши сведения, кроме трех описанных нами кирпичей на территории современного Таджикистана, основываются преимущественно на опубликованных материалах проф. М.Е.Массона в цитированных нами статьях.

¹²² Массон М.Е. Средневековые мусульманские надгробные кирпичи с арабскими эпитафиями из Марийской области. Труды, с.60.

¹²³ Там же, с.80.

¹²⁴ Мухтаров. Эпиграфические памятники Кухистана (XI—XIX вв), Душанбе, изд-во "Дониш", 1978, кн.1, с.23—24.

¹²⁵ Там же, см. рис. 2 на с.243.

Надписи на надгробии XI в. и на шести надгробиях XII в. показывают, что резчики Кухистана до завоевания монголов (т.е. до начала XIII в.) для эпитафии выбирали небольшие естественные песчаники почти округленной поверхности. Надгробие XII в. из кишлака Шамтич с текстом эпитафии из пяти строк имеет размеры 24x24 см.

Надгробие XI в. состоит из шести строк, текст вырезан на арабском языке, религиозная формула, состоящая из трех слов, завершает эпитафии — от пяти до девяти строк. Религиозная формула постепенно увеличивается от нескольких слов до одной и двух строк в нижней части текста. На камнях XI—XII вв. поверхность целиком покрыта текстом эпитафии. По всей вероятности, в Кухистане в этот период надгробие над могильной насыпью должно было лежать.

Например, два надгробия (№128 и 140), датированные 591 г.х. (1195 г.), из кишлака Оббурдон имеют почти одинаковые размеры (39x32 см и 34x32 см.), незаполненная часть камня под текстом составляет 4—5 см, что при вертикальной их установке не может “выдерживать” свой вес. Возможно, они прислонялись к могильному бугру или, более вероятно, устанавливались на могильном всхолмлении¹²⁶.

В XIII в. выбор надгробного кайрака несколько изменился: по своей форме мастера-резчики стали выбирать камни с несколько удлиненной формой с целью установления их в вертикальном положении, т.е. часть камня, незаполненная текстом эпитафии, оказалась больше, чем на камнях XI—XII вв. Так, надгробие №127, датированное 604 г.х. (1208 г.), при размере 40x30 см, незаполненная часть составляет 16 см, что достаточно для его “закапывания” в землю. Надгробие №146, датированное 608 г.х. (1212г.), при размере 42x20 см, незаполненная часть составляет 12 см, а надгробие №43, датированное джумада первым 609 г.х. (сентябрь—октябрь 1212 г.), при размере 39x28 см., незаполненная нижняя от текста часть составляет высотой 15 см. и т.д.¹²⁷.

По всей вероятности, не все резчики XIII в. придерживались этих соотношений текста и незаполненных мест камня для их вертикального установления. Например, надгробие, датированное 648 г.х. (1251 г.), при размерах 35x25 см, на незаполненной текстом части высотой 8 см. вырезан орнамент, что при закапывании камня мог оказаться под землей¹²⁸.

¹²⁶ Там же, с.26.

¹²⁷ Там же, с.27.

¹²⁸ Там же, с.36—37.

Пропорция текста и место, незаполненное им для установки на могилах, не всегда выдерживалась и на эпитафиях последующих столетий. Так, на надгробии №48, датированном 807 г.х. (1405 г.), незаполненная часть по вертикали составляет 20 см, а на надгробии 857 г.х. (1453 г) только 4 см.¹²⁹ Такое же разное соотношение имеет место на эпитафиях XVI в. Например, на надгробии, датированном 906 г.х. (1500–1501 гг) из кишлака Парз незаполненным оставлено 17 см. из 47 см. по высоте, на надгробии 948 г.х. (1541–1542 гг) только 8 см¹³⁰, на надгробии 1001 г.х. (1592–1593) только 4,5 см. К тому же, нижняя часть гальки у последней эпитафии неровная и его никак не установишь вертикально, не закапывая в землю. Такое надгробие можно только положить на намогильную насыпь.

PDF Compressor Free Version

Приведенные примеры показывают, что в Кухистане надгробные кайраки устанавливались на могильное всхолмление в лежащем положении, начиная с XI в. С XIII в. эти камни стали устанавливать и вертикально и в лежащем положении. Этот обычай не стал, вероятно, твердо установленным, ибо зависел от выбора соответствующей формы естественного камня (какую обычно находили в горах), от текста, заказанного родственниками покойного и от искусства резчика. Если резчик мог написать более мелким почерком и “экономил” место на поверхности камня, то его устанавливали вертикально, что хорошо было для обозрения, а если резчик был кунданависом (мастером крупного почерка), то поверхность камня заполнялась “от края до края” и для вертикальной установки не оставалось места.

Этого обычая придерживались независимо от пола и возраста захороненного. Например, на женских надгробиях¹³¹ незаполненная часть камня составляет от 5 до 9 см, а на могиле юноши не выше, чем на приведенном надгробии 906 г.х. из кишлака Парз — 8 см.

Примерно такой обычай изготовления надгробных кайраков имело место и в других местах. Например, надгробный “камень из кишлака Лангари Калон Муминабадского района Кулябской области” (без даты, но более позднего времени), при размере 43х16 см, незаполненная текстом часть составляет 11 см. Кстати, это единственное из обнаруженных нами надгробий из обыкновенной гальки, которое мастером—

¹²⁹ Там же, рис. 23 и 33.

¹³⁰ Там же, рис. 37 и 57.

¹³¹ Там же, с.51–64.

каменотесом обработано по краям и поверхности. Мастер старался придать камню форму михраба, с острой верхней частью. На поверхности камня также выведена михрабная ниша, края которой с двух сторон заполнены текстом — стихи, предупреждающие людей о наступлении страшного суда. Почерк **PDF Compressor Free Version** настоящий насталик со всеми прибуквенными знаками. Нижняя часть камня (11 см), оставленная для закапывания в землю, не обработана, она в естетсвенной форме¹³².

Кухистанские резчики—каллиграфы, имея под руками бесплатный материал — камень, для установления их на могилах не обращали особого внимания на форму. Среди обнаруженных нами около двухсот надгробий удлиненных камней, в форме кайрака, насчитываются единицы. В основном эти камни круглые, неправильной формы, ширина у которых по размеру больше, чем длина, яйцевидные и пр.

По всей внешней форме Кухистанские надгробные камни отличаются от самаркандских, которые имеют удлиненную форму и вполне могут соответствовать своему названию — кайрак¹³³.

В отличии от Кухистанских кайраков самаркандские надгробные кайраки XI—XIV вв. устанавливались на могилах вертикально. Об этом можно предполагать по удлиненной форме камня и расположению текста эпитафии, преимущественно на верхней половине кайрака. При этом большинство эпитафий заключено внутрь рамок с орнаментированной поверхностью. В рамки заключены и некоторые эпитафии Кухистана. Об этом можно получить представление по фото опубликованных надписей в разделе нашей работы, — “Знаки при надписях”...¹³⁴ . Нами было отмечено, что резчики Кухистана в своей мастерской имели много кайраков для широкого выбора заказчиков. На них они заранее выбивали первую строку, обычно кораническую формулу, что подтверждается несколькими обнаруженными заготовками, предназначенными для установления на могилах. Что касается

¹³² Настоящий кайрак нами был обнаружен в 1960 г. и доставлен в г. Душанбе, где ныне хранится в фондах отдела истории средних веков и нового времени Института истории им. Дониша.

¹³³ См. Мухтаров А. Сопоставительная характеристика верхнезеравшанских и самаркандских намогильных кайраков. Эпиграфические памятники Кухистана XI—XIX вв. кн.2, Душанбе, 1979, с.46—56.

¹³⁴ Мухтаров А. Эпиграфические памятники ... кн.1, рис.14, 17—18, 32; кн.2, с.37—45.

текстов надписей, то они по содержанию и по своим размерам зависели от желания заказчика¹³⁵.

На наш взгляд, не только первая строка эпитафии, но и рамки с геометрическими или цветочными орнаментами также заготавливались до получения заказа мастерами резьбы на камне. Об этом можно судить на примере надгробного кайрака из мечети кишлака Самджен в горной Матче. Кайрак, размером 25–51 см., из девяти строк текста, датирован месяцем шабон 839 г.х. (февраль–март 1436). На одной стороне кайрака была нарисована рамка размером 25x18 см со своего рода орнаментом наверху. Почти такая же рамка, размером 29x18 см выбита на другой стороне камня и заполнена девятью строками текста. Разница между рамками на 4 см по высоте, т.е. для того, чтобы разместить текст заказа, украшения камня оказались недостаточными и резчику–каллиграфу пришлось на 4 см “удлинит” его¹³⁶.

По тому как концы отдельных букв выступает за чертой обрамленного текста (на надгробии XVII в. из кишлака Худгифи–Боло) видно, что в более позднее время практиковалась предвертикальная заготовка надгробных кайраков с нанесением на них орнаментальной рамки¹³⁷.

Предварительная заготовка кайраков рамками–обрамлениями, известными изречениями из корана и пр., сокращала время выполнения заказа мастерами, что сказывалось на его доходах.

Однако, мы не можем утверждать, что рамки–обрамления эпитафии обязательно выбивались до выполнения основной части работы – текста. На отдельных надгробиях строка выступает за пределы рамки, которая на этом месте перерывается, что свидетельствует о том, что текст эпитафии на кайраке был выбит ранее рамки обрамления. Может быть, в данном случае мастер выполнял поручения заказчика на принесенном им камне.

¹³⁵ Там же, с.6.

¹³⁶ Заслуживает внимания хранение настоящего надгробия в мечети кишлака. При нашем осмотре камень был установлен в нише михраба. Текст был перевернут и молящиеся смотрели на сторону, не имеющую текста. На камень была накинута материя типа “тик”, из-под которой виднелся орнамент (рамочка)– камня, не заполненная текстом.

Такой же факт, т.е. обрамление камня с текстом надписи отмечен этнографом Д.Давидовым в 1983 г. в мазаре Шейх Умара Вали на территории кишлака Богистон Бостонликовского района Ташкентской области.

¹³⁷ См. Мухтаров А. Эпиграфические памятники ... кн.1, рис.73.

Вышеизложенные соображения основаны в основном на надгробных кайраках из Кухистана. Изучение таких же первоисточников из других регионов возможно уточнит наши наблюдения и внесет новые сведения о порядках выполнения текста на кайраках и, следовательно, искусство мастера в последовательном выполнении орнамента и текста на кайраках.

НАДПИСИ НА ОБРАБОТАННЫХ КАМНЯХ

Известно, что с XIV в. вместо надгробных кайраков стали применять обработанные камни. По всей вероятности, эстетический вкус людей диктовал переход к новому материалу для надгробных памятников. Кроме того, естественные камни были не везде, особенно в городах, отдаленных от рек и гор, оказались недоступными мастерам. Вместе с переходом зародилось новое искусство — искусство обработки камня разных составов и видов. Это был мрамор почти всех сортов и оттенков, известняк, базальт (санги мусо) который был очень редким в Средней Азии и доставляли его из района Герата. Еще более дорогим и редким был яшм, образец которого мы видим в Гури Мире Самарканда. Из перечисленных видов больше всего употребляли гранит и мрамор. Обработка камня для надгробий зародила не только новое ремесло, но и разделила профессию резчика надписей на две разных по искусству специальности: обработкой камня занялись одни, а текст надписей выбивали другие мастера. Так, на мраморном надгробии 915 г.х. (1509—1510) из кишлака Джуш Нуратинского района Самаркандской области выбито, что камень обработал мастер из Герата, а надпись выбил каллиграф из Нураты. Бывали и исключения: один и тот же мастер со своим семейством обрабатывал надгробие и выбивал текст. Однако, об этом можно только догадываться, ибо авторы текста не оставили об этом никаких записей.

Переход к обработанным камням не был всеобщим и повсеместным, так, в Кухистане вплоть до XIX в. продолжали употреблять естественный необработанный материал — кайраки, ибо этот вид камня был доступен легко и бесплатно. Кроме того, мастера и жители продолжали древние обычаи своих предков.

Наоборот, в Самарканде, Ура-Тюбе и других городах согласно датированным текстам и наличие обработанных камней, свидетельствует о начале перехода к обработанным камням в XIV в. К сожалению, надгробия этого столетия очень редки, что может свидетельствовать о том, что этот обычай в XIV в. еще не стал всеобщим. Да и мастеров по обработке камня, очевидно, было не много. К этому следует учесть время господства монголов, преследование ими представителей местных мастеров и интеллигенции. Господство монголов отрицательно сказывалось и на переписку рукописных книг. Если проанализировать наличие рукописей — письменных памятников по всем видам средневековой науки, то рукописи, составленные в XIV в., насчитаются единицами.

Анализ десятков и сотен надгробных камней, просмотренных нами на кладбищах городов и сел Таджикистана, Узбекистана и Киргизии, а также опубликованные другими авторами в разных регионах, показывают, что форма камня и текст эпитафии были непостоянными и менялись почти в каждом столетии. Разумеется, отклонения от общепринятых форм имели место, но их немного и не они играли главную роль в профессии ремесленника.

В первую очередь следует вернуться к вопросу о времени установления эпитафии на искусство обработанных камней. Дело в том, что определение времени этого обычая XIV веком должно являться условным или временем повсеместного отказа от кайраков и перехода к обработанным камням. Такой вывод напрашивается наличием нескольких обработанных надгробий более раннего времени. Так, надгробие с красивой куфической надписью по краям и наском внутри михрабовидной фигуры хранится в музее г.Мазари-Шариф, куда была доставлена из мазара Джавонмарди Кассоб, что в г.Балхе. Надгробие было установлено на могиле шейха Али б.Ахмеда б.Аьлам ал-Ислама, скончавшегося в 598 г.х. (1133—1134)¹³⁸. Почерк надписи, плоско обработанная форма камня, отдельные элементы резьбы на камне (ниша михраба, колонны и пр.) напоминают фрагменты надгробного камня, установленного на могиле Султзана Махмуда (999—1030) в г.Газни. В этом же городе, около мазара Имам Ахмада Хадлод, было обнаружено надгробие, установленное на могиле женщины по имени Муниса, дочери Ходжи Сокия Синستاني. К сожалению, в работе афганского ученого отсутствуют описание и фото

¹³⁸ Мухтаров А. Подвоясредневековой Балх. Душанбе, 1980, с.90.

эпитафии, датированные месяцем сафар 599 г.х. (октябрь–ноябрь 1202)¹³⁹.

Обращает на себя внимание факт обнаружения этих трех надгробий XII – начало XIII вв. с куфической надписью на территории современного Афганистана. В Кухистане первая куфическая надпись (на кайраке) датируется XI веком¹⁴⁰. Правда, красота почерка кухистанского резчика уступает балхскому и газнийскому мастерам.

Остановимся на конкретных формах надгробных камней, которые были осмотрены и изучены нами на протяжении более 40-летней нашей научной деятельности по собиранию и изучению эпитафии.

О надгробных камнях XIV в. наши сведения весьма скудные. Одно из надгробий, обнаруженное среди виноградников и пахотной земли пригородного Ура-тюбинского селения Махаллы Яси датируется 737 г.х. (1336–1337). Однако, первая цифра "семь" по-арабски можно прочесть и "девять", тогда надгробие можно датировать 937 г.х. (1530–1531). Форма камня – "санги сандук", больше напоминает надгробие XVI в. Если вторая дата соответствует действительности, то время составления эпитафии совпадает со временем строительства известного медресе Абдулатиф Султана в г.Ура-Тюбе. Это было время расцвета этого города, когда здесь правили шейбанидские царевицы.

Надгробия XV в. обнаружены во многих регионах Средней Азии – и по форме, и обилию текста они почти что похожи друг на друга.

Например, самое старое надгробие из мазара Бобо-Таго, что на окраине гор. Ура-Тюбе, датирован 825 г.х. (1421–1422). Это обработанный гранит состоящий из трех частей. Нижняя часть более плоская и шире на 4 см на все четыре стороны, чем верхняя, основная часть. На торцовой части камня тексты – стихи, выбитые на двух равных рядах крупным наском. На двух торцах камня также выбиты тексты, но в три ряда. На одной из торцов камня прослеживается имя усопшего (или усопшей) и дата смерти. Третья, верхняя часть камня, как бы венчает ее и сплошь покрыта кораническим текстом. Она на несколько сантиметров (5 см) уступает от средней части на все четыре стороны. В целом каменотес сумел придать граниту привлекательную красивую форму. Однако, рельефная над-

¹³⁹ Шейх Мухаммад Ризо
с.51 и 213.

(Надгробные надписи Газни), Кабул, 1346/1967,

¹⁴⁰ Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана, кн.1, с.23, с.213.

Наоборот, в Самарканде, Ура-Тюбе и других городах согласно датированным текстам и наличие обработанных камней, свидетельствует о начале перехода к обработанным камням в XIV в. К сожалению, надгробия этого столетия очень редки, что может свидетельствовать о том, что этот обычай стал всеобщим. Да и мастеров по обработке камня, очевидно, было не много. К этому следует учесть время господства монголов, преследование ими представителей местных мастеров и интеллигенции. Господство монголов отрицательно сказывалось и на переписку рукописных книг. Если проанализировать наличие рукописей — письменных памятников по всем видам средневековой науки, то рукописи, составленные в XIV в., насчитываются единицами.

Анализ десятков и сотен надгробных камней, просмотренных нами на кладбищах городов и сел Таджикистана, Узбекистана и Киргизии, а также опубликованные другими авторами в разных регионах, показывают, что форма камня и текст эпитафии были непостоянными и менялись почти в каждом столетии. Разумеется, отклонения от общепринятых форм имели место, но их немного и не они играли главную роль в профессии ремесленника.

В первую очередь следует вернуться к вопросу о времени установления эпитафии на искусство обработанных камней. Дело в том, что определение времени этого обычая XIV веком должно являться условным или временем повсеместного отказа от кайраков и перехода к обработанным камням. Такой вывод напрашивается наличием нескольких обработанных надгробий более раннего времени. Так, надгробие с красивой кувической надписью по краям и насхом внутри михраб-видной фигуры хранится в музее г.Мазари-Шариф, куда была доставлена из мазара Джавонмарда Кассоб, что в г.Балхе. Надгробие было установлено на могиле шейха Али б.Ахмеда б.Аьлам ал-Ислама, скончавшегося в 598 г.х. (1133—1134)¹³⁸. Почерк надписи, плоско обработанная форма камня, отдельные элементы резьбы на камне (ниша михраба, колонны и пр.) напоминают фрагменты надгробного камня, установленного на могиле Султана Махмуда (999—1030) в г.Газни. В этом же городе, около мазара Имам Ахмада Хаддод, было обнаружено надгробие, установленное на могиле женщины по имени Муниса, дочери Ходжи Сокия Сиистани. К сожалению, в работе афганского ученого отсутствуют описание и фото

¹³⁸ Мухтаров А. Позднесредневековый Балх. Душанбе, 1980, с.90.

эпитафии, датированные месяцем сафар 599 г.х. (октябрь—ноябрь 1202)¹³⁹.

Обращает на себя внимание факт обнаружения этих трех надгробий XII—начало XIII вв. с куфической надписью на территории современного Афганистана. В Кухистане первая куфическая надпись (на кайраке) датируется XI веком¹⁴⁰. Правда, красота почерка кухистанского резчика уступает балхскому и газнийскому мастерам.

Остановимся на конкретных формах надгробных камней, которые были осмотрены и изучены нами на протяжении более 40-летней нашей научной деятельности по собиранию и изучению эпитафии.

О надгробных камнях XIV в. наши сведения весьма скудные. Одно из надгробий, обнаруженное среди виноградников и пахотной земли пригородного Ура-тюбинского селения Махаллы Яси датируется 737 г.х. (1336—1337). Однако, первая цифра "семь" по-арабски можно прочитать и "девять", тогда надгробие можно датировать 937 г.х. (1530—1531). Форма камня — "санги сандук", больше напоминает надгробие XVI в. Если вторая дата соответствует действительности, то время составления эпитафии совпадает со временем строительства известного медресе Абдулатиф Султана в г.Ура-Тюбе. Это было время расцвета этого города, когда здесь правили шейбанидские царевичи.

Надгробия XV в. обнаружены во многих регионах Средней Азии — и по форме, и обилию текста они почти что похожи друг на друга.

Например, самое старое надгробие из мазара Бобо-Таго, что на окраине гор. Ура-Тюбе, датирован 825 г.х. (1421—1422). Это обработанный гранит состоящий из трех частей. Нижняя часть более плоская и шире на 4 см на все четыре стороны, чем верхняя, основная часть. На торцевой части камня тексты — стихи, выбитые на двух равных рядах крупным насхом. На двух торцах камня также выбиты тексты, но в три ряда. На одной из торцов камня прослеживается имя усопшего (или усопшей) и дата смерти. Третья, верхняя часть камня, как бы венчает ее и сплошь покрыта кораническим текстом. Она на несколько сантиметров (5 см) уступает от средней части на все четыре стороны. В целом каменотес сумел придать граниту привлекательную красивую форму. Однако, рельефная над-

¹³⁹ Шейх Мухаммад Ризо (Надгробные надписи Газни), Кабул, 1346/1967, с.51 и 213.

¹⁴⁰ Мухтаров А. Эпиграфические памятники Кухистана, кн.1, с.23, с.213.

пись умелого резчика сохранилась посредственно, текст больше всего пострадал в верхней, третьей части камня и по торцам. Настоящая эпитафия является образцом эпиграфического памятника первой четверти XV в. а элегия может оказаться источником для изучения устного народного творчества этого времени или неизвестного Ура-Тюбинского лирика¹⁴¹.

Такой же формы надгробия встречаются во многих кладбищах городов Самарканда, Шахрисабза и Китаба. Так, на территории селения Варганза Китабского района нами была раскопана возвышенность под названием Мазори Лунда. Под землей оказалось несколько надгробий XV-XVI вв. и осколки несохранившихся надгробия. Одно из них, датированное XV в., по форме похоже на вышеописанное уратюбинское, также датированное XV в. Разница между ними в следующем: нижняя часть, придающая устойчивость камню при ее установлении на землю в варганзинском отсутствует. Вторая, плоская поверхность камня сплошь покрыта текстом в три ряда (в уратюбинском — два ряда). Надгробие как и Ура-Тюбинское венчается каменной "подушечкой", сплошь покрытой кораническим текстом. Между двух описанных частей камня выбит орнамент типа "занджир"¹⁴². Сопоставление двух этих надгробий, а также такого же времени камней из других мест, показывают, что в XV в. настоящая форма камня была общепринятой на обширном регионе, включая северную часть современного Афганистана.

В XVI в. форма надгробия несколько видоизменяется. Верхняя подушка "исчезает". Поверхность камня обрабатывалась, ровная. Она покрывалась орнаментом или михраб-подобной нишей. Краткие коранические тексты или имя бога выбивались над михрабной нишей или под ней.

Основная часть текста, зачастую состоящей из стихов, покрывала поверхность камня с двух сторон. Дата надписи выбивалась в нижней торцовой части камня, а имя усопшего в изголовье. Верхняя часть камня как бы свисала над остальной частью, напоминая крышку саркофага или сундука. Под "висячей" частью камня выбивались красивые орнаменты типа "занджир" или "михрабчиков". В целом, надгробие

¹⁴¹ Фото надгробия опубликовано. См. Мухтаров А. О работе археографического отряда в 1974—1980 гг. Археологические работы в Таджикистане / № : XIX, Душанбе, 1986, с.461.

¹⁴² Там же, с.452—454.

напоминало форму сундука, возможно, поэтому такая форма получила название “санги сундук”.

Для XVI в. характерно и надгробие с так называемой “подушечкой” наверху. Однако, верхняя часть подушечки из овальной превращается в остроконечную, без текста эпитафии или коранического изречения. Такие остроконечные надгробия стали устанавливать преимущественно на могилках женщин и камень стал называться “гаҳворасанг”, т.е. по форме она стала напоминать детскую люльку (гаҳвора). Одно из таких остроконечных женских надгробий на территории кладбища Ходжа Ахрар в Самарканде имеет следующие размеры: общая высота 63 см из них высота “подушечки” — 12 см, ширина камня 20 см, из них “подушечки” — 11 см, общая длина надгробия 1 м 05 см. Она была установлена на могиле некой Хадичи Султан, дочери Ходжи Мумина. У надгробия не сохранилось даты, но по форме, размерам и обилию стихов — элегии на таджикском языке, может быть датировано концом XV в.

Многие надгробия покрыты текстом не сплошь, как в XV в., а своего рода бордюром по краям. При этом имя усопшего и дата смерти выбиты на торцах¹⁴³. Главная отличительная сторона надгробий XV—XVII вв. замечается в том, что все тексты выбиты крупными буквами и рельефно. Кроме того, размеры надгробия в XVI в. меняются: оно удлиняется, соответственно, глыба незаметно утолщается на несколько сантиметров.

Увеличение формы камня, так называемого “санги сундука” более заметно в XVII в. В связи с этим надгробный камень тяжелел, увеличивался его вес и перенос камня от мастерской до места назначения, особенно через надмогильных холмиков, с нищами внутри (так называемого лаҳада), оказался небезопасным. Поэтому мастера нашли выход из положения. Они выдолбили камень с нижней, противоположной стороны, превращали его в своего рода каменное корыто. Камень получался пустотельным. Такая работа не только облегчала надгробие, но и придавала ему устойчивость на нервной поверхности намогильного холмика.

Одно из таких надгробий в перевернутом положении оказалось на кладбище Ходжа Ахрора в Самарканде. Оно датировано 1040 г.х. (1630—1631) и имеет следующие размеры: длина 2 м 10 см, высота 62 см и ширина 45 см. Размеры

¹⁴³ Там же, см. также фото надгробия, с.454—455.

PDF Compressor Free Version

внутреннего углубления для его облегчения: глубина 39 см, ширина "корыты" 28 см и ее длина 1 м 90 см. При этом мастер не обращал внимание на пропорциональное расположение выдолбленной внутренности камня. Так, с одной стороны толщина боковой стенки оставлена 7 см, с другой 9 см, верхняя и нижняя стенки равняются 8 см. Разнообразная толщина стенок заключается в том, что для каменотеса главное было не пропорциональное углубление внутренности, а ее облегчение для переноса или транспортировки.

Так как "пустотелая" яма могла не выдержать тяжелые надгробия, то под ними стали приспособлять подушечки во всю ее длину, как это видно на эпитафии XVI в. из кишлака Бойкишлок¹⁴⁴. Больше всего под надгробные плиты приспособляли плоско и грубо обработанные камни с четырехугольным отверстием на одном краю. В это отверстие вставляли нижний конец надгробия, который по своему размеру было уже своей верхней части. Эти приспособления применялись специально для плоских надгробий (типа тахтасанг), которые устанавливали (обязательно) на попу. Образцы этих каменных подставок сохранились на разрушенных могилах старых кладбищ Самарканда. Например, надгробие на кладбище Шохи Зинда, установленное на могиле ученого Амир Шарафаддина Усмана, датированная 1596 г. имеет следующие размеры: высота 83 см., ширина 43 см. при 15 см. толщины, а нижний конец ее, который должен был вставляться на каменную подставку с отверстием, (имеет размеры 20 см. в высоту и 23 см. в ширину).

Все встретившиеся нам подставки по своей форме почти что одинаковые, но их размеры зависели от возвышающихся над ними каменных глыб типа тахтасанг.

Каменные подставки встретились нам, кроме кладбища Шохи Зинда, и на территории кладбища Ходжа Ахрора и др. Все они предназначены для закапывания ниже могильного холма. При этом другая сторона подставок несколько утолщенная чем ее конец с отверстием, как бы служила своего рода отвесом для возвышающейся на другом ее конце плоской, но высокой глыбы.

Другое надгробие XVII в., установленное на могиле известного правителя Самарканда Ялантушбия в Дахбеде, датированное 1066 г.х. (1655—1656). Оно имеет длину 1 м. 72 см., ширину 36 см. и высоту 44 см.

¹⁴⁴ Фото этого надгробия см. Мухтаров А. О работе археографического отряда в 1974—1980 гг. АРТ, №XIX, 1979, Душанбе, 1986, с.470.

Примерно таких же размеров (1 м. 80 см. высота x 50 см. ширина и 35 см. высота) с прекрасным почерком сульс и куфи, две эпитафии сохранились на территории Кабристони Кухна, кишлака Камоигарон Ургутского района, датированная 20 месяца ралжаб 844 г.х. (15 декабря 1440) и на территории кладбища Октошбобо на территории Бой Кишлака того же района. Здесь сохранились 12 надгробий типа санги сандук и два типа гахворасанг. На самом большом надгробие из последнего пункта удалось разобрать имя Амирзода Бобосуфи, сын Мирзо мир Бобо. Оно украшено красивым фигурообразным орнаментом, с двумя углублениями. Они служили для "лечения" детей от коклюша. В эти углубления наливали воду (или скапливалась там дождевая вода) и ложкой поили больного ребенка.

В местности Ходжа Рушнои Бобо, что на территории Бахштеппа, по левой стороне дороги Самарканд—Пенджикент, сохранилось несколько надгробий разных времен от кайраков XII—XIII вв. до надгробий XIX в. Одно из надгробий, датированное 867 г.х. (1462). Его размеры: длина 1 м. 18 см., ширина 22 см. и высота 30 см. На территории кладбища Говшер, что на окрестностях Самарканда, надгробие, установленное на могиле женщины по имени Фотимахон, дочери Ходжа Фазли, датировано 846 г.х. (1442—1443). Оно имеет в длину 1 м. 05 см., в ширину 22 см. и в высоту 27 см. Примерно такие же размеры имеют надгробия этого времени из Ура—Тюбе, Пенджикента и др. мест.

Сопоставление размеров этих надгробий с текстом показывает, что резчики сократили текст эпитафии, но увеличили размеры камня. При этом красота почерка сохранилась, но надгробиям была придана более красивая конфигурация и вид путем нанесения изящных растительных и геометрических орнаментов. Каждое прекрасно обработанное и установленное на могиле надгробие украшало не только безжизненные, не привлекательные могильные холмики, но в наши дни могут украшать любой музей истории искусством каллиграфии и орнаментики.

Мастера—каменотёсы настолько были увлечены своей профессией и приданию камню определенной красоты, что некоторые надгробия устанавливались на могиле усопшего без какого—либо текста. Так, в центре Балха сохранилось несколько надгробий разных времен. Одно из них, прекрасно орнаментированное, по своей длине и размерам может быть

датировано XVII в. и было установлено на могиле неизвестного лица¹⁴⁵.

Другое надгробие без текста оказалось недалеко от кладбища Ходжа Ахрар по улице Оголик, дом 24. В жилом дворе при планировке была обнаружена сагана, состоящая из двух комнат, ~~PDF Compressor Free Version~~ этого надземелья оказалось два надгробия типа санги сандук. На одном надгробии (1 м. 55 см. и высотой 47 см.), кароткая надпись выбита на верхней плоскости камня. Для устойчивой опоры на землю нижняя часть камня на высоте 10 см. выступает с двух сторон основания по 3 см.

Другое надгробие рядом с ней без этого основания и по длине на 10 см. короче первой. Оно не имеет текста, но с орнаментом. По форме оба эти надгробия напоминают продукт мастеров XVII в.

Два надгробия без текста сохранились на кладбище у кишлака Сайрон, Байсунского района республики Узбекистан. Одно из них имеет в длину 2 м. 20 см., при высоте 56 см. Надпись заменена фигурными михрабовидными орнаментами¹⁴⁶.

Надгробия без текста и относимые к XVII в., встречались нам и на территории других городов и районов Средней Азии. Такого рода надгробия напоминают первоначальные обычаи в исламе, когда устанавливали кирпичики без текста, но с орнаментом, с единственной целью пометить могилу своего ближнего.

Орнаментированные надгробия XVII в. и более позднего времени, подлежат специальному изучению историков и искусствоведов на будущее.

Несколько слов о детских надгробиях — кайраках. Их не много, но в разных "концах света" они встречаются и имеют примерно такую же форму, как и надгробия для взрослых. Разница между ними в размерах камня. Надгробия для детей были в более уменьшенном (миниатюрном) виде. Их можно узнать по тексту элегии, ибо она сочинена и выбита от имени родителей, чаще всего отца. Кроме того, на некоторых надгробиях указаны их возрасты. Детское надгробие внутри мазара Мухаммад Башоро в кишлаке Мазари Шариф Пенджикентского района было установлено на могиле 9-летнего ребенка. Такое же мраморное надгробие типа санги сандук

¹⁴⁵ Фото надгробия см. в книге Мухтарова А. Позднесредневековый Балх, с.88.

¹⁴⁶ Фото надгробий см. Мухтаров А. О работе археографического отряда в 1974—1980 гг., с.459.

было установлено на могиле тоже 9-летнего мальчика, похороненного в мазаре Ходжа Пиёда у известного памятника Нух Гумбаз, около Балха¹⁴⁷. Его звали Ходжа Хамид. Он скончался (PDF Compressor Free Version) (1677-1678).

Большое число детских надгробных камней оказалось на территории кладбищ г. Самарканда и его окрестностей. В мазаре Ходжа Абдуи Берун небольшое надгробие (длиной 47 см., высотой 23 см. и толщиной 13 см) было установлено на могиле девочки по имени Ойбиби, дочери Джоми, в 1020 г.х. (1611-1612). Арабские слова "Субхан ал-милк" вырезаны четыре раза на каждой из четырех сторон надгробия.

В мазаре Ходжа Абдуи Дарун в нише айвана было сложено шесть надгробий, одно из которых датировано 836 г.х. (1432-1433). Оно имеет 70 см. в длину и 19 см. высоты, при 20 см. толщины. Другое надгробие рядом с ним имеет всего 46 см. длины, при 21 см. высоты и 18 см. толщины. Оно не имеет даты.

Увеличение размеров памятников XVII в. оказало влияние и на детские надгробия. Так, надгробие 1011 г.х. (1602-1603), установленное на могиле некоего Шахмурада, сына Мухаммада, имеет 78 см. длины при 18 см. высоты и 17 см. толщины.

Еще один вид камня мы находим на территории кладбищ Ходжа Ахрора и Ходжа Абдуи Дарун в Самарканде. Это куполовидно обработанный мрамор, высотой 50-60 см. Внутри камня выдолблена и образована ниша без всяких надписей и орнаментов. Распросы стариков вблизи этих кладбищ не дали желаемых результатов, потому что обычаи их использования на кладбищах оказались давними и позабытыми.

На наш взгляд эти красиво и фигурно обработанные камни служили для установки чирагов (светильников) или свечей на могиле усопшего в первые дни после похорон. Этот обычай, очевидно, был присущ более зажиточным людям, ибо заготовка таких камней с нишами требовали немалых расходов, которые были не под силу многим. Поэтому они так редко попадаются на кладбищах и только г. Самарканде.

Выше перечисленные надгробные камни XV-XVII вв. по форме и размерам были почти что стандартными, общепринятыми на обширном регионе Центральной Азии. Наряду с ними местами попадаются такие формы надгробий, которые

¹⁴⁷ См. Мухтаров А. Позднесредневековый Балх, с.73.

являются редкими или в единственном виде из числа обнаруженных нами.

К редким формам надгробного камня следует отнести каменную глыбу из кладбища Ходжа Абдуи Беруи в Самарканде. ~~PDF Compressor Free Version~~ надмогильный земельный холмик с вытянутой в длину на 1 м. 86 см., с остроконечной поверхностью, высотой 51 см. и шириной у основания 38 см. Надгробие было установлено в месяце зулхиджа 707 г.х. (май-июнь 1308). Надписью покрыты обе стороны камня и верхняя торцовая часть. Текст разобрать невозможно из-за плохой поверхности камня, покрытого сорняками.

Другое, необычной формы надгробие, сохранилось на упомянутом мазаре Бахштеппа, на территории колхоза Улугбек, бригады №9, в 10 км. от Самарканды. Эта местность также называется Октош Бобо, была покрыта лесом и кустарниками. В 1966 г. землю очистили от сорняков и решили посеять хлопок. Под землей был обнаружен причудливая камень нестандартной формы, напоминающий тумбочку высотой 75 см. и шириной 40 см. Верхняя, четырехугольная поверхность квадратной формы, размером 27х40 см., с обратной стороны ширина камня суживается с 27 до 20 см. в нижней своей части. Текст гласит: "Это могила Амир Мухаммад Султана сына Амира Язана. 803 г.х. пятого месяца раджаб" (18 февраля 1401). По дате видно, что покойник был современником Тимура (1370-1405).

Любопытна так называемая лицевая сторона камня. На ней просматривается почти что квадратная рамка с кругом по середине, какой-то не разбираемый знак, может быть буквы, куфическая надпись с именем бога. Под этой загадочной формой изображения вырезаны два кружочка, которые друг от друга отделяются небольшим углублением, вырезанным в виде черточки. В целом, на первый взгляд, настоящая композиция напоминает чуть ли не человеческое лицо с двумя глазами и носом.

Эти нестандартные и необычные формы надгробия подлежат специальному изучению и сопоставлению с таковыми из других регионов не только Центральной Азии.

Кроме санги сандука и гахворасанга более распространенной формой надгробий были плоские тахтасанги преимущественно изготовленные из прочного мрамора. Больше всего эти формы надгробий сохранились на территории кладбища Ходжа Ахрора в Самарканде. Их устанавли-

вали на попа и на вышеописанных каменных подставках с четырехугольным отверстием на одном конце.

Этот вид надгробия как бы восстановил ту форму, которая была распространена в XII в. и, о двух из которых (из музея г. Мазари Шарифа, г. Газни) речь шла выше. Чтобы представить форму такого вида надгробия, проведем описание тех из них, которые нами были осмотрены и сняты эстампажи на территории названного кладбища.

Высота тахтасанга на могиле Ходжа Ахрора — 2 м. 40 см., ширина 81 см. и толщина — 16 см. Текст надгробия занимает место по поверхности 1 м. 50 см., в ширину 45 см. Остальная часть камня покрыта 19 строками текста и красивым орнаментом. Размеры других мраморных надгробий по соседству с могилой Ходжа Ахрора почти что одинаковые: 1 м. 40 см. или 1 м. 43 см. по высоте, при ширине 50 см. толщине 9 см., т.е. толщина и ширина камня зависела от его высоты. Характерным для надгробия типа тахтасанг — это чередующиеся с текстом и бесподобно красивые орнаментом, ими окаймлены и текст эпитафии. На обратной стороне тахтасанга чаще всего кувическим почерком или скульсом выбиты краткие коранические тексты и орнаменты с михробовидной нишей. Верхняя часть такого надгробия также напоминает форму михраба.

Все просмотренные нами такого типа тахтасанги не старше XVII в. Для этого столетия и для XVIII в. из других районов — Бойсуна, Китаба и др., характерны преимущественно плоские камни, возвышающиеся над землей на 60–70 см. На этих камнях тексты эпитафии коротки. Они нанесены по краям камня с обеих сторон или же на самой верхней части. При этой форме каменотёсы и резчики как бы сэкономили и камень и текст. Например, на такого вида надгробие из местности Боботаго гор. Ура-Тюбе выбито только имя усопшего, его отца и год смерти: “Сонлибой, сын Ниёза Хафиза год 1276 (1859–1860)”. Примерно такого короткого содержания надписей наносили и на надгробиях XIX в. Например, на надгробии 1280 г.х. (1863–1864) из Канибадама, крупными не очень красивым почерком рельефно выбито: “Это могила Бегмухаммада, сына Турдибая Юзбоши”¹⁴⁸.

Помимо всего этого в XIX в. существенно изменились формы надгробий. Если в XVII–XVIII вв. надгробия как бы возвышались над могилами, то в XIX в. они лежали почти что плашмя. Так выше упомянутое надгробие из Канибадама при

¹⁴⁸ Данное надгробие ныне хранится в фонде отдела истории средних веков и нового времени Института истории АН Республики Таджикистан.

своей длине в 1 м. 40 см. имеет всего 18 см. ширины на поверхности и 9 см. толщины в нижней своей части. Если такого рода камни разрезать поперечно, то они напоминали букву "Т". Поэтому их можно было только положить на поверхность могилы. Тексты на них занимали не большое место. Выше упомянутый текст занимает в длину всего 1 м. 14 см.

Другой пример. На описанной нами форме камня из кладбища кишлака Сужина, Пенджикентского района выбиты следующий текст: "Рахмонкул сын Муродмухаммада, сын Рахмонкула", 1269 г. х. (1852—1853).

Такого же краткого содержания надписи, без коранического текста и без каких-либо сожалеющих элегий (что было присуще в прошлых столетиях) в XIX в. встречаются и на территории других областей. Изучение форм и надписей на камнях напрашивается вывод о том, что в XVIII—XIX вв. в составлении эпитафии господствовали упадок этого прекрасного искусства. Это были только памятные надгробия, устанавливаемые для того, чтобы не потерять могилу своих близких.

Любопытно отметить, что по наблюдениям М. Нейматовой на Кавказе, в частности в Азербайджане, начиная с XVIII в. в области искусства также наблюдается застой, вызванный экономическим и политическим кризисами. Памятники этого времени до нас дошли немногие¹⁴⁹.

На других, снятых нами эпитафии текст занимает еще менее места, чем описанный, ибо они выбиты более мелким почерком.

Следует подчеркнуть, что надгробия XIX в. настоящей формы, устанавливаемые на могилах женщин, по своим размерам уступают мужским, а детские — женским надгробиям.

В историческом плане, т. е. по своему содержанию бедность текста эпитафии данного столетия не много донесли сведений об усопших, как первоклассные исторические источники, по сравнению с надгробными кайраками XI—XIII вв.

Тексты на надгробиях XIX в. матерами-резчиками нанесены преимущественно рельефно.

Еще об одной форме надгробных стел стоит остановиться. Это надгробный называется санги остона, т. е. ступенчатый намогильник. Такая форма встречается не только на территории Средней Азии, но и Афганистана и Индии. Надгробие

¹⁴⁹ Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку, 1981, с.5.

PDF Compressor Free Version

может состоять из нескольких ступеней цельного камня (посредственный образец такого камня без текста хранится в музее Рудаки в гор. Пенджикенте) или собранные из разного по размерам, обработанного камня, вставленных друг над друга. Образец такого надгробия и на территории кишлака Пушкин Дангаринского района, Хатлонской области.

Так, надгробие типа остона состоящее из трёх частей, сохранилось на Самаркандском кладбище Ходжа Абдуи Дорун. Общая его высота 60 см., ширина нижней части 25 см., второй средней части — 21 см. и последней верхней части 14 см. Последняя часть высотой 20 см. округлена, общая длина надгробия 1 м. 47 см. Настоящее надгробие было установлено на могиле женщины. К сожалению, полное её имя и дату надписи разобрать не удалось.

Самым внушительным надгробным сооружением является могила типа “дахма” или “сагана”. Это целое архитектурное сооружение. Так, дахма хонаки Ходжа Абдуи Берун составляет 7 м. 40 см. в длину и 5 м. 55 см. в ширину. Она в хорошем состоянии и датируется XVI—XVII вв.

Одна из видов дахмы называется “тахти хоб” /дословно “трон для сна” или просто кровать/. Настоящее сооружение воздвигался на каменных капителях, колоннах из кирпича или на высоком постаменте. По четырем углам этой почти квадратной могилы, устанавливали или была пристроена колонна из камня или ганча.

Прекрасный образец, целое сооружение этого рода, надгробные памятники сохранились в гурхоне мавзолея Саид Алоуддина (XIV в.) в Хиве, в мавзолея Хаким ат-Термизи (начало XV в.) в Термезе и др.¹⁵⁰

Ещё об одной форме надгробных стел стоит остановиться. Они не имеют текста, которые заменяют разные фигуры и орнаменты, нехарактерные для мусульманских захоронений. Скопление такого рода надгробий было обнаружено нами на одной семейной кладбище между городами Сарикул и Шибирган на Северном Афганистане¹⁵¹. По нанесенным на полтора десятка обработанных надгробий камней разнообразных знаков и орнаментов, мы разделили их на четыре типа:

¹⁵⁰ Пугаченкова Г.А. Средняя Азия. Справочник-путеводитель. Лейпциг, 1983, №259, 290.

¹⁵¹ Подробно об этих надгробиях см. Мухтаров А. Эпиграфические памятники Гузанана (Северный Афганистан). Прошлое Средней Азии. Душанбе, 1987, с.205—217.

1. Надгробья с плоской поверхностью, на которой вырезаны разнофигурные глубокие геометрические орнаменты; 2. Сравнительно низкие надгробья с крупной резной фигурой на плоской поверхности и небольшим орнаментальным выступом над верхней частью камня; 3. Надгробья, на поверхности которых вырезаны разные фигуры, каждая из них выступает на 2—3 см. над плоской частью камня; 4. Надгробья с изображением горного козла.

Высота всех их колеблется от 80 см. до 1 м. 5 см. (над поверхностью земли), при ширине 33—37 см.

На них вырезаны наконечники стрелы размером 30 см. в высоту и 18 см. в ширину и разные другие фигуры. Предположительно они были датированы нами XVII—XVIII вв.

Аналогичные надгробья нигде в Средней Азии не обнаружены. Исключение составляют рисунки на гробницах, обнаруженные в XIX в. в Новопетровском укреплении на Мангышлаке (северо-восточный берег Каспийского моря). В отличие от нами обнаруженных мангышлакские памятники кроме изображения имеют и надписи. На них высечены сабли, ружья, пики, монеты, ножницы и др. предметы, указывающие, вероятно, на ремесло покойника или на подвиг из его жизни¹⁵².

Надписи, с которыми были вырезаны и разные существа, находили и на Кавказе. Так, в селении Курах, одноименного района, имеется врезанная надпись на стеле стоящем перед входом в соборную мечеть и датируется 1356 г., где изображен лев и дракон¹⁵³.

На территории известного селения Кубачи на тимпане выбиты изображения льва, нападающего на свинью. Памятник разными авторами датирован по разному — XII—XIV вв.¹⁵⁴

На территории Азербайджана сохранились надгробья с изображением инструментов кожевника, оружие из клейма и пр. На кавказских надгробьях имели распространение геометрические и растительные орнаменты и стилизованные под них эпиграфические мотивы всех видов почерка. Интересно отметить, что изображения на надгробьях мужчин и женщины

¹⁵² Труды Восточного отделения Императорского археологического общества, ч. I, Сиб, 1855, с. 323.

¹⁵³ Эпиграфические памятники Северного Кавказа, ч. I. Надписи X—XVIII вв. Тексты, переводы, комментарии, введение и приложение Л. И. Лаврова, М., 1966, с. 118, 287.

¹⁵⁴ Там же, с. 127, 288.

отличались. Так, на мужских могилах встречаются изображения лошади, оружия, голуби, чётки, молитвенника, гребня, налейн (шлепанцы), сосуды для розовой воды, водолея и др. На могильных памятниках женщин высекались предметы украшений — бусы, браслеты, кольца, серьги, косметические принадлежности — зеркало, флаконы для сурьмы, гребни, ножницы и т.д.¹⁵⁵

Интересно отметить, что изображение фигуры оказалось под текстом надгробия, датированная 568 г.х. (1172—1173), вблизи речки Парешон в мавзолее Абусаида в Иране. Под прекрасным почерком сулье выбит какой-то висячий предмет, напоминающий круглотелый кувшин с воронкоподобным горлышком и почти что таким же дном¹⁵⁶.

Разумеется, вышеперечисленные формы надгробных stel и обычаями нанесения текста эпитафии на них не исчерпываются нашими сведения о надгробиях разных столетий и на разных регионах. Это только первая попытка обобщить наши наблюдения на протяжении более чем трёх десятилетий, посвященных сбору и изучению эпитафии на территории государств Центральной Азии.

Здесь мы не коснулись эволюции почеркового стиля по регионам, языка эпитафии, особенно места, господствующего в средние века арабского языка и притеснения его местными языками на эпитафиях. Эти вопросы требуют специального изучения, а вопрос о языке больше всего касается специалистов-языковедов.

В целом отметим, что средневековые эпиграфические мемориальные памятники, обнаруженные на территории Средней Азии важный источник по истории и культуре народов, населяющих эту территорию.

Созданные в рамках общемусульманской обрядности, они тем не менее сохранили черты местных домусульманских традиций. Это особенно ярко проявляется в формах надгробий, декоративном оформлении, антропонимике, разных изображениях, зафиксированных в эпитафиях.

Всесторонний сопоставительный анализ памятников эпиграфики разных районов позволяет лучше представить глубинные процессы, происходившие в "мусульманской"

¹⁵⁵ Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана (XII—XIX вв.) с.7; Она же. Каменная память веков. Баку, 1987, (на азербайджанском языке).

¹⁵⁶ Мусо Джурджони. Се санги бозефта аз Козрун. (Находка трех камней в Козруне). Жур. "Оянда", 1993, №1—3, с.214, 222.

культуре, общность и различие культурных традиций различных народов, исповедующих ислам.

Кратко остановимся лишь на одном аспекте изучения памятников — языке эпитафий. Известно, что арабский язык играл в культуре мусульманских народов ту же роль, что и латынь в средневековой Европе. Основным языком текстов был арабский, как язык культа. Наиболее ранние эпитафии (конец VIII—XI вв.) содержат лишь арабский текст, приводящий основные сведения о покойном. Но постепенно в текстах, написанных по-арабски, появляются первоначально отдельные слова, а затем и фразы на местных языках. Наиболее ранняя надпись, содержащая несколько слов на таджикском языке, является эпитафия 1130 г., хранящаяся в Самаркандском музее. С середины XII в. прозаический текст на арабском языке завершается стихами, написанными на родном, таджикском. Эти строки придают большую эмоциональность сухому стандартному тексту, написанному по-арабски. С середины XIV в. в верховьях реки Зеравшан на камнях выбивают целые элегии на родном языке.

Изученный среднеазиатский эпиграфический материал XI—XIX вв. дает возможность проследить постепенное расширение использования родного языка в текстах эпитафий и сужение канонической части, написанной по-арабски. В Самаркандском музее имеется эпитафия 1253 г., текст которой полностью написан по-таджикски с включением отдельных арабских слов. В Киргизии обнаружен эпитафия 1224 г., полностью составленная на тюркском языке¹⁵⁷.

Стихотворные отрывки на фарси и азербайджанском языке появляются в арабоязычных эпитафиях Кавказа несколько позже — в XIV в.¹⁵⁸ В ряде случаев в них зафиксированы те же стихи, что и в эпитафиях Средней Азии. В эпитафиях Кавказа чаще использовались стихи классиков персидской литературы, а среднеазиатская эпиграфика сохранила образцы классической литературы и, по большей части, народной поэзии.

Изучение эпиграфических памятников Средней Азии свидетельствует о том, что даже в таком консервативном литературном жанре как эпитафия, нашел отражение процесс утверждения роли таджикского языка как часть борьбы за признание культурных достижений народов, принявших ислам.

¹⁵⁷ Джумагулов Г. Эпиграфика Киргизии. Фрунзе, 1982, №2.

¹⁵⁸ Нейматова М. Упомянутые работы.

“МУЗОКИР АЛ-АСХОБ” О МАВЗОЛЕЕ ГУРИ-МИР

О Малехо и его труде.

PDF Compressor Free Version

“Музокир ал-асхоб” (“Повествование о господах (поэтах)” в востоковедческой науке стал известен 70 лет тому назад, благодаря статье А.А.Семенова об авторе “Таърихи Саид Роким” (“История Саид Рокима”)¹⁵⁹. По его словам, в фондах бухарской центральной библиотеки оказался экземпляр рукописи, относящийся ко времени ее автора. Автор этого сочинения Мухаммад Бади (псевдоним Малехо), сын Мухаммад Самарканди, родился в 1641, по другим сведениям в 1650 г.¹⁶⁰. Год смерти Малехо не установлен. Судя по тому, что в его сочинении события и биография поэтов доведены до 1700 г., можно предположить, что он скончался в первой половине XVIII в.

“Музокир ал-асхоб” более менее широко стал пользоваться учеными Узбекистана после 1940 г., то есть через 14 лет после публикации статьи А.А.Семенова о бухарском экземпляре этого сочинения.

При этом принято было считать, что рукописи этого ценного первоисточника сохранились немного — 8 экземпляров. Из них два экземпляра в фондах Ленинградского филиала Института востоковедения АН СССР (из которых одна дефектная), четыре экземпляра в фондах Института востоковедения АН Узбекистана и два других экземпляра в г.Душанбе¹⁶¹. Такое же количество приведено и в Таджикской Советской энциклопедии. К тому же добавлено, что в рукописных фондах за рубежом сочинений Малехо не имеется (автор статьи Хасанова З.). В действительности, кроме экземпляра, впервые использованного А.А.Семеновым, в Уз-

¹⁵⁹ Семенов А.А. К вопросу кто был автором “Таърихи Сайид Роким”. В сб. В.В.Бартольд, Ташкент, 1927, с.5.

¹⁶⁰ Мирзоев А. Таъкири Малехо ва баъзе масъалаҳои таърих. Жур. “Шарқи Сурх”, 1946, №1, с.29—35; Он же Малехо ҳамчун шеърфаҳм ва суҳансанҷи асри XVII. Жур. “Шарқи сурх”, 1948, №2, с.36; Саъдиев С. Адабиети тоҷик дар асри XVII. Душанбе, 1985, с.77—83.

¹⁶¹ Мирзоев А. Боз як аҳамияти муҳими таъкири Малехо. Жур. “Шарқи сурх”, 1961, №7, с.148.

бекистане оказалось пять экземпляров этого сочинения¹⁶². Одна из душанбинских рукописей была переписана с бухарского в 1929 г. Тем не менее она никем, кроме А. Мирзоева, не упоминается.

Кроме того, в Кабуле, в личной библиотеке известного афганского покойного Моила Харави оказался еще один, более полный экземпляр, сочинения Малехо¹⁶³.

Установлено, что антология Малехо состоит из двух частей. В первой её части события и биография поэтов доведены до 1692 г., а во второй — "Мулхакоте", до 1700 г. К сожалению, вторая часть рукописи имеется или сохранилась не во всех экземплярах этого сочинения. Тем не менее, в каталогах и в энциклопедии отсутствует описание каждой из ее частей, а вторая часть вообще не упоминается. К тому же, известные ныне в науке рукописи в большинстве своем не датированы. Одна из ташкентских рукописей (№2727) предположительно определена как современная автору. Так как год смерти Малехо не известен, то это может означать рукопись XVIII в.

Этот экземпляр рукописи, по мнению А. Мирзоева, является самым старым¹⁶⁴. Нам кажется, что кабульский экземпляр, датированный 1142 г.х. (1729—1730), по праву может быть принят самым старым из числа до сего времени известных рукописей этого труда¹⁶⁵. Кроме того, рукопись эта полная, без дефектов и состоит из 475 страниц.

Сочинение Малехо послужило литературным и историческим источником для работ ряда ученых Таджикистана и Узбекистана¹⁶⁶. Жизнь и литературная деятельность Малехо

¹⁶² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР, т.1. Под редакцией и при участии А.А.Семенова. Ташкент, 1952, с.133—134.

¹⁶³ В 1985 г. со слов Моила Харави стало известно, что он свою библиотеку, включая труд Малехо, продал Государственному архиву Афганистана. После известных афганских событий, судьба этой ценной рукописи остается неизвестной.

¹⁶⁴ Мирзоев А. Малехо ҳамтун шеърфаҳм ва суҳансанҷи асри XVII, с.36.

¹⁶⁵ Библиотека Моила Харави нами была просмотрена в 1972 г. и краткое сведение об этой рукописи было опубликовано в 1975 г. Тем не менее, в Таджикской советской энциклопедии и в других работах о Малехо эти сведения не учитывались (См. Мухтаров А. "Аз шиърҳои кудӣ". Душанбе. Из-во "Ирфон", 1975, с.12).

¹⁶⁶ Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. Сталинобод, 1947; Гулямов Я.Г. К вопросу о традиции архитектурных ансамблей в городах Средней Азии XV в. Сб. "Великий узбекский поэт". Ташкент, 1948, с.146.

стали объектом специального исследования¹⁶⁷. Он занял достойное место в истории таджикской литературы XVII в. Один из исследователей его творчества С.Саъдиев пишет, что в своих исследованиях он использовал ташкентский экземпляр под №581. Однако в нем и современным автору экземпляром сочинения Малехо является определенно вышеупомянутая рукопись под №2727. Рукопись под №58/1 переписана более чем через 150 лет после ее составления в 1274 г.х. (1857) и является неполной. В частности, об этом экземпляре написано: "Многие листы в середине были утрачены и дописаны позднее черными и лиловыми чернилами"¹⁶⁸. Непонятно, по какой причине С.Саъдиев выбрал для своей монографии дефектный экземпляр?

Еще один вопрос заслуживает внимания при изучении сочинений Малехо. Это разные цифры о числе поэтов, которых автор привел в своем труде. А.Мирзоев в своей статье, опубликованной в 1940 г., пишет о 170 поэтах. В 1948 г. он написал, что Малехо привел сведения о 160 поэтах Мавэранныхра и Ирана. В его статье за 1961 г. речь идет о 166 поэтах, в основной части сочинения и 37 поэтах в "Мулхакоте"¹⁶⁹. С.Саъдиев определил, что в первой части труда Малехо приведены сведения о 165 поэтах, из которых 56 человек были из Ирана.

Разнообразные сведения о числе поэтов в разных экземплярах труда Малехо может свидетельствовать о недостаточной изученности этого сочинения. С другой стороны, это может означать то, что настоящая анталогия имеет несколько вариантов. Это видно из следующих фактов.

Кратко пересказав содержание сочинения Малехо, С.Саъдиев отметил, что во второй его части не соблюдены определенный порядок и та структура, которая была принята в первой ее части. Далее он от имени Малехо пишет, что во второй части — "Мулхакоте" сведения приведены в основном о молодых поэтах и любителях поэзии. В изученном нами экземпляре этот вывод не подтверждается. Например, в предисловии ко второй части кабульского экземпляра автор написал: "... мухарриро чуни руй дод, ки баъзе ки дар ин "Мулхакот" сабт шуд, сони ул-хол мулокот афтодааст", т.е. о

¹⁶⁷ Саъдиев С. Адабиети тоҷик дар асри XVII. с.72-103.

¹⁶⁸ Собрание восточных рукописей. АН Узб. ССР, т.1, с.134.

¹⁶⁹ Мирзоев А. Муҳимтарин сарчашмаи таърихи адабиети асри XVII. Жур. "Садои шарқ", 1940, №5, с.21.

некоторых лицах, которые включены в "Мулхакоте" (я встречался после (завершения первой части своей работы).

Далее автор продолжил: "Ин мухлиси хакири кам аз китмир, дар ин кор пешниходи хотири хатирро кард, ки хар кадом шоир ба хотир бештар хутур кунад ва хар мавзуне, ки аввал ҳамсухбат гардад ва ҳоли ҳарки бештар маълум гардад, хоҳад навишт. Чун лоҳик (паси ҳамдигар) шуда буд, бинобар он "Мулҳақот" ном ниҳода шуд ва саводи ин мидод дар таърихи ҳазору саду се буд".

То-есть, для составления второй части своего сочинения принял соответствующий порядок, исходя из того, что с кем раньше имел встречу и беседовал, о нем больше чем у других доступно было сведений и пр. Каждый раз автор вносил своему труду новые сведения о поэтах. Она, вторая часть, и была названа "Мулҳақот" (Добавление, дополнение). Малехо, по его словам, приступил к составлению второй части в 1103 г.х. (1691–1692), т.е. спустя три года после завершения первой его части. Заслуживает внимания и то, что если первая часть "Музокир ал-асхоб" была завершена в сравнительно короткие сроки – в течение двух лет, то над второй частью автор потрудился более восьми лет.

В "Мулхакоте" описаны жизнь и творчество и тех лиц, которые жили в 1111 г.х. (1699–1700). Это и понятно. Для написания первой части своего труда Малехо собирал материал на протяжении многих лет, а для второй части – по мере нахождения необходимых сведений.

Из всего отмеченного напрашивается вывод о том, что в настоящее время известны 11 экземпляров (а не 8) рукописей сочинения Мухаммад Бади Малехо под названием "Музокир – ал-асхоб". Кроме Душанбе, они имеются в Бухаре, Ташкенте, Санкт-Петербурге и Кабуле. Среди этих экземпляров полными являются одна (из двух) Санкт-Петербургская, одна (из пяти) Ташкентская, бухарский, переписанный из нее душанбинский и кабульские рукописи.

Нижеприводимые сведения о Гури мире в Самарканде, основанные на материалах "Мулхакот", могут свидетельствовать о том, что первая и вторая части рукописи по своему содержанию различаются друг от друга.

Сведения Малехо о Гури-мире

На протяжении более чем 150 лет Гури мир в Самарканде стал объектом изучения и исследования специалистов разного

профиля — историков, архитекторов, искусствоведов, археологов и др. Тем не менее, никто не может считать исследование этого замечательного памятника мирового значения, завершённым. Еще в начале нашего века, т. е. в 1906 г. Императорская Археологическая Комиссия выпустила альбом под названием "Менети Самарканда". В первую очередь в этом альбоме занял место Гури-мир. Альбом и взгляды его издателя Н.Н. Веселовского вызвали ряд возражений его современников. В частности, по словам В.В. Бартольда, в предисловии к альбому имена лиц, похороненных в Гури-мире, не были перечислены.

Кроме того, не было также попытки собрать и сопоставить между собой все известия письменных источников о погребении Тимура и о постройке здания.

Далее В.В. Бартольд отметил: "К сожалению письменные известия об этих постройках довольно скудны"¹⁷⁰. Примерно в таком же смысле высказался А.А. Семенов. По его словам, "... в имеющихся немногих трудах, посвященных мавзолею Темирлана, отведено место лишь внешнему описанию этого памятника с приведением иногда более или менее остроумных домыслов и предположений архитектурного порядка"¹⁷¹.

На наш взгляд, отмеченные недостатки В.В. Бартольдом и А.А. Семеновым частично имеют и в наши дни, что видно из нижеприводимых сведений, основанных на замечательном письменном памятнике XVII — анталогии Малехо. В этом труде речь идет о мавзолее, медресе и ханаки в целом, описывается внешнее и внутреннее их убранство, перечислены имена ряда лиц, похороненных в мавзолее и пр. Прежде чем мы обратимся к Малехо, следует рассмотреть те сведения, которые уже опубликованы.

По В.В. Бартольду в мавзолее похоронены Тимур, два его сына — Мироншах и Шахрух, трое внуков — Мухаммад Султан и Улугбек, двое представителей мусульманского духовенства¹⁷². Здесь автор не назвал имя третьего внука Тимура и имена двух представителей духовенства.

А.А. Семенов, будучи членом Государственной Комиссии по вскрытию могилы Тимура и его потомков, прочитал надписи в склепе на могилах Улугбека, Шахруха, сомнительного

¹⁷⁰ Бартольд В.В. О погребении Тимура. Соч. т. II, ч.2, М., 1964, с. 423, 429.

¹⁷¹ Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гури эмире "Эпиграфика Востока", 1948, №2, с.49—50.

¹⁷² Бартольд В.В. О погребении ..., с.452.

Сайид Умара¹⁷¹ которого следует отнести к числу двух представителей мусульманского духовенства, о которых писали Н.Н.Веселовский и В.В.Бартольд.

По словам Шишкина, экспедиция, образованная правительством Узбекистана в июне 1941 г. по исследованию погребения Тимура и его потомков в силу выполнения узко специальной задачи, не затронула остальные погребения, находившиеся в том же склепе¹⁷⁴. Поэтому остались неразрешенными ряд вопросов, связанных с другими захоронениями. Например, разбирая текст надгробия в одной из ниш, А.А.Семенов отметил, что присутствие могилы Сейид Умара в одной с Тимуром усыпальнице является фактом загадочным. Не менее загадочными оказались обнаруженные остатки костей еще одного трупа под могилой Мухаммад Султана. Об этом А.А.Семенов написал, что в склепе под полом, лежит толстая мраморная плита без всяких надписей. Под нею — мраморное ложе совершенно такого же типа, как в могиле Тимура, Шах-Роха и Улугбека. В нем оказался плохо сохранившийся скелет, лежавший под остатками когда-то такого же роскошного черного шелкового покрывала, каким был покрыт деревянный гроб Тимура. По этим фрагментам покрывала можно судить, что оно и у внука, и у деда было одинаковое или, по крайней мере, сделано из одной и той же материи¹⁷⁵.

Итак, в мавзолее Гури-эмир оказались могилы двух неизвестных лиц, один из них, судя по описанию А.А.Семенова, аристократического происхождения. Могила другого — псевдо Сейид Умара не была вскрыта. О нем ничего неизвестно. Даже неизвестно настоящее его имя, которое не было выбито на надгробной плите.

А.Мирзоев еще в 1946 г. посвятив специальную статью об историческом значении анталогии Малехо, не обратил внимания на имена захороненных в Гури-мире лиц, которые приведены в этом труде. Я.Г.Гулямов также широко использовал труд Малехо, но не обратил внимание на имена внуков Тимура, захороненных в Гури-мире и судьбе мутаваллия. Этим вопросом почему-то не интересовался и А.А.Семенов, хотя первым из ученых обратил внимание на историческую

¹⁷¹ Семенов А.А. Надпись на надгробии псевдо-Сейид Омара в Гур-и Эмире в Самарканде. Эпиграфика Востока, 1947, №1, с.23-26.

¹⁷² Шишкин В.А. Гури-эмир. Бюллетень АН Уз. ССР, 1946, №2, с.24.

¹⁷³ Семенов А.А. Надписи на надгробиях ... Эпиграфика Востока, 1949, №3, с.51.

ценность труда Малехо. Поэтому мы решили еще раз вернуться к сведениям, сообщаемым Малехо, и внести некоторую ясность в вопросы о захоронениях в Гури-мире.

По исследованиям, касающимся истории строительства Гури-мира, известно, что старая усыпальница носила название Ак-сарай и что Гури-мир тогда был “ханакой” при медресе “Мухаммад Султана”¹⁷⁶. В нашу задачу в настоящее время не входит разбор каждого из этих исторических сооружений. Однако, Малехо в своем труде коснулся каждого из них, особо описывая Гури-мир снаружи и изнутри.

Малехо сообщает: “Дар пахлуи Гури-Мир мадрасаи машхураи соҳибқирон, дар пахлуи он мазори Амир Сайид Барлос”. (Рядом с Гури Миром известная медресе соҳибқирона (т.е. Тимура), а рядом с ней мазар эмир Сейид Барлос).

Далее: чойгиршавии мазори шоҳон ва шаҳриёрон (дар Гури мир) ин тариқа афтодааст, т.е. могила шахов и царствующих особ (в Гури-мире) размещены следующим образом:

“Муқаддам бар ҳама Мир Сайид Барака ва дар тарафайн ду набераи марҳумӣ. Дар зери пой (ӯ) — соҳибқирон, қониби рости соҳибқирон — Шоҳрух Мирзо, қониби чап — Султон Муҳаммад Мирзо, соҳиби мадраса ва котиби сипораҳо (санги фасон ё қайроқсанг), сари мазори зери пой соҳибқирон-хоқони сайиди шаҳид Мирзо Улугбек, дасти рости Мирзoi шаҳид — Мироншоҳ Мирзо ва қониби чап — Султон Ҳасан ва Султон Ҳусайни “дурр дар гуш” ва Султон Муҳаммад Мирзо, набераи соҳибқирон, муршидаи иморати дорулилмиро ӯ карда, фозилтарин ва мутақитарин авлод буда, машхур аст. Бал (балки) китобаи мусхаффи (тағирёфта ...) ин мадрасаро андохта буд”.

Выдержки из сочинений Малехо рисуют ясную картину расположения могил в Гури-мире и имена захороненных. У него также отсутствуют имена двух внуков Мир Сайида Бараки. О них никаких сообщений не сохранилось в доступных нам первоисточниках и в исследованиях вышеназванных ученых, которые объектом своих работ выбрали этот исторический памятник. Также нигде не упоминаются два других внука Тимура, похороненных с левой стороны могилы Мироншаха — Султон Хасан и Султон Хусейн “дурр дар гуш” (“с жемчугом на ушах”). В труде Шарофаддина Али Язди неоднократно упоминается амирзода Султон Хусайн, который по

¹⁷⁶ Бартольд В.В. О погребении Тимура, с.439.

отцовской линии был внуком военачальника Тимура по имени Эмир Муса, а по материнской — внуком Тимура¹⁷⁷.

Дочь Тимура звали Тугайшох или ласкательно Огахбеги, а мужа ее — Мухаммадбек.

Согласно свидетельству Шарафаддина Али Язди у Тимура насчитывалось 36 сыновей и внуков мужского пола. Внуки от дочерей в счет не шли, то есть о них почти ничего неизвестно, за исключением Султан Хусейна — сына дочери Тимура. Он был похоронен в столь почетном мавзолее вместе со своим дедом. Это не значит, что все 36 человек детей и внуков Тимура должны были погребены там же. Случай с Султан Хусейном, на наш взгляд, особый по следующим причинам. Огахбеги Тимур любил больше, чем других своих дочерей. Она была бесподобно красивая. Об этом написал Шарафаддин Али Язди. Она скончалась при жизни отца и ее тело было отправлено Тимуром в Кеш. Огахбеги родила единственного сына — Султан Хусейна. Тимур его держал при себе. Он участвовал во многих походах в качестве военачальника. Год смерти Султан Хусейна пока не удалось установить. Известно, что будучи в Отраре, он оказался свидетелем смерти своего деда. Сколько лет было ему в этом — 1405 г., неизвестно. Известно другое. Тимур женил своих сыновей и внуков в самом раннем возрасте. Так по Шарафаддину, когда сыну Тимура Мираншаху исполнилось 38 лет, его старшему сыну было 23 года, а Шохруху, когда исполнилось 28 лет, его сыновьям Улугбеку и Ибрагиму было по 11 лет. Известно, что Тимур шестерых своих внуков женил одновременно, когда Улугбеку было 8 лет. Любопытно, что на эту свадьбу Тимур не пригласил отца женихов — Мираншаха и Шахруха. Итак, исходя из того, что Огахбеги была любимая дочь Тимура, а ее единственный сын Султан Хусейн любимый внуком, он был похоронен в Гури-мире.

Другой внук Тимура — Султан Хасан, похороненный в мавзолее, почему-то в труде Шарафаддина Али Язди не упоминается. Он не был одноутробным с Султан Хусейном, ибо как было отмечено, Огахбеги оставила в наследство единственного сына.

В антологии Малехо имя Султан Мухаммада Мирзо упоминается дважды, как два разные лица. Шарафаддин Али Язди и другие авторы внука Тимура называют Мухаммад Султан. Могилу одного Султан Мухаммад Мирзо Малехо

¹⁷⁷ Шарафаддин Али Язди. Зафар-нома. Подготовка к печати, предисловие, примечания и указатели А. Урунбаева. Ташкент, 1972, л. 229а, 1003, 1080.

поместил с левой стороны от могилы Шахруха, а другого, вместе с Султон Хасаном и Султон Хусейном “дурр дар гуш”, влево от могилы Мироншаха.

Здесь или ошибается Малехо в передаче этого имени, или же один из внуков Тимура все же носил это имя, хотя Малехо его путает с Мухаммад Султаном, который считался наследником престола. Он погуб в Турции, и тело его было перенесено в Самарканд.

Если Султон Мухаммад Мирзо и Мухаммад Султон разные лица, кто-то из них является пятым внуком Тимура, похороненный в Гури-мире (Улугбек, Мухаммад Султон, Султон Хасан, Султон Хусейн и Султон Мухаммад Мирзо).

В цитированном тексте из труда Малехо перечислены пятеро до сего неизвестных лиц. Из них двое внуки эмир Сейида Барака, двое внуки Тимура — Султан Хасан и Султан Хусейн “дурр дар гуш” и пока не уточненный Султон Мухаммад Мирзо. Автор XVII в. Мутриби одного из внуков Тимура назвав Мирзо Мухаммад Султон поместил его в могилу Гури Мира внутри мраморной ограде¹⁷⁸. Кроме них, невыясненными остаются двое представителей духовенства, о которых писал В.В.Бартольд. На наш взгляд, одного из них Малехо называет — Мулло Вали. Прежде чем остановиться на этом лице, следует привести ценные сведения из “Музокир ал-асхоб”, касающиеся города Самарканда в последней четверти XVIII в.

Город оказался сильно разорен и покинут большинством жителей¹⁷⁹. Межусобные войны, походы хивинских ханов, грабежи на дорогах, парализовали некогда цветущий Самарканд. Медресе запустили, памятники разрушались, даже был снесен второй этаж медресе Улугбека. К сожалению, история второй половины XVII в., разрухи в Самарканде, Шахрисябзе и Балхе не нашли достаточного отражения в обобщающих работах по истории Узбекистана и истории таджикского народа, включая “Таджики” Б.Гафурова.

Малехо как очевидец этих событий следующим образом описал положение дел в медресах Самарканда: “Дар таърихи 1088 (1677—1678), дар аҳди салтанати Сайид Абдулазиз хон футур ва харобя, дар мулки Мовароуннаҳр руй дода буд, хусусан дар Самарқанд. Аҳаде гузар ба мадрасаи мазкур (мадрасаи Темур — А.М.) намекард. Пештара ерони Кулобу Ҳисор, ки сокини ончо буданд, фирор ба суи маъ ватани

¹⁷⁸ Мутриби. Нусхаи забон ҷаҳангири. Техрон, 1998, с.23.

¹⁷⁹ История Самарканда. Ташкент, 1969, с.96.

муқаррарин худ карда рафтанд", т.е.: в 1088 г.х. (1677–1678) в период правления Абдулазиз-хана затишье и разорение, охватило Мавераннахр, особенно Самарканд. Ни один человек не посещал медресе (Тимура). Бывшие служители медресе из Куляба и Хисара вернулись на свои прежние места жительства.

PDF Compressor Free Version

Абдулазизхан (1645–1680), не справившись с управлением государства, уступив трон своему брату – Субхонкулихану (1680–1702), отправился в паломничество. Любопытно его письмо, отправленное своему брату с дороги:

“Павҳари шамшерӣ гайрат печубо аз ман гирифт,
Милчи ин дарёи сокин изтироб аз ман гирифт,
Дар дили вайронаи ман ганҷҳо осудааст,
Вақти он кас хуш кини мулки хароб аз ман гирифт”¹⁸⁰

Иначе говоря, сам хан отблагодарил брата за то, что он получил от него распавшееся государство.

В такой критический момент для Мавераннахра правитель Индии Аврангзеб (1658–1707) решил оказать помощь медресе Тимура, посчитав его своим предком. По описанию Малехо, такая помощь последовала на тридцать четвертом году правления Аврангзеба, т.е. в 1692 г. В экземпляре труда Малехо, которым пользовался А.Мирзоев, речь идет о десяти тысячах¹⁸¹ рупий, пожертвованных Аврангзебом в пользу Гурмира. В кабульском экземпляре речь идет о 12 рупиях каждому служителю этого заведения. Кроме того, А.Мирзоев в благих поступках правителя Индии косвенно видит намерение Аврангзеба овладеть Мавераннахром, как бывшей территории его предков. Несколько ранее эти намерения имел и отец Аврангзеба – Шахджехан (1628–1658), что нами было доказано на основе письменных первоисточников, обнаруженных как в хранилищах Индии, так и в рукописных фондах Таджикистана¹⁸². Это не основная цель постановки вопроса. Главное заключается в том, что для расхода и распределения поступившей из Индии помощи надо было назначить мутаваллия – человека, подходящего, расторопного, и, как пишет Малехо, из числа сельских жителей. Выбор пал на упомянутого Мулло Вали, сына Мулло Замона Пшогари (жителя

¹⁸⁰ Мухаммад Хакимхан: Мунтахаб аз-таворих (Подготовка факсимильного текста, введение и указатели А.Мухтарова). Ки.И. Душанбе, 1983, с.205.

¹⁸¹ Мирзоев А. Таърихи Малехо..., с. 34–35.

¹⁸² Подробно об этом см. Мухторов А. Дурдонаҳои маданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон. Душанбе. 1984, с.11–12.

местности Пшогар, расположенной, по словам Малехо, на склонах гор, на территории Ура-тюбинского владения). К тому же, Мулло Вали когда-то побывал в Индии, общался в придворных кругах и пользовался их доверием.

8 июня 1690 г. Мулло Вали, прибыв в Кабул, получает для медресы в Кабуле Гурни-мира годовичную норму. Через 6 месяцев он возвращается из Кабула, оставляет все полученное в худжрах медресе. 13 марта 1691 г. ему представляют список обслуживающего персонала, заверенный печатью некоего Асадхана (по всей вероятности, должностного лица Самарканды). Согласно этому списку оказались: мударисов — четверо, шейхов — двое, фаррашов (дворников) — двое и слушателей медресе 32 человека.

Такие же, примерно, цифры приведены и в статье Я. Гулямова. Согласно сведениям последнего слушателя в медресе жили по два в каждой худжре. Им преподавали четыре мударриса. Кроме них, в медресе проживали 10 чтецов Корана¹⁸³.

Я. Г. Гулямов пользовался двумя списками труда Малехо. Один из них, судя по ссылкам автора, хранился в Институте восточных рукописей АН Узбекистана, другой список — в Бухаре (к сожалению, инвентарный № , на который ссылается автор, не совпадает с номерами пяти рукописей Малехо в фондах Ташкента). К тому же, Я. Гулямов не приводит даты использования им двух списков. Как мы видим, из вышеприведенных цифр и последующих сведений, сообщаемых Малехо, сведения в кабульской рукописи отличаются от бухарской и ташкентской.

Так, Малехо пишет, что общее число худжр было 29, а число служителей 32. Следовательно, не все худжры ко времени составления труда Малехо, были заполнены слушателями. Согласно вакуфного документа 10 чтецов Корана в действительности постоянно занимались чтением этой книги. В кабульском экземпляре, кроме этих 10 чтецов Корана, речь идет о других двадцати чтецах этой книги. Из них десять человек были определены Тимуром и десять других — Улугбеком. Малехо добавил, что все они (т.е. 30 человек чтецов) Корана и поныне продолжают выполнять свои обязанности. Кроме всего этого, в штате медресе и мавзолея числились десять фаррош (слуги), таббох (повар), чорубкаш (дворник) и шейхи, постоянно проживающее здесь.

¹⁸³ Гулямов Я. Г. К вопросу о традиции архитектурных ..., с. 147.

Эти штатные единицы управляли и медресе и Гури-миром. Здесь имеет место двойственный характер функции медресе при Тимуре, допускавший погребения в медресе, что было характерно также и для ханако. Кроме того, в функции медресе входило, кроме обучения студентов светским и богословским наукам, также обслуживание имеющихся при нем погребений¹⁸⁴.

В годы, когда Малехо все это описал, хозяйством медресе и гробницами управлял вышеупомянутый мутаваллий Мулло Вали. Он был снабжен указом правителя об освобождении от таможенного сбора и налогов, перевозимых товаров через границу. Средства, выделенные Аврангзебом, Мулло Вали получал в Кабуле и должен был доставить их в Самарканд. По свидетельству Малехо, вскоре он стал злоупотреблять своими обязанностями. Мулло Вали, проживающий в самаркандском гузаре Ходжа Хасан, переехал в Бухару и деньги, получаемые в Кабуле, превратил в товар и пр. Мулло Вали скончался в 1102 г.х. (1690—1691) и, что поразительно, его похоронили под ногами Тимура (“Дар зери пой сохибқирон дафи карланд”).

В этом сообщении Малехо привлекают внимание два момента. Во-первых, он написал, что Аврангзёб на 34 году своего правления, т.е. в 1692 г. стал оказывать помощь Гури-миру. В этом году Мулло Вали был назначен мутаваллием. Между тем, автор труда год смерти этого человека определил 1102 (1690—1691). Здесь имеет место явное несовпадение даты событий. Или Аврангзёб стал оказывать помощь значительно раньше, или Мулло Вали скончался намного позже, чем та дата, которая приводит Малехо. Другая неувязка вопроса заключается в том, что Мулло Вали, который стал злоупотреблять своим служебным положением и присваивать собственность такого священного мазара как Гури-мир, почему-то был похоронен у ног самого Тимура? Эти вопросы в дальнейшем должны привлекать внимание исследователей антологии Малехо и Гури-мира.

Несмотря на эти неувязки, Мулло Вали, похороненный в Гури-мире, возможно, является одним из двух неустановленных духовных особ, о которых писал В.В.Бартольд. Кроме того, его могила могла быть та самая “особенно отдаленная и уединенная”¹⁸⁵, псевдо Сейид Умара, надгробие которого без имени усопшего опубликовано. Такой вывод напрашивается на основе исследований М.Е.Массона, который утверждал, что

¹⁸⁴ (Там же) ..., с.177—148.

¹⁸⁵ Семенов А.А. Надпись на надгробии псевдо- ..., с.23.

западная ниша была пристроена позднее — в XVII в.¹⁸⁶ Это время совпадает с годами смерти Мулло Валия.

Факт захоронения этого человека в Гури-мире напоминает мусульманский обычай, о котором писал В.В.Бартольд: "... по мусульманскому обычаю, постройки, воздвигавшиеся с благочестивой целью, служили в то же время местом погребения для их строителей, хотя последние обыкновенно хоронились не в самих зданиях, но рядом с ними, в особых пристройках или мавзолеях"¹⁸⁷.

Разумеется, Мулло Вали не был строителем или архитектором Гури-мира. Но он был одним из первых мутавадлийцев, назначенных могучим и безмерно щедрым государем, каким был Аврангзев. Кроме того, та помощь, которая поступала из Индии, вполне могла быть в несколько раз больше, чем вакуфные доходы медресе и мавзолея, и она вполне удовлетворила обслуживающий персонал и служителей, которые оказались довольными действиями Мулло Вали. Исходя из всего этого, а также из того, что его похоронили в мавзолее Тимура, можно предполагать, что злоупотребление Мулло Вали, описанное Малехо, возможно, является выдумкой его врагов и завистников. Эти выдумки были использованы Малехо без каких-либо проверок.

В связи с захоронением Мулло Валия в Гури-мире еще один вопрос требует уточнения. Так, В.В.Бартольд писал, что после перенесения тела Улугбека в Гури-мир "насколько известно, больше не было случаев погребения в Гури-мире, хотя династия Тимуридов правила Самаркандом еще полвека"¹⁸⁸.

Профессор М.Е.Массон на основе сведений надгробных камней, находящихся в верхнем помещении мавзолея, определил, что в одной могиле погребен сын Султан Абусаида, а в другой — какой-то Шах Ходжа, умерший в 790 г.х. (1388), т.е. значительно раньше рождения Улугбека¹⁸⁹.

Другими словами, в этом мавзолее хоронили и до, и после смерти Улугбека. Возможно, Мулло Вали не был последним, которого похоронили в Гури-мире.

¹⁸⁶ Массон М.Е. Мавзолей Гури-эмир. Ташкент. 1926; Шиншин В.А. Гури-эмир, с.24.

¹⁸⁷ Бартольд В.В. О погребении Тимура, с.429.

¹⁸⁸ Там же, с.454.

¹⁸⁹ Массон М.Е. Мавзолей Гури-эмир. Ташкент. 1926, с.20. (очевидно, речь идет об Абусаиде, который правил Мавераннахром и Хорасаном в 1451—1469 гг.).

Вместо Мулло Валия мутаваллием назначили Мир Абдулхафиза, уроженца Балха. Обращает на себя внимание повторный факт назначения мутаваллием не из числа местных, самаркандских жителей.

По всей вероятности, Мир Абдулхафиз недолго исполнял эту должность. Он еще при жизни Малехо вернулся к себе на родину — в Балх. В 1111 г.х. (1699—1700), по словам Малехо, он здравствовал в своем родном городе.

Малехо в своем труде также привел имя одного из шейхов Гури—мира. Он был имамом соборной мечети Яланг—тушбия. Его имя Хофиз Вафо сын Хофиз Бакоя Шовдори. Судя по нисбе его отца, Хофиз Вафо был коренным самаркандцем, ибо Шовдор или Совдор — это местность к югу от Самарканда¹⁹⁰. Малехо охарактеризовал его как прекрасного каллиграфа и резчика печатей для правителей и привилегированных особ. Хофиз Вафо представил указы и старые документы о том, что он является потомком Мир Сейида Барака и претендует на долю дохода наравне с шейхами Гури—мира. Хотя это несколько притесняло шейхов в финансовом отношении, но они вынуждены были с этим считаться.

Заслуживает внимания слово “Хофиз” в имени Хофиза Вафо и его отца. По всей вероятности, они были чтецами Корана. Вышеотмеченное свидетельствует о том, что Гури—мир в Самарканде так легко не открывает свои тайны. Для этого надо провести большие, кропотливые совместные исследования ученых разных специальностей, в первую очередь археологов и антропологов. Ибо экспедиция 1941 г. провела ограниченную работу, совершенно не задавалась целью выяснения истории здания и стратиграфического изучения толщи культурных наслоений, на которых это здание было возведено¹⁹¹. Для проведения широких археологических и антропологических работ и для выводов по их результатам сочинение Малехо — “Музокир ал—асхоб” послужит бесценным письменным первоисточником.

¹⁹⁰ Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период. Соч: т. II, ч. 2, с. 279.

¹⁹¹ Шишкин В.А. Гури—эмир, с. 24.

СЕМЕЙСТВО ХУДОЯРХАНА

В истории правления эмиров, ханов и хакимов среднеазиатских государств, редко имело место, когда одно и то же лицо три и более раз был лишен власти и через какое-то время он вновь оказался бы у руля управления. Такие случаи имели место в Ура-Тюбе и Коканде. Так, правитель Ура-Тюбинского владения Рустамбек в течение 10 лет (1849–1858) трижды оказался у власти. В последний раз, несмотря на героическое сопротивление, он был схвачен эмиром Насрулла (1826–1860) и казнен. Другой правитель Ура-Тюбе — Абдулгафарбек с 1849 по 1866 г. четырежды стал хакимом этого владения. В 1866 г., в четвертый раз он навсегда лишился власти и результате захвата Ура-Тюбинского владения царизмом¹⁹².

Примерно такой же участь постигла и Кокандского хана Худояра. Он не был казнен, но трижды оказался у власти. Первое его правление было в 1852–1858 гг., вторая — 1862–1869 гг. и третья в 1865–1875 гг. Худоярхан оказался самым популярным в истории ханом Коканда. О нем еще современники написали несколько сочинений. Он остается в центре внимания историков — специалистов по истории Кокандского ханства во второй половине XIX в.¹⁹³.

К сожалению, абсолютное большинство исследователей, которые касаются деятельности ханств Средней Азии останавливаются лишь на личность только эмира, хана и хакима, почти не касаясь их семейства. В этом отношении исключение составляет исследование Р.Н.Набиева, который один из разделов своей монографии назвал “Ханский дом”¹⁹⁴. На основе сведений первоисточников, относящихся к периоду правления Худоярхана, он установил семейство хана, коснулся расходов на ее содержание и пр. На Худоярхана была составлена досье и перечислены все его семейство — сыновья, дочери, внуки, невесты и др.

На наш взгляд сведения Р.Н.Набиева являются неполными по причине того, что они касаются только годы прав-

¹⁹² Подробно об этих двух правителях Ура-Тюбе см: Мухторов А. Хокимони Уротеппа (Правители Ура-Тюбе). — Душанбе, 1995, с.56–150.

¹⁹³ Подробно о правлении Худоярхана см: Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. — Ташкент, 1973; Бейсембиев Т.К. “Таърих-и Шахрухи” как исторический источник. Алма-Ата, 1987.

¹⁹⁴ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства, с.86–95 (В дальнейшем “из истории ...”).

ления хана в Коканде. Известно, что после лишения власти Худоярхан какое-то время жил в Ташкенте, затем в Оренбурге. Из этого города тайком от царской администрации он уехал в Аравию для поклонения святым местам. По некоторым сведениям Худоярхан при возвращении из Аравии скончался на территории Афганистана, в местности Курух (или Крух), относящееся к Герату. В музее города Мазари-Шариф (в северном Афганистане) сохранилась его одноствольное ружье на металлической ее части золотыми буквами написано: "Личное оружие Сейид Мухаммад Худоярхана"¹⁵⁵. Под этим текстом мастер оставил и свое имя: "Работа мастера Нурмухаммада". К сожалению, надписи не датированы. Поэтому трудно судить, когда и как личное оружие Кокандского хана попала в Афганистан. В этом музее хранятся и некоторые личные вещи последнего бухарского эмира Олимхана¹⁵⁶, позолоченные пояса Бухарских должностных лиц Остонакула Кушбеги и Мирсалимбака.

Известно, что до завоевания Средней Азии Россией взаимоотношения среднеазиатских ханств с этой страной, а также торговые отношения между ними, в основном, происходили через город Оренбург. Поэтому в канцелярии Оренбургского военного губернатора хранились дела различного содержания. В 1962 г. возникла необходимость работать в Оренбургском областном архиве. Наряду с многочисленными сведениями по истории народов Средней Азии XVIII—XIX вв., нами было собрано — сведения и о семействе Худоярхана, составленное царскими чиновниками в 1901 или 1902 гг. Эти сведения заслуживают внимания своей полнотой и могут в дальнейшем дополнить отдельные факты из придворной жизни Худоярхана в последние годы его правления в Коканде и в течение тех лет, которые он провел на территории России в качестве "почетного пленника".

Худоярхан родился¹⁵⁷ примерно в 1831 г. и умер в 1881 г. Очевидно, он был эрудированным политиком, ибо в сложной политической обстановке, охватившее Кокандское ханство, он будучи молодым, сумел удержаться у власти на протяжении нескольких лет. К тому же Худоярхан сумел целенаправленно

¹⁵⁵ Мухторов А. Дурдонаҳон маданияти тоҷикон дар ганҷинаҳои Ҳиндустон. — Душанбе, 1984, с.7

¹⁵⁶ Подробно обо всем см: Мухторов А. Аз шаҳ тазрихи куҳан. Душанбе, 1975, с.27.

¹⁵⁷ Бейсембиев Т.К. "Тазрих-и Шоҳрухи", с.183 (в дальнейшем "Тазрих-и Шоҳрухи").

использовать противостояние двух государств, — Бухарского эмирата и Кокандского ханства, а также внутриплеменную борьбу внутри Кокандского ханства в свою пользу и еще дважды оказаться у власти. Помимо всего прочего он одержал победу над четырьмя своими братьями (сыновьями Шера-лихана), которые стремились захватить власть в Кокиде. По опубликованным сведениям его брат Абдурахманбек (Сарымсакбек) правил Шапом (Ташкентом). Он был убит кипчаками.

Другой брат — Маллабек, правил Кокандом под именем Маллахана в 1858—1862 гг. Он также был убит. Третий брат Худоярхана — Суфихан правил Андижанским округом. Четвертый брат — Султан Мурадбек правил Маргиланским округом. Р.Н.Набиев назвал его “как оставшийся родной единственный брат Худояра, который имел большой вес среды беков”¹⁹⁸. В материалах Оренбургского облархива содержатся сведения и об этом царевиче. Он назван Султан Муродбек. Его жену звали Газят (?)падшах. Их сын был назван Сайид Мавланбек. Он был женат на дочери Мирза Ишанова по имени Майрамбиби. В материалах этого архива упоминается другой брат Худоярхана Суфихан. А Мурадбек уже был покойным. Р.Н.Набиев пишет, что Худоярхан имел четырех сынов и двух дочерей. Старший сын Худоярхана Насриддинбек правил Андижанским вилаетом. Он после бегства Худояра из Коканда, на короткое время стал ханом. Второй сын Худояра Насруллобек, под прозвищем Урманбек, был назначен правителем Наманганского вилаета. Другие сыновья Худояра в цитируемой книге названы Мухаммад Аминбек и Пансуруллабек (?). “Упоминается в качестве сына Худояра Сайид Умар”¹⁹⁹.

В материалах названного архива приведены следующие, сравнительно полные сведения. Первый сын Худоярхана — Насреддинхан родился в 1850 г. Он умер в 1881 г. в возрасте 31 год. У него родились два сына. Старшего сына звали Эмир Сайидбек. Он родился в апреле 1878 г., т.е. после ликвидации Кокандского ханства и образования Ферганской области. Второго его сына звали Сайид Бурханбек. Он родился в мае 1879 г. (по всей вероятности они были от разных матерей). У первого — сына Эмир Сайидбека родились следующие сыновья:

1. Сайид Амуллобек, родился 10 марта 1893 г.;

¹⁹⁸ Из истории ..., с.86.

¹⁹⁹ Там же.

2. Сайид Искандарбек, родился 18 мая 1895 г., умер в 1901 г.;

3. Абдулазизбек, родился в 1898 г.;

4. Абдулхамидбек, родился в 1900 г.

Второй сын Худоярхана назван Мухаммад Аминбек. Он родился в 1851 г. по имени Мохбегим. Его жену звали Рухафзоойим. Она имела 8 летнюю дочь по имени Мохпошо и сына по имени Нуриддинбек. Сын учился в реальном училище, т.е. был реалистом. В книге Р.Н.Набиева второй сын Худоярхана назван "малолетний Насруллабек, под прозвищем Урманбек"²⁰⁰. По сведениям "Таърих — и Шохрухи" Урманхан родился в 1867 г. и туй (обрезание) его было совершено в 1871 г.²⁰¹. По всей вероятности, у Сайид Мухаммад Аминбека были и другие жены. Потому что, в архиве, помимо названного, приведены имена и других его сыновей в следующем порядке:

1. Саид Абдурахмонбек, родился 5 июля 1886 г. Он учился во втором Оренбургском кадетском корпусе.

2. Сайид Абдуллабек, родился 27 июня 1886 г. Учился в том же корпусе. Они были одногодками.

3. Третьего сына Сайид Мухаммад Аминбека звали сайид Аъзамбек. Он родился 9 марта 1889 г., также был слушателем того же корпуса.

4. Четвертый сын — Сайид исломбек, родился 10 октября 1889 г.

5. Пятого сына звали Сайид Искандарбек, родился 9 сентября 1896 г.

Годы рождения детей царевича свидетельствуют о том, что они были от разных матерей.

Третий сын Худоярхана назван Сайид Мухаммад Омар (Умар)—бек. Он родился в сентябре 1863 г. от женщины по имени Мунисахонпошо. Она была дочерью Газихан Тураева, и оказывается, была неграмотная. Вместе неё расписывался ее сын Сайид Мухаммад Омарбек. Его жену (невесту хана) звали Мархаматханпошо. Племянник третьего сына хана, по архивным сведениям (его имя отсутствует), учился в кадетском корпусе в г.Оренбурге. Часть имущества хана, якобы, находился у него.

Четвертый сын Худоярхана назван Ибн Амонбек. Он родился 15 апреля 1871 г. Его жену звали Бибизухра. Ее брат,

²⁰⁰ Из истории ..., с.86.

²⁰¹ Таърихи Шохрухи, с.162.

по сведениям царской администрации, в 1894 г. был в г.Холдженте.

Пятый сын Худоярхана в архивном материале и в книге Р.Н.Набиева назван Пансуруллабек. Он родился в январе 1872 г. У него были два сына. Их звали: Ходжибек, родился 30 июня 1898 г. и Усуббек, родился 24 апреля 1897 г.

В областном архиве о братьях Худоярхана сохранились следующие сведения. Жену его брата Супи (Суфи) хана звали Хошиябиби. Она была дочерью Шодмонбека. За ней была установлена надзор, чтобы она не убежала в Индию. Их сына звали Назирхон. Он, якобы донес о намерении своей матери (т.е. Хошиябиби) отправится в Афганистан к Абдурахманхану (1880—1901). В свою очередь, мать обвинила сына в краже 14 тысяч рублей золотом (тилле). Этот факт может свидетельствовать о том, что, будучи в Оренбурге, семейство Худоярхана вели между собой борьбу за те жалкие остатки богатства, которые они успели прихватить с собой из Коканда, во время своего бегства. Кроме того, отношение между сыном и матерью может свидетельствовать о том что брат Худоярхана — Суфихан в эти годы был покойным.

Не было в живых и другого брата Худоярхана — Мурадбека. Его вдову звали Иззатойим, а сына Акбаралибек. Он был женат на женщине по имени Зайнабойим. Р.Н.Набиев написал, что Султан Мухаммад Мурадбека имел семерых сынов. Акбарали им был назван Сайидали Акбарбек. По всей вероятности, остальные шестеро детей Мурадбека разъехались по другим краям и областям и не жили в Оренбурге. По этому их имена в архиве отсутствуют.

По собранным нами сведениям, Худоярхан имел двух дочерей, одну звали Шохзодахонойим, другую Озодахон. Вторая дочь родилась от старшей жены хана по имени Подшобонуойим. По всей вероятности, будучи старшей, она командовала над остальными женами хана. В архиве сохранились следующие их имена:

1. Мохбегим, мать Мухаммадаминбека;
2. Мунисахонпошо, дочь Газихана Туринова (возможно Тураева);
3. Масъулахон;
4. Мохузнойим, дочь Ибодуллобая Ходжаева.

В материалах архива подчеркнуто, что "все перечисленные родственники Худоярхана были из Ферганской области. Его жена (пятая) Шаойим была из Бухары. Она племянник Акбархана Амирханова, которого в Бухаре не оказалось".

PDF Compressor Free Version

Последнее предложение может свидетельствовать о том, что, царская администрация тщательно интересовалась и проверяла родственные узы семейства отставного хана Худояра, не зависимо от того, где бы они ни находились. Тем не менее, расторопный Худояр сумел обмануть бдительность царских охранников, совершил побег из Оренбурга и отправится в далекую Аравию.

Из перечисленных выше жен Худоярхана нет сведений о родственных связях третьей его жены, и так же не известна ее дальнейшая судьба. Сведения полученные нами относительно потомства брака Худоярхана с Масьудахоном со слов современников пополяют этот пробел. Масьудахонойим родила трех сынов и одну дочь. Один из сыновей, по-видимому, когда Худоярхан совершал паломничество в Мекку остался там, и его потомство до сих пор живут в г.Медине (Саудовская Аравия). Их дочь Ойсоибхонпошо вышла замуж и осталась в г.Коканде. В этом городе остался жить и их сын Лутфуллотура. Другой сын проживал в г.Ташкенте, где его сын — Рашид достиг ученой степени доктора медицинских наук.

Ойсоибхонпошо родила дочь Мухтарамхонпошо и сына Мухаммадбека, которые жили в г.Исфаре. Единственный сын Мухаммадбека — Анварбек окончил Таджикский госмединститут, врач Исфаринской горбольницы. Мухтарамхонпошо вышла замуж за Турсуни Челона и родила двух дочерей и двоих сынов. Сыновья погибли в Великой Отечественной Войны. Сам Турсуни Челон, был членом ревкома, поэтому и получил прозвище Челон (т.е. слово член превратился в челон). Он был репрессирован в тридцать седьмом году, а после смерти реабилитирован. Старшая дочь от этого брака Муьтабархон вышла замуж за Мирзокула Рахимова. Машрабхон — младшая дочь Мухтарамхонпошо, вышла замуж за Хайдарбека Джуманкулова, д.с. — к.н., профессора, главного ученого секретаря Сельхозакадемия РТ.

На наш взгляд, интересным являются сведения приведенные известным Бухарским просветителем и путешественником Мирзо Сиродж Хакимом (1877—1914 гг), который известен также как "доктар Саиб". Он побывал в многих странах и регионах, — в России, Кавказе, Болгарии, Польше, Венгрии, Австрии, Швейцарии, Германии, Франции, Англии, Турции, Иране, Индии и Афганистане. В Европе он ознакомился с основами медицины, а в Тегеране закончил медицинский колледж. Свои воспоминания Мирзо Сиродж от-

разил в своей книге о путешествиях под названием "Книга Бухарского гостя".

В Кабуле некоторое время афганские власти его арестуют. Когда его освободили ему посоветовали жить у Акрамхона Туры. Автор книги на этом поводе пишет: "Когда меня из тюрьмы выпустили сказали, чтоб я до того времени, когда возвращаюсь в Бухару останавливался у Акрамхана Туры, и администратор тюрьмы об этом сообщит Туре. Приказано подарить тебе халат и коня, кроме того расходы за время твоего пребывания возложено на меня" и т.д.

Я приехал к дому Сайид Акрамхон Туры, который оказался сыном сестры Худояра, — Кокандского хана, который после завоевания этого государства Русским государством, как беженец приехал в Афганистан. Афганским государством ему выплачивается хорошее жалование и возмещаются некоторые дополнительные расходы. Говорят, что он, во время бегства Худоярхана, некоторое время был под контролем полиции г.Ташкента. В это время он познакомился с покойным эмир Абдурахмоном, когда он в Туркистане жил в качестве беженца. Когда эмир Абдурахманхан вторично (1880—1901) прибыл в Афганистан и выдворив англичан из Кабула и Кандагара, вернул себе трон, то в это время из Ташкента беженцем приехал Тура. В настоящее время он в здравии, живет в Кабуле и очень почитаем в дворе эмира. Его сын Сайид Ахмадхон находится на службе у афганского эмира, являясь в страже, имея жалование в размере десять тысяч рупий²⁰².

Из выше изложенного вытекает, что Сайид Акрамхон Тура жил в Ташкенте. Может быть, после тайного ухода Худоярхана из Оренбурга, он как близкий человек Кокандского хана был под административным надзором властей.

В собранных нами сведениях не указаны имена сестер Худоярхана, однако в цитированной работе Р.Н.Набиева приведены имена трех дочерей Шералихана (сестер Худоярхана): Норчучук, Офтоб и Мохлар²⁰³.

К сожалению, Мирзо Сиродж не указывает имя матери Сайид Акрамхана, поэтому мы можем предполагать, что он является сыном одной из трех названных дочерей Шералихана.

Дружелюбное отношение и доброта царя Афганистана по отношению к племяннику Кокандского хана можно представить из случая описанного Мирзо Сироджем: "Когда я

²⁰² Мирзо Сирочиддин Хоҷа. Сафарномаи тухфан Бухоро. — Техрон, 1369, с.212.

²⁰³ Набиев Р.Н. Из истории ..., с.86.

гостил у него в Кабуле, господин сильно заболел. Несколько государственных врачей были заняты его лечением и уходом за ним. Я так же занимался его лечением и дал два-три полезных совета. Эмир Абдурахман с целью изменения среды и, чтобы Сайид Акрамхон вывели на свежий воздух, распорядился о размещении его и всего его семейства в одном из красивейшего государственного парка — сада Бабура.

Я тоже на фазтоне навещал больного, а вечером возвращался в его городской двор. Однажды его навещал сам эмир и просидел у его постели около четырех часов. Уходя от больного, ему и его людям подарил пять тысяч рупий. До заката он провел в этом саду и вечером возвратился в город²⁰⁴.

Сайид Акрамхон Туру навещали его друзья из Ташкента и других мест. Об одной такой встрече Мирзо Сиродж пишет, что в его доме сидел один паломник из жителей Ташкента, старик высокого роста. Его звали Саъидбек, который только что возвратился из Байтуллы (Мекки). Он являлся одним из отставных мингбашей Ташкента, был знаком с эмир Саибом (Хабибудоханом 1901—1919), когда он с отцом были беженцами.

Мирзо Сиродж с этим человеком заводит дружбу. Он у Мирзо занимает 350 рупий в долг и дает расписку, что по возвращении в Бухаре он возвратит ему долг. Однако, он не выполняет данное обещание. Мирзо Сиродж заключает: "Вот уже десять лет он возвратился в Ташкент, однако до сих пор не выполнил обещание перед религией. Я писал несколько раз писем, он даже на мои письма не ответил. И это один из ходжиев (совершившие паломничество) Туркестана!!?"²⁰⁵.

Известно, что Мирзо Сиродж свою книгу к публикации подготовил в 1912 году, а за десять лет до этого Саъидбек из Ташкента у него брал долг. Из этих двух сведений вытекает, что автор с племянником Худоярхана — Сайид Акбархон Турой в Кабуле встречался в 1900—1902 годах.

Сообщения собранные Мирзо Сироджом Хакимом об этом человеке и его сыне Сайид Ахмадхоне пополняют сведения о семействе Кокандского хана — Худоярхана, способствует тому, чтобы современные исследователи, занимающиеся этой темой, продолжили поиск, нашли новые имена этого семейства.

²⁰⁴ Мирзо Сиродж Хаким. с.213.

²⁰⁵ Там же, с.226—227.

О женах Худоярхана Р.Н.Набиев привел следующее словесное сведения: "По словам людей той эпохи, изучавших домашнюю жизнь Худоярхана, последний, страстный охотник до различных удовольствий, имел гарем, в котором, по одним данным, находились 3—4 его законные жены и от 30 до 50 невольниц (чуры), а по другим — в гареме хана находились до 100 человек. Жен Худояра называли ойим (ханша), и каждый из них имела свой штат чуры, который приобретались на рынках Хивы и Бухары, куда привозили их из Персии и Шугнана (Памира — А.М.). Но, кроме того, постоянно вербовали красивых девушек, которых он, видимо, долго не держал, так как стремился к еженедельному поступлению новых красавиц"²⁰⁶. Далее автор со слов Л.Соболева приводит следующие сведения: "На основании данных, полученных из уст очевидцев пишет о наличии у хана 30 жен, каждой из них полагалось отпускать в месяц 360 руб. и для каждой был построен отдельный дом"²⁰⁷.

По тем временам 360 рублей была очень крупная сумма. Для сравнения отметим, что кокандский воин в течение года получал от государства 20 батманов зерна и 50 руб.²⁰⁸. А расходы на одну женщину в год составляли 4320 руб. На эти деньги можно было содержать более 860 солдат (без натуроплаты). Данную цифру если умножит на всех жен хана то можно получить колоссальную сумму, которая несомненно тяжелым бременем легла на плечи налогоплательщиков. В этом заключалась одна из причин отсталости среднеазиатских государств на протяжении их существования.

²⁰⁶ Из истории ..., с.87.

²⁰⁷ Там же, с.294.

²⁰⁸ Там же, с.261.

МУНДАРИЧА

PDF Compressor Free Version

Пешгуфтор	3
Мардони бузурги Ҳисор	5
Муносибатҳои фарҳангии Ҳисори Шодмон бо Ҳироти асри XV	11
Шуарои Ҳисор дар асари Алишер Навоӣ	19
Шуарои асрҳои XVI–XVII Ҳисор	30
Аҳли илму маърифати Ҳисор	43
Бастакорон, ҳофизон ва навозандагони асри XVI	51
Восифӣ дар бораи бастакорон, ҳофизон, навозандагон ва раққосон	64
Ое мақомҳо иваз шудаанд?	69
Мавлоно Муҳаммади Паргарӣ	74
Оиди нашри “Тоҷикон”-и Бобочон Гафуров	82
Қотилони Маҳмудхоҷа Беҳбудӣ	102
Из истории установления надгробных камней	107
Надписи на обработанных камнях	115
“Музокир ал-асхаб” о мавзолее Гури-Мир	131
Семейство Худоярхана	145